

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΓΙΑΣ ΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Φ. ΝΑΤΣΙΟΣ

Ο ΜΕΓΑΣ ΦΩΤΙΟΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ

**ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ-ΙΣΤΟΡΙΚΑ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ**

Διπλωματική εργασία

**Σύμβουλος Καθηγητής
Πρωτοπρεσβύτερος Θεόδωρος Ζήσης**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2009

Ο ΜΕΓΑΣ ΦΩΤΙΟΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ

**ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ-ΙΣΤΟΡΙΚΑ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ**

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΓΙΑΣ ΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Φ. ΝΑΤΣΙΟΣ

Ο ΜΕΓΑΣ ΦΩΤΙΟΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ

**ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ-ΙΣΤΟΡΙΚΑ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ**

Διπλωματική εργασία

**Σύμβουλος Καθηγητής
Πρωτοπρεσβύτερος Θεόδωρος Ζήσης**

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2009

**Στη σύζυγό μου Αναστασία
και τις κόρες μου
Αποστολία – Μαρία και Κατερίνα**

Πρόλογος

Συν Θεώ βρίσκομαι στην ευχάριστη θέση να προλογίζω την παρούσα εργασία, η οποία έχει τίτλο «Ο Μέγας Φώτιος με βάση τις επιστολές του». Από τα παιδικά μου ακόμη χρόνια το όνομα του Φωτίου μού ήταν γνώριμο, πέραν των άλλων και για τον επιπλέον λόγο ότι ο συγκεκριμένος πατήρ έχει την ιδιαιτερότητα μέσα στη συνείδηση του πληρώματος της εκκλησίας να αποκαλείται «Μέγας» και «ιερός», όπως ακριβώς συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση του ιερού Αυγουστίνου, του ιερού Χρυσοστόμου, του Μεγάλου Αθανασίου και του Μεγάλου Βασιλείου. Κατά την περίοδο των προπτυχιακών μου σπουδών ήρθα σε επαφή με το πρόσωπο του Μεγάλου Φωτίου με διάφορες αφορμές και διευρύνθηκαν οι γνώσεις μου αναφορικά με τον ίδιο και την εποχή του. Αφορμή για να ασχοληθώ σε βάθος όμως με το πρόσωπο αυτό, αλλά και όλα τα γεγονότα που σχετίζονται μαζί του, όπως επί παραδείγματι τις διώξεις, τις συκοφαντίες, τη σχέση Φωτίου – Ρώμης, αλλά και ευρύτερα με τη θεολογική του σκέψη, αποτέλεσε η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος στα πλαίσια της μεταπτυχιακής διπλωματικής μου εργασίας.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας και της συγγραφής οι δυσκολίες που ανέκυπταν ήταν πολλές. Η κυριότερη από αυτές ήταν το φιλολογικό είδος των πηγών, καθώς πρόκειται για επιστολές στις οποίες πολλές φορές ήταν άγνωστη η αφορμή της συγγραφής τους με αποτέλεσμα αυτό να επηρεάζει και την κατανόηση του θέματος της καθεμιάς. Υπήρξε δηλαδή δυσκολία της μελέτης κάποιων επιστολών, επειδή δεν ήταν γνωστά τα γεγονότα ή η αντίστοιχη αλληλογραφία που προκάλεσαν τη συγγραφή τους. Επιπλέον οι επιστολές δίνουν αποσπασματικές πληροφορίες για ένα πλήθος γεγονότων και θεμάτων, γεγονός που είναι μεν ελκυστικό, αλλά δυσχεραίνει περισσότερο το μελετητή.

Για την υπέρβαση όλων αυτών και πολλών άλλων ακόμη δυσκολιών πολύτιμη αποδείχτηκε η καθοδήγηση του συμβούλου καθηγητή μου π. Θεοδώρου Ζήση, ο οποίος με διευκόλυνε από την πρώτη στιγμή με την εξεύρεση και επιλογή του θέματος και προς τον οποίο αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω θερμές ευχαριστίες. Επίσης θερμές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω προς τη λέκτορα κ. Σουλτάνα Λάμπρου, τον κ. Αθανάσιο Παπαρνάκη και τον κ. Βασίλειο Κουκουσά, επίκουρους καθηγητές, για την υποστήριξη που ποικιλοτρόπως μου παρείχαν.

Θα ήταν μεγάλη παράλειψη και δείγμα αχαριστίας, αν παρέλειπα να ευχαριστήσω τη σύζυγό μου Αναστασία για την ηθική εν πρώτοις υποστήριξη που επέδειξε προς το πρόσωπό μου όλο το χρονικό διάστημα που χρειάστηκε μέχρι την ολοκλήρωση της εργασίας αυτής αλλά και για την έμπρακτη συμπαράσταση που επέδειξε με φιλολογικές παρατηρήσεις και διορθώσεις. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την αγάπη και τις ευχαριστίες μου στα δύο μικρά παιδιά μου, που αδιαμαρτύρητα υπέμειναν την απόλυτη αφοσίωσή μου στη μελέτη αυτή για μεγάλο χρονικό διάστημα με ό,τι αυτό συνεπαγόταν.

Θεσσαλονίκη, 28 Δεκεμβρίου 2009

Μεθέορτα Χριστουγέννων

Βασίλειος Φ. Νάτσιος

Βραχυγραφίες

Βλ.	βλέπε
Vol.	τόμος (volumen)
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρίδα Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Αθήνα.
ΕΕΘΣΘ	Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης
Ε.Θ.	Ἐκκλησία καὶ Θεολογία
ΕΠΕ	Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἔκδ. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Θεσσαλονίκη.
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Αθήναι 1962-1968.
Ι.Μ.Θ.	Ἱερά Μητρόπολις Θεσσαλονίκης
Jnl	Journal
κ.εξ.	καὶ ἐξῆς
L.W.	Laourdas Westerink, Vol. 1-3, Leipzig 1984, Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia.
Mansi	I. D. Mansi, <i>Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima collectio</i> , τ. 1-53, Akademische Druck – U Verleganstalt, Florentiae 1759 ἔξ. (ἀνατύπωσις Graz 1960 -1962).
Μεταφ.	μετάφραση
μνημ. ἔργ.	μνημονευθέν ἔργο
Ὁ.π.	ὅπου παραπάνω
P.G.	Patrologia Graeca, cursus completus, éd. J. P. Migne, Paris 1844-1855

Π.Ε.Σ.	<i>Μνήμη Αγίων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Μεγάλου Φωτίου Ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, (14-17 Ὀκτωβρίου 1993), Κέντρο Βυζαντινῶν ἔρευνῶν, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1994.</i>
Π.Θ.Σ.	<i>Μέγας Φώτιος, Πρακτικά ΙΕ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου (14-17 Νοεμβρίου 1995) Ι.Μ.Θ., Θεσσαλονίκη 1995.</i>
πρβλ	παράβαλε
σ.	σελίδα / σελίδες
τ.	τόμος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	5
Βραχυγραφίες	7
Περιεχόμενα	9
Εισαγωγή	11

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Ο ΦΩΤΙΟΣ ΩΣ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΟΣ

1) Ο Φώτιος ως επιστολογράφος	14
2) Οι επιστολές του Φωτίου	19
α) Εκδόσεις των επιστολών	19
β) Αριθμός των επιστολών	20
γ) Παραλήπτες των επιστολών	20
δ) Είδη των επιστολών	22
ε) Σχέση των επιστολών με τα Αμφιλόχεια	23
στ) Γλώσσα των επιστολών	23

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ - ΙΣΤΟΡΙΚΑ

1) Η οικογένεια του Φωτίου	24
2) Η βεβιασμένη ανάρρηση του Φωτίου στο θρόνο Κωνσταντινουπόλεως	28
3) Η ζωή του μετά τη χειροτονία του	31
4) Οι σχέσεις του με τη Ρώμη	34
5) Η σύνοδος του 867	39
6) Η σύνοδος του 869	42
7) Η εξορία και ο διωγμός	45
8) Σχέσεις του Φωτίου με αυτοκράτορες, βασιλείς και άρχοντες	53

9) Ο Φώτιος ως ιατρός	63
-----------------------	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ

1) Ο Φώτιος ως ερμηνευτής της Αγίας Γραφής	67
α) Περιστασιακή χρήση της Γραφής	67
β) Σχέση Παλαιάς και Καινής Διαθήκης	69
γ) Θεοπνευστία της Αγίας Γραφής	72
δ) Χρήση των πατέρων	77
ε) Ερμηνευτικές αρχές	79
2) Οι καινοτομίες της εκκλησίας της Ρώμης	92
3) Η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος	98
4) Η εικονομαχία και οι περί εικόνων απόψεις του ιερού Φωτίου	110
5) Η ιεραποστολική δράση του Φωτίου	125
Επίλογος	137
Βιβλιογραφία	143

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Μέγας Φώτιος υπήρξε το πρόσωπο εκείνο που άσκησε επιρροή περισσότερο από κάθε άλλον στην εποχή του, σε σημείο μάλιστα που ο ένατος αιώνας είναι γνωστός ως αιώνας του Φωτίου. Το όνομά του συνδέθηκε με όλα τα σημαντικά γεγονότα της εποχής του λόγω της αξιόλογης προσωπικότητάς του αλλά και λόγω της ανάδειξής του ως πατριάρχη στο θρόνο Κωνσταντινουπόλεως. Με την ιδιότητά του αυτή μπήκε στο προσκήνιο της ιστορίας και με το υψηλό πνευματικό του επίπεδο χειρίστηκε θέματα κοσμοϊστορικής σημασίας τόσο για την εκκλησία, αφού ως επικεφαλής του θρόνου Κωνσταντινουπόλεως αντιμετώπισε τολμηρά και αποφασιστικά τις παπικές διεκδικήσεις, όσο και για την πολιτεία, που την εποχή αυτή προσπαθούσε να ανανήψει από την αίρεση της εικονομαχίας και να επουλώσει τις πληγές που της είχε προκαλέσει. Ταυτόχρονα, οι Άραβες είχαν αρχίσει να επεκτείνονται επικίνδυνα, ενώ δεν έλειπαν και οι επιθέσεις όμορων λαών που για διάφορους λόγους εποφθαλμιούσαν τα εδάφη της αυτοκρατορίας. Ανάμεσα στα άλλα, δε θα πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας ότι ο πάπας της Ρώμης με την επιλογή του να στέψει αυτοκράτορα στη Δύση, λειτουργούσε καταλυτικά για την βυζαντινή αυτοκρατορία.

Σκοπός λοιπόν της παρούσας εργασίας είναι να παρουσιάσει τα προσωπογραφικά στοιχεία αναφορικά με το Φωτίο, μέσα από τις ιστορικές συγκυρίες της εποχής του, αλλά και να αναδείξει τη θεολογική του προσφορά, κυρίως σε σχέση με την πολεμική που ανέπτυξε κατά των διεκδικήσεων και ισχυρισμών του παπικού θρόνου. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις η όλη πραγμάτευση πραγματοποιήθηκε με βάση τα στοιχεία που μας παρέχει η ομολογουμένως εκτενέστατη αλληλογραφία του.

Αναμφίβολα, το πρόσωπο του ιερού Φωτίου αποτέλεσε επανειλημμένα αντικείμενο μελέτης σε διάφορες εποχές και από

ανθρώπους διάφορων επιστημονικών περιοχών και με διαφορετικό θρησκευτικό και ιδεολογικό υπόβαθρο. Έχουν γραφεί πολλά, επί παραδείγματι, για την περί Αγίου Πνεύματος διδασκαλία του ιερού Φωτίου, για την ερμηνευτική του, για τη συμβολή του στην ιεραποστολή προς τους Σλάβους, κ.α. Η διαφοροποίηση της παρούσας εργασίας έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι πραγματεύεται τα θέματα αυτά αποκλειστικά βάσει των επιστολών του ιερού πατρός.

Όσον αφορά στις πηγές, χρησιμοποιήθηκε η έκδοση των Laourdas – Westerink, επειδή είναι κριτική έκδοση και περιλαμβάνει το μεγαλύτερο αριθμό επιστολών από όλες τις υπόλοιπες. Ιδιαίτερα χρήσιμη αποδείχτηκε και η έκδοση του Βαλέττα λόγω των προλεγομένων που περιλαμβάνει.

Σχετικά τέλος με τη δομή της παρούσης εργασίας, αυτή αποτελείται από τρία κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στο πρόσωπο του Φωτίου ως επιστολογράφου, καθώς επίσης και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των επιστολών του, όπως οι παραλήπτες, η γλώσσα, τα είδη των επιστολών, κ.ά.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα προσωπογραφικά και ιστορικά στοιχεία, που σχετίζονται με τον ίδιο το Φώτιο και χωρίζεται σε εννέα υποκεφάλαια. Το πρώτο εξ αυτών παρουσιάζει τα στοιχεία που βάσει των επιστολών προκύπτουν για την οικογένεια του Φωτίου. Το δεύτερο αναφέρεται σε όλες τις συνθήκες και τα γεγονότα, υπό τα οποία ο Φώτιος αναγκάστηκε τελικά να αποδεχθεί την εκλογή του στο θρόνο Κωνσταντινουπόλεως. Στο τρίτο παρουσιάζεται η όλη ζωή του ιερού πατρός μετά την εκλογή και χειροτονία του, ενώ το τέταρτο εξιστορεί τις σχέσεις του με το θρόνο της Ρώμης και ειδικότερα με τον πάπα Νικόλαο. Τα υποκεφάλαια πέμπτο και έκτο σχετίζονται με τις συνόδους του 867 και της αντιφωτιανής του 869 αντίστοιχα. Ως λογική συνέχεια και συνέπεια όλων των προαναφερθέντων, στο έβδομο υποκεφάλαιο γίνεται λόγος για

τη εξορία και το διωγμό, που ως μη ώφειλε, υπέστη ο Μέγας Φώτιος. Στο όγδοο υποκεφάλαιο παρουσιάζονται οι σχέσεις του με πρόσωπα που διαδραμάτισαν ηγετικό ρόλο στην κοινωνία τόσο τη βυζαντινή όσο και σε όμορες με το βυζάντιο περιοχές την εποχή αυτή, για τις οποίες, σημειωτέον, είναι έκδηλο το ποιμαντικό του ενδιαφέρον. Τέλος στο ένατο υποκεφάλαιο, αναδεικνύεται μια άλλη, εξίσου σημαντική, πτυχή της προσωπικότητάς του, που ήταν οι ιατρικές του γνώσεις και η ιατρική του προσφορά στους συνανθρώπους του.

Στο τρίτο κεφάλαιο τέλος, γίνεται λόγος για θεολογικά ζητήματα τα οποία απασχόλησαν το Φώτιο, κυρίως εξαιτίας των σχέσεων με τη Ρώμη, όπως είχαν διαμορφωθεί τη συγκεκριμένη εποχή. Το πρώτο από αυτά αφορά στην ερμηνεία της Αγίας Γραφής από τον ιερό πατέρα. Τα δύο επόμενα σχετίζονται με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και τις καινοτομίες, που εισήγαγε την εποχή αυτή ο παπικός θρόνος, στη μέχρι τότε κοινή εκκλησιαστική παράδοση. Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα είναι εκείνο της εικονομαχίας και της περί εικόνων διδασκαλίας που ανέπτυξε ο Μ. Φώτιος και το οποίο αναλύεται στο προτελευταίο υποκεφάλαιο. Τέλος, δε θα μπορούσε να παραληφθεί η δραστηριότητα που επέδειξε για το μεγαλύτερο πολιτιστικό και ιεραποστολικό εγχείρημα του ενάτου αιώνα, την ιεραποστολή δηλαδή και την προσέλκυση των Σλαβικών λαών στο Χριστιανισμό και την Ορθοδοξία, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την αυτοκρατορία του Βυζαντίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Ο ΦΩΤΙΟΣ ΩΣ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΟΣ

1) Ο Φώτιος ως επιστολογράφος.

Μέσα στο πλούσιο συγγραφικό έργο του Φωτίου εξέχουσα θέση κατέχουν οι επιστολές του. Ο Φώτιος πέραν των άλλων αναδείχτηκε μέγας επιστολογράφος. Οι επιστολές του αναφέρονται σε διάφορα θέματα, γεγονός που αποδεικνύει την πολυμάθεια και ευρυμάθεια του ανδρός. Μέσα από αυτές μπορούμε να γνωρίσουμε το Φώτιο ως άνθρωπο, καθώς, λόγω ακριβώς του λογοτεχνικού είδους της επιστολής, απαιτείται απλότητα ύφους και αμεσότητα λόγου, στοιχεία τα οποία διαθέτουν οι επιστολές του ιερού πατρός. Εκτός αυτού, μέσα από τα θέματα που πραγματεύεται διακρίνουμε το θεολόγο, το φιλόλογο, τον ιατρό, το ρήτορα, τον παιδαγωγό, τον ψυχολόγο. Πολλές φορές παραθέτει αποσπάσματα της θεολογικής αλλά και της θύραθεν γραμματείας από μνήμη. Αυτό συνάγεται τόσο από εσωτερικές μαρτυρίες των κειμένων του, όσο και από το γεγονός ότι πολλές επιστολές τις έγραψε κατά την περίοδο της εξορίας και φυλάκισής του, όπου, σύμφωνα με προσωπική μαρτυρία του, είχε στερηθεί ακόμη και τα βιβλία του¹.

Υπάρχουν μαρτυρίες μέσα από τις επιστολές του ιδίου του Φωτίου που αποδεικνύουν ότι έδινε ιδιαίτερο βάρος στην επιστολογραφία. Γνώριζε ότι υπάρχει συγκεκριμένος τρόπος συγγραφής μιας επιστολής. Επαναλαμβάνει πολλές φορές μέσα στις επιστολές του την επιμονή του στους κανόνες της επιστολογραφίας, οι οποίοι χαρακτηρίζονται ως «οί τῆς ἐπιστολῆς νόμοι»² ή όπως αναφέρει σε άλλο σημείο, «ὁ τῆς ἐπιστολῆς

¹ Τῷ εὐσεβεστάτῳ καί μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *επιστολή 98*, L.W.1 (PG 102, 765 - 772).

² Σεργίῳ ἀδελφῷ, *επιστολή 55*, L.W.1 101, 72 (PG 101, 944).

νόμος»³. Οι «νόμοι» αυτοί είναι εκείνοι που δεν του επιτρέπουν να παραθέσει περισσότερα ακόμη επιχειρήματα κατά της προσθήκης του Filioque. Κλείνοντας, τέλος, μία επιστολή του καταλήγει: «Ἀλλὰ ταῦτα μὲν κατ' ἐπιδρομήν, καὶ ὡς ἐπιστολῆς τύπῳ»⁴.

Ανάλογο είναι το πνεύμα και σε άλλες επιστολές σχετικά με την έκταση που πρέπει να πάρει η ανάπτυξη ενός θέματος. Βασικό στοιχείο πρέπει να αποτελεί η βραχυλογία⁵. Γράφει σχετικά με το θέμα αυτό σε επιστολές του· «τῆς ἐπιστολῆς εὐλαβοῦμενος τὸ μῆκος»⁶, «ὅσα τὸ γράμμα, οἷα δὴ γράμμα, παρέτρεχεν»⁷, «ἀλλὰ γὰρ κατ' ἐπιστολὴν ἀποχρώντως οἶμαί σοι ἔχει τοῦ ζητηθέντος τὴν μάθησιν»⁸, «τῆς ἐπιστολῆς ἢ κατὰ μέρος ἱστορία μακρότερον»⁹, «εἰ καὶ πλέον ἢ κατ' ἐπιστολὴν»¹⁰.

Το ενδιαφέρον, η γνώση και η επιμέλεια του Φωτίου αναφορικά με την επιστολογραφία διαφαίνονται από ένα ακόμη στοιχείο, από το ότι δηλαδή ασχολείται με τους παλαιούς χριστιανούς και ειδωλολάτρες επιστολογράφους¹¹. Τους κατατάσσει σε τρεις κατηγορίες με χρονολογικά κριτήρια. Ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης και ο Δημοσθένης ανήκουν στην πρώτη. Στη δεύτερη ανήκουν οι Φάλαρις, Βρούτος, Ιουλιανός και Λιβάνιος. Στην τρίτη τέλος κατηγορία κατατάσσει τους Μέγα Βασίλειο, Γρηγόριο Ναζιανζηνό και Ισίδωρο (προφανώς εννοεί τον Πηλουσιώτη στον οποίο αποδίδονται περισσότερες των 2000 επιστολών). Οι δύο πρώτες ομάδες

³ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1 47, 201 (PG 102, 732).

⁴ Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, *ἐπιστολή 65*, L.W.1 111 (PG 101, 951).

⁵ Βλ. Βασιλείου Λαούρδα, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου», *ΕΕΒΣ 21* (1951) σ.76.

⁶ Νικολάῳ Πάπα Ἀπολογητικῆ, *ἐπιστολή 290*, L.W.3 137, 438 (PG 102, 616).

⁷ Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυλῆας, Φώτιος ἐλέῳ θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικός πατριάρχης, *ἐπιστολή 291*, L.W.3 139, 11 (P.G.102, 793).

⁸ Σάββα πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, *ἐπιστολή 176*, L.W.2 64, 49-50 (P.G.101, 606).

⁹ Γεωργίῳ Νικομηδείας, *ἐπιστολή 277*, L.W.2 228, 15-16.

¹⁰ Κωνσταντίνῳ ἀδελφῷ, *ἐπιστολή 135*, L.W.1 228, 15-16 (P.G.101, 1011-1012).

¹¹ Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου, *ἐπιστολή 207*, L.W.2 107 (P.G.102, 861).

έχουν να προσφέρουν μόνο γραμματικά και μορφολογικά, ενώ αντίθετα οι χριστιανοί προσφέρουν στον αναγνώστη και μελετητή τους κι από άποψη περιεχομένου.

Η επιμέλεια αυτή που επέδειξε σχετικά με την επιστολογραφία δεν αποτελεί καρπό μελέτης κάποιων θεωρητικών εγχειριδίων. Οι κανόνες αυτοί είναι κοινοί για όλους τους επιστολογράφους της βυζαντινής περιόδου. Πρόκειται δηλαδή για κανόνες που θέσπισαν οι τεχνογράφοι και επιβλήθηκαν καθ' όλην τη βυζαντινή περίοδο¹². Αυτούς τους κανόνες χρησιμοποιεί και ακολουθεί και ο Φώτιος.

Μέσα στη συγγραφική παραγωγή του Φωτίου υπάρχουν έργα του, τα οποία έγραψε κι έστειλε ως επιστολές. Τέτοια έργα είναι η «Βιβλιοθήκη ή Μυριόβιβλος», το «Κατά Μανιχαίων», τα «Αμφιλόχια». Παρά ταύτα όμως τα έργα αυτά δεν μπορούν να θεωρηθούν επιστολές με τη στενή έννοια του όρου, αλλά χαρακτηρίζονται πραγματείες. Στο γραμματολογικό είδος της επιστολής μπορούμε ακόμη να πούμε ότι δεν εντάσσονται και πολλές από τις επιστολές, καθώς δεν πληρούν συγκεκριμένα κριτήρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τελευταίας περίπτωσης αποτελεί η επιστολή προς τον άρχοντα των Βουλγάρων Βόρη καθώς είναι ιδιαίτερα μακροσκελής κι επιπλέον έχει και παραινετικό χαρακτήρα, κατά τον τύπο των παραινέσεων του Ισοκράτους προς Δημόνικον και Νικοκλέα. Αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί και η ενθρονιστήρια επιστολή του προς τον πάπα Νικόλαο, η οποία αποτελεί μια «στερεότυπη» ομολογία πίστεως κατά τον τύπο άλλων προηγουμένων.

¹² Βλ. Βασιλείου Λαούρδα, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου», ΕΕΒΣ 21 (1951) 82. Με βάση τη συνέπεια του Φωτίου στους κανόνες της επιστολογραφίας ο Β. Λαούρδας συμπεραίνει ότι ο Φώτιος ήταν μέτοχος της ανθρωπιστικής παιδείας, για χάρη της οποίας εργάστηκε και συνέβαλε όσο και οι υπόλοιποι χριστιανοί πατέρες. Βλ. και Ζήσης Θεόδωρος, «Ήταν ὁ Μέγας Φώτιος ἀνθρωπιστής;» *Θεοδρομία (Ιανουάριος – Μάρτιος 2007)*, 10-27.

Πάντως, όσον αφορά στο τυπικό μέρος, στις επιστολές ο Φώτιος τηρεί όλους τους κανόνες¹³. Οι επιστολές σύμφωνα με τα προηγούμενα ξεκινούν με ένα προοίμιο¹⁴ το οποίο αποτελείται από έναν ηθικό χαρακτηρισμό. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι φράσεις «Ότε τής ιεραρχίας κατά νοῦν τὸ μέγεθος ἀναλήψομαι καὶ πολλῶ τὴν ἀνθρωπίνην εὐτέλειαν τῆς ἐκείνη προσούσης ἀπολείπουσιν τελειότητος...»¹⁵, «Ἀγάπης μὲν ὡς ἀληθῶς οὐδὲν κτῆμα σεμνότερον, οὐδὲ τιμιώτερον, καὶ ταῖς κοιναῖς ἐννοίαις ἀνωμολόγηται καὶ τοῖς θείοις λογίοις ἐπιμαρτύρεται»¹⁶. Εξαίρεση στον κανόνα αυτόν μπορούμε να βρούμε στις επιστολές του Φωτίου σε δύο μόνο περιπτώσεις. Η πρώτη περίπτωση αφορά στις επιστολές που ο Φώτιος καλείται να απαντήσει σε ερμηνευτικό ερώτημα. Δεν ξεκινάει με κάποιο προοίμιο ηθικού περιεχομένου, αλλά θέτει εξ αρχής το ερώτημα ή προβάλλει κάποια ερμηνεία. «Ἐρωτᾶς, πῶς ἔστι λέγειν Θεὸν τὸν Πατέρα, Θεὸν τὸν Υἱὸν, Θεὸν τὸ Πνεῦμα...»¹⁷ ή σε άλλη περίπτωση «Το ἐφ' ᾧ πάντες ἡμαρτον, ὅπερ Παῦλος μὲν ὁ θεῖος ἔφησεν, σὺ δὲ μαθεῖν ἤτησας...»¹⁸. Η δεύτερη περίπτωση στην οποία απουσιάζει το προοίμιο είναι όταν στην επιστολή πρόκειται να ασχοληθεί με συγκεκριμένο γεγονός το οποίο απαιτεί άμεση λύση. Στην περίπτωση αυτή εισάγει απευθείας το βασικό θέμα.

¹³ Βλ. Νικολάου Τωμαδάκη, *Βυζαντινή επιστολογραφία*, σ. 123, όπου αναφέρει σχετικά με τους κανόνες των επιστολών, «Συνετίθετο δὲ ἡ ἐπιστολή καθ' ὄρισμένους κανόνας. Προοιμιᾶσθαι γάρ ἐστι καὶ ἐν ἐπιστολῇ, καὶ διηγήσασθαι μετὰ τὸ προοίμιον, ἢ προθέσθαι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος. καὶ τούτοις τὰς ἀποδείξεις ἐπαγαγεῖν, κατασκευάζοντας τὸ οἰκεῖον, ἢ τὰ τῶν ἐναντίων ἀνασκευάζοντας. οἷς ἅπασιν, ἡνίκα δέον καὶ αὐξήσιν ἐπιθείης, παραδείγμασιν, ἱστορίας χάριτι, παροιμιῶν εὐτραπελία, μύθων ψυχαγωγία, φιλοσοφίας γνώμαις, καὶ σοφῶν ἀνδρῶν ἀποφθέγμασιν, ἅπερ ἅμα καὶ κάλλος οὐ τὸ τυχόν τῷ λόγῳ χαρίζεται». Το απόσπασμα αυτό προέρχεται από έργο του Θ. Κορυδαλλέως, το οποίο παραθέτει σε υποσημείωση.

¹⁴ Ο.π. σ. 103, «Ἀναλόγως τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς τὸ προοίμιον ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη θεολογικόν, φιλόσοφον ἢ διηγηματικόν (ρητορικόν) χαρακτήρα ἢ καὶ δικτικόν».

¹⁵ Τῷ τὰ πάντα ἀγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *επιστολή 288*, L.W.3 115, 4-14 (PG 102, 585).

¹⁶ Νικολάῳ Πάπα Ἀπολογητικῆ, *επιστολή 290*, L.W.3 124, 4-6 (P.G. 102, 593 - 596).

¹⁷ Σεργίῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἀδελφῷ, *επιστολή 161*, L.W.2 15, 2-3 (P.G. 101, 560).

¹⁸ Ταρασίῳ ἀδελφῷ, *επιστολή 152*, L.W.2. 7, 2-3 (P.G. 101, 553).

«Ἀπαγορεύω σοι, φίλων ἄριστε, μηκέτι φίλον ἡμέτερον ὀνομάζεσθαι»¹⁹, «Ἄκουσον, ὦ φιλανθρωπότατε βασιλεῦ· οὐ προβάλλομαι νῦν παλαιὰν φιλίαν...»²⁰.

Εξίσου τυπικός και συνεπής αποδεικνύται ο ι. Φώτιος και στην κατακλείδα των επιστολών του. Το τέλος των επιστολών του καταλαμβάνει συνήθως μια ευχή ή προτροπή ή προσευχή ή και περίληψη όσων έχει προηγουμένως αναπτύξει. Μία από τις συνήθειες ευχές του είναι η λέξη «ἔρρωσο»²¹. Η ίδια ευχή βρίσκεται και με μία άλλη παραλλαγή· «τὰ δ' ἄλλα ψυχῇ καὶ σώματι ἔρρωσο»²². Άλλη περίπτωση ευχής αποτελεί η πρόταση «εἴη δὲ τὰ ἡμέτερα πάθη, Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν περὶ ἡμᾶς σπλαχνιζομένου, τῶν προειρημένων τὸ ἕτερον, ἀλλὰ μὴ βαρύτερας τιμωρίας καὶ ἀπαρακλήτου προοίμιον»²³. Μία άλλη περίπτωση κατακλείδας περισσότερο ηθικού χαρακτήρα, εντασσόμενη μέσα στο θέμα και το πνεύμα της επιστολής είναι η ακόλουθη: «Ἐχεις τοιγαροῦν κατ' ἐπιστολὴν ἐκ τῶν εἰρημένων, οἶμαι, τὸ τε εὐλογον καὶ ἀκόλουθον καὶ θεοφιλὲς τῆς τοῦ πιστοῦ Ἀβραὰμ διανοίας καὶ πράξεως, δι' ὧν λογισμὸς ἅπας χυδαῖος καὶ πεπατημένος καὶ ἀντικείμενος ἀπελαύνεται»²⁴. Τέλος, πρέπει να προσθέσουμε σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις και τις επιστολές εκείνες, οι οποίες είναι πάρα πολύ σύντομες, δίνουν μια περιληπτική απάντηση, ενώ δεν περιλαμβάνουν κανένα από τα γενικά χαρακτηριστικά της επιστολογραφίας (προοίμιο, κατακλείδα, κ.α.).

Τέλος, ευρεία χρήση στις επιστολές του κάνει ο Φώτιος και της αρχαίας ελληνικής κλασικής γραμματείας. Άλλοτε στην αρχή του

¹⁹ Γεωργίῳ διακόνῳ καὶ κουβουκλεισίῳ, *επιστολή 105*, L.W.2 144, 2 (P.G. 102, 876).

²⁰ Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *επιστολή 98*, L.W.1 133, 2-3 (P.G. 102, 765).

²¹ Εὐσταθίῳ πατριάρχῃ Ἀντιοχείας, *επιστολή 11*, L.W.1 63 (P.G. 102, 821 - 824), Ἀθανασίῳ μοναχῷ καὶ ἡσυχάζοντι, *επιστολή 20*, L.W.1 71 (P.G. 102, 881).

²² Γρηγορίῳ σπανθαροκανδιδάτῳ ... , *επιστολή 30*, L.W.1 81, 53 (P.G. 101, 869).

²³ Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ ἠγαπημένῳ, *επιστολή 31*, L.W.1 84, 87-89 (P.G. 101, 873).

²⁴ Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι, *επιστολή 75*, L.W.1 117, 29-32 (P.G. 101, 956).

κειμένου (Εὐνομος ἄδων ἐσεμνύετο, φασίν, ὁ Λοκρός)²⁵, ἄλλοτε στη μέση της επιστολής (Εἶθε μοι τῶν σῶν ἦν ἐνάμιλλα λόγων τὰ ἔργα· οὐχ ἵνα ὄντες ἀκεστοριδῶν Γαληνὸς καὶ Ἱπποκράτης, ὡς αὐτὸς ἡμᾶς θειάζων γράφεις, ὑπεξίστανται μοι τῶν πρωτείων)²⁶, ο ἰ. πατήρ βρίσκει κάθε φορά κάτι σχετικό να αναφέρει από τη θύραθεν γραμματεία. Οι παραθέσεις και οι αναφορές του αυτές δεν πηγάζουν από πρόθεση επίδειξης της πολυμάθειας και ευρυμάθειάς του, αλλά είναι το φυσικό αποτέλεσμα μιας αληθινής και ευρείας παιδείας που κατέχει²⁷. Είχε δηλαδή αφομοιώσει όλα τα διδάγματα των συγγραφέων αυτών και πλέον αποτελούσαν κτήμα του ὥστε να μπορεί με μεγάλη ευκολία να παραπέμπει σε απόψεις και παραδείγματα της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας.

2) Οι επιστολές του Φωτίου

α) Εκδόσεις των επιστολών

Εκδόσεις των επιστολών του Φωτίου έγιναν πολλές σε διάφορες εποχές και από διάφορους εκδότες. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι κυρίως εκδόσεις των επιστολών έγιναν από δυτικούς επιστήμονες και κληρικούς, ὅπως ο Montacutius (1651) ο Jager, ο Compefis, , ο David Hoeschl (1601) - ο οποίος συνεργάστηκε με το Μάξιμο Μαργούνιο - και ο Migne. Αργότερα μία πολύ σπουδαία έκδοση πραγματοποίησε ο Ιωάννης Βαλέττας με τίτλο «Photios Patriarchos Constantinopolitanos Epistolae» το 1864. Τα Αμφιλόχια εκδόθηκαν από το Σοφοκλή Οικονόμου. Τέλος, μια κριτική έκδοση των επιστολών μαζί με τα Αμφιλόχια έγινε από το Βασίλειο Λαούρδα στη Λειψία (1983-1985) με τίτλο «Photii patriarchae Constantinopolitani epistulae et amphilochia». Με το Λαούρδα συνεργάστηκε και ο L.G. Westerink, ο

²⁵ Ἰωάννη πατρικίῳ καὶ στρατηγῷ Ἑλλάδος, *επιστολή 94*, L.W.1 130 (P.G. 102, 949).

²⁶ Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *επιστολή 169*, L.W.2 45 (P.G. 102, 837).

²⁷ Βλ. Βασιλείου Λαούρδα, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου», *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 100-101.

οποίος και συνέχισε την έκδοση των επιστολών μετά το θάνατο του πρώτου.

β) Αριθμός των επιστολών

Στην τελευταία έκδοση της Λειψίας των Laourdas – Westerink (1983-1985), οι επιστολές του Φωτίου που μας έχουν διασωθεί ανέρχονται σε 299. Μεταξύ αυτών οι εκδότες συμπεριέλαβαν και τρεις επιστολές του Ταρασίου, αδελφού του Φωτίου, που μαζί με άλλες τέσσερις επιστολές του Φωτίου αποτελούν ολοκληρωμένη αλληλογραφία, με την έννοια των επιστολών και αντεπιστολών.

γ) Παραλήπτες των επιστολών

Οι επιστολές του Φωτίου απευθύνονται σε παραλήπτες διάφορων κατηγοριών. Ένας μεγάλος αριθμός απευθύνεται σε κληρικούς όλων των βαθμών. Συγκριτικά, περισσότερες είναι οι επιστολές που απευθύνονται σε επισκόπους, οι οποίοι προέρχονται κυρίως από τον κύκλο του Φωτίου και σχετίζονται με τις διώξεις του ή με ζητήματα που άπτονται των ποιμαντικών τους ευθυνών. Απηύθυνε ωστόσο επιστολές και σε επισκόπους, οι οποίοι διάκειντο αρνητικά προς το Φώτιο και προσπαθεί μέσω μιας επιστολής να τους προσεγγίσει, ώστε να τους υποδείξει κάποιο σφάλμα ή εσφαλμένη συμπεριφορά που στρεφόταν εναντίον του ιδίου. Μεταξύ των επιστολών προς τους επισκόπους εντάσσονται και οι «ενθρονιστικές» επιστολές του Φωτίου προς τους πατριάρχες των υπόλοιπων τεσσάρων πατριαρχείων. Προς επισκόπους απευθύνονται και οι εγκύκλιες επιστολές του.

Μια άλλη κατηγορία παραληπτών είναι οι μοναχοί. Ο Φώτιος απευθύνει αρκετές επιστολές προς αυτούς είτε απαντώντας και επιλύοντας απορίες σε ερωτήματα που του υποβάλλουν είτε ελέγχοντάς

τους για παρεκκλίσεις τους που φτάνουν μέχρι την αποστασία από το μοναχικό σχήμα.

Ένα μεγάλο μέρος επιστολών απευθύνεται προς λαϊκούς αξιωματούχους. Πρόκειται για αξιωματούχους όλων των βαθμών της βυζαντινής κρατικής ιεραρχίας, ξεκινώντας από τον πρώτο βαθμό του αυτοκράτορα και συνεχίζοντας με όλα τα αξιώματα της βυζαντινής ιεραρχίας, όπως το αξίωμα του καίσαρα, σπαθαρίου, ασηκρήτη, κιαίστορα, σπανθαροκανδιδάτου και πολλών άλλων. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός, πως παρόλο που ο αυτοκράτορας είναι γνωστός με αυτόν τον τίτλο, στις επιστολές ο Φώτιος απευθύνεται πάντοτε με τη λέξη «βασιλεύς». Στις επιστολές «προς βασιλείς» κατατάσσονται ακόμη κι όσες απευθύνονται προς ξένους ηγεμόνες, όπως προς τον ηγεμόνα των Βουλγάρων Βόρη – Μιχαήλ. Στην περίπτωση αυτή προσφωνούνται «άρχοντες».

Μια άλλη ομάδα τέλος απευθύνεται σε συγγενείς του, προς τους οποίους γράφει προκειμένου είτε να τους παρηγορήσει, όπως στην περίπτωση του θανάτου της κόρης του αδελφού του Ταρασίου, είτε να απαντήσει σε ερωτήματα που του υποβάλλουν (κυρίως θεολογικής φύσης) είτε τέλος να αναφερθεί σε διάφορα άλλα ζητήματα.

Σχετικά με το φύλο, οι επιστολές του παρουσιάζουν μία παραδοξότητα. Δεν απευθύνεται καμία επιστολή από όσες μας σώζονται σε γυναίκα παρά μόνο μία. Πρόκειται για την μοναχή Ευσεβία, η οποία έχασε την αδελφή της και εξαιτίας αυτού του γεγονότος θρηνεί και είναι απαρηγόρητη. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται εν μέρει, καθώς στην εποχή του οι γυναίκες δεν είχαν πρόσβαση σε θέσεις εξουσίας και είναι γνωστό ότι οι επιστολές του αναφέρονται κυρίως σε πρόσωπα αξιωματούχων. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις για τις οποίες θα μπορούσε να αποστείλει κάποια επιστολή σε γυναίκα, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του θανάτου της ανεψιάς του, κόρης του Ταρασίου, για την οποία στέλνει

επιστολή στον πατέρα της κι αδελφό του κι όχι στη νύφη του, παρά το γεγονός ότι αναφέρεται σ' αυτήν μέσα στην επιστολή.

Τέλος πρέπει να επισημάνουμε ότι δε μας έχει διασωθεί κάποια επιστολή προς απλό πολίτη.

δ) Είδη των επιστολών

Σχετικό με τους παραλήπτες των επιστολών αλλά και το θέμα του περιεχομένου είναι και το είδος στο οποίο ανήκουν. Διακρίνονται στις εξής κατηγορίες²⁸:

α) Δογματικές και ερμηνευτικές. Περιλαμβάνει όλες τις δογματικού περιεχομένου επιστολές, μεταξύ των οποίων και οι ενθρονιστικές με την επιστολή προς τον ηγεμόνα των Βουλγάρων Βόρη. Στις ερμηνευτικές εντάσσονται και οι επιστολές που ταυτίζονται με τα Αμφιλόχια και έχουν ερμηνευτικό χαρακτήρα σε κάποιο αγιογραφικό χωρίο.

β) Παραινετικές. Στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται οι επιστολές εκείνες με τις οποίες ο Φώτιος δίνει παραινέσεις για προσωπικά θέματα είτε προκειμένου να βοηθήσει κάποιους να ξεπεράσουν προβλήματα που τους προκαλούν οι συνάνθρωποί τους είτε προσπαθώντας να αποτρέψει κάποιο κακό ή κάποια χειρότερη εξέλιξη από λανθασμένες συμπεριφορές.

γ) Παραμυθητικές. Πρόκειται για τις επιστολές που συνέγραψε ο Φώτιος με σκοπό να παρηγορήσει συνανθρώπους του για συμφορές που ενέσκηψαν στη ζωή τους. Ένας μεγάλος αριθμός αυτών των επιστολών απευθύνεται στους «συνδεδιωγμένους έπισκόπους».

²⁸ Ακολουθούμε στο σημείο αυτό την κατάταξη του Ιωάννου Βαλέττα. Βλ. Ιωάννου Βαλέττα, *Φωτίου του Σοφωτάτου και Αγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως έπιστολαί*, σ. 19. Βλ. ακόμη και Βασιλείου Λαούρδα, «Παρατηρήσεις επί του χαρακτήρος των έπιστολών του Φωτίου», ΕΕΒΣ 21 (1951) 87.

δ) Επιτιμητικές. Στην ομάδα αυτή κατατάσσονται επιστολές που έχουν σκοπό να επιτιμήσουν άμεσα ή έμμεσα, συγκεκριμένα ή κατά πρόσωπον κάποιους ανθρώπους ακόμη και αυτοκράτορες για πράξεις και συμπεριφορές που εκδηλώνονται εναντίον άλλων ανθρώπων ή και κατά του ίδιου του Φωτίου. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι κάποιες από τις επιστολές αυτές, επειδή μέσα από την επιτίμηση έχουν ως απώτερο στόχο τη διόρθωση και τη σωτηρία κάποιων ανθρώπων, μπορούν να χαρακτηριστούν και παρακλητικές.

ε) Διάφορες. Αφορούν σε διάφορα θέματα προσωπικά, ιστορικά, και εκκλησιαστικά.

ε) Σχέση των επιστολών με τα Αμφιλόχια

Από τις επιστολές του Φωτίου, όπως προαναφέρθηκε, αρκετές ταυτίζονται με τα Αμφιλόχια. Τα Αμφιλόχια πήραν το όνομά τους από το φίλο του Φωτίου Αμφιλόχιο, παραλήπτη των επιστολών. Πρόκειται για επιστολές ποικίλου ερμηνευτικού, δογματικού, ιστορικού, ιατρικού περιεχομένου²⁹. Βέβαια, από τις επιστολές που ταυτίζονται με τα Αμφιλόχια, ελάχιστες απευθύνονται προσωπικά στον Αμφιλόχιο. Συνολικά, οι επιστολές που ταυτίζονται με τα Αμφιλόχια ανέρχονται σε εβδομήντα επτά κατά την έκδοση του αββά Migne.

στ) Γλώσσα των επιστολών

Από τις επιστολές που μας έχουν διασωθεί όλες είναι γραμμένες στην ελληνική γλώσσα. Δύο επιστολές «πρὸς Ἀσώτιον», άρχοντα των Αρμενίων, έχουν διασωθεί μόνο σε λατινική μετάφραση και εκδόθηκαν, μία από τον Migne και μαζί οι δύο από τους Laourdas – Westerink στην κριτική τους έκδοση³⁰.

²⁹ Βλ. Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Αμφιλόχια, ΕΠΕ τ. 2, εισαγωγή.

³⁰ Βλ. Asotio principii principum, επιστολές 298 (P.G. 102, 713 - 718) και 299, L.W.3.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ - ΙΣΤΟΡΙΚΑ

1) Η οικογένεια του Φωτίου

Ελάχιστα στοιχεία υπάρχουν για τους γονείς και γενικότερα για το οικογενειακό και συγγενικό περιβάλλον του Μ. Φωτίου μέσα στα κείμενα των επιστολών του. Οι γονείς του ήταν ευσεβείς και ενάρετοι άνθρωποι³¹. Ο πατέρας του αναθεματίστηκε από εικονομαχική σύνοδο, όπως βέβαια και ο ίδιος ο Φώτιος μαζί με τον αδελφό του πατέρα του, πατριάρχη Ταράσιο³², «...καί πάντα παθών...», πέθανε στην εξορία³³. Για τη μητέρα του ο Φώτιος παραδίδει ότι ήταν «φιλόθεος καί φιλάρετος καί τοῦ ἀνδρός φιλονεικοῦσα κατά μηδέν ἐν τούτοις ἀπολιμπάνεσθαι»³⁴. Πέθανε με μαρτυρικό θάνατο κατά τους χρόνους των εικονομαχικών διωγμών³⁵.

³¹ Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καί συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *επιστολή 289*, L.W.3 122, 52-57 (P.G. 102, - λείπει).

³² Γρηγορίῳ διακόνῳ καί χαρτουλαρίῳ, *επιστολή 114*, L.W.1 152, 2 (P.G. 102, 877).

³³ Ο.π. και Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῶ παραμυθητικῆ ἐπί θυγατρὶ τεθνηκυῖα, *επιστολή 234*, L.W.2 152, 57-61 (P.G. 102, 972). Ἀκόμη, Γρηγορίῳ διακόνῳ καί χαρτουλαρίῳ, *επιστολή 114*, L.W.1 152, 2 (P.G. 102, 877). Στὴν ἐπιστολή αὐτῆ ο Φώτιος χαρακτηρίζει τὸν πατέρα του ὁμολογητὴ τοῦ Χριστοῦ.

³⁴ Ο.π. υποσημείωση 31. Βλ. και Treadgold Warren, «Photius before his Patriarchate», *Jnl of Ecclesiastical History* 53, σ. 2-3. Ο συγγραφέας τοῦ ἀρθροῦ χρησιμοποιεῖ ὡς πηγή κυρίως τὸ «Συνεχιστὴ Θεοφάνους».

³⁵ Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῶ παραμυθητικῆ ἐπί θυγατρὶ τεθνηκυῖα, *επιστολή 234*, L.W.2 152, 57-61 (P.G. 102, 972). Βλ. ἐπίσης Μεθοδίου Φούγια, «Εισαγωγή εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον», *Ε.Θ.* 10 (1991)13 και Ν. Β. Τωμαδάκη, «Σέργιος Πατρικίος Ὁμολογητὴς Πατὴρ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 59 (1977) 152-161.

Ο Μ. Φώτιος είχε τέσσερα αδέρφια³⁶, τον Ταράσιο που ήταν πατρικός, το Σέργιο ομώνυμο του πατέρα τους και σπαθάριο, τον Κωνσταντίνο, σπαθάριο κι αυτό και τέλος το Θεόδωρο, όπως τεκμαίρεται από τις επιγραφές και μόνο των επιστολών του που εστάλησαν προς αυτούς³⁷. Τέλος, από τους υπόλοιπους συγγενείς του Φωτίου μνημονεύεται μέσα στα κείμενα των επιστολών ο πατριάρχης Ταράσιος. Ήταν αδελφός του πατέρα του, γι' αυτό αναφέρεται και ως «πατροθείος» του από τον ίδιο το Φώτιο³⁸. Ο πατριάρχης Ταράσιος αναθεματίστηκε, όπως προαναφέρθηκε, μαζί με το Φώτιο και τον πατέρα του Σέργιο, από

³⁶ Σχετικά με τον αριθμό των αδελφών του Φωτίου βλ. Ιωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καί Αγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ. 24 υποσημ. 2. Βλ. επίσης και Άσημίνας Δεδούση, «Ο Μέγας Φώτιος ως επιστολογράφος», *Ε.Θ. 10* (1991) 329-454. Οι επιστολές που αναφέρονται στον Κωνσταντίνο είναι: Κωνσταντίνω αδελφῶ, *ἐπιστολή 135*, L.W.1 178 (P.G. 101, 1000-1012), Κωνσταντίνω πρωτοσπαθαρίῳ αδελφῶ, *ἐπιστολή 196*, L.W.2 95 (P.G. 101, 636) και Κωνσταντίνω αδελφῶ, *ἐπιστολή 255*, L.W.2 195 (P.G. 101, 728-732). Εκείνη που αποστέλλεται στο Θεόδωρο είναι: Θεοδώρῳ ἀδελφῶ, *ἐπιστολή 138*, L.W.1 151 (P.G. 101, 992). Σημειώνεται μάλιστα από τον εκδότη στην εισαγωγή της επιστολής «De Theodoro Photii fratri nihil aliud notum est», βλ. και White D., *Patriarch Photios of Constantinople*, σ. 15. Αναφέρει σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα «He had four brothers; Sergios and Constantine who became *protospatharii*; Tarasios who became a patrikios and Theodoros who probably was the youngest and who is called by Photios simply “brother”», βλ. ακόμη Treadgold Warren, «Photius before his Patriarchate», *Jnl of Ecclesiastical History* 53, σ. 8, όπου με άλλη αφορμή αναφέρει ότι ο ιερός Φώτιος είχε τέσσερα αδέρφια. Γράφει χαρακτηριστικά: «Photius and his four brothers emerged from disgrace and reclaimed their father's property».

³⁷ Δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία με βάση τα κείμενα των επιστολών του Φωτίου σχετικά με τα αδέρφια του. Βλ. και Άσημίνας Δεδούση, «Ο Μέγας Φώτιος ως επιστολογράφος», *Ε.Θ. 10* (1991) 329-454.

³⁸ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολή 1*, L.W.1 13, 368-370 (P.G. 102, 649) «Ταράσιόν τε τόν ἐν ἀρχιερεῦσι θεοῦ περιβόητον (θεῖος οὗτος καί πανάριστος ἀνήρ, καί τῆς βασιλίδος πόλεως τούς ἀρχιερατικούς οἶακας εἶπερ τίς ἄλλος περιάγειν ἄξιος)...», Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τούς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1 52, 365-369 (P.G. 102, 740), όπου αναφέρει «...καί τούτων ἀπάντων συνεληλυθότων ἅμα τῷ ἡμετέρῳ πατροθείῳ, τῷ ἀγιωτάτῳ καί τρισμακαρίστῳ ἀνδρί, Ταρασίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως...» Νικολάω Πάπα Ἀπολογητικῆ, *ἐπιστολή 290*, L.W.3 133, 310-311 (P.G. 102, 609), όπου αναφέρει «...οὐδέ Ταράσιον τόν ἡμέτερον πατρόθειον...», Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καί περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καί μητροπολίτῃ Ἀκυληίας, Φώτιος ἐλέῳ θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καί οἰκουμενικός πατριάρχης, *ἐπιστολή 291*, L.W.3, 361-363 (P.G. 102, 817 - 820), όπου αναφέρει «...ἀλλὰ καί Ἀδριανὸς ἐκεῖνος, τόν αὐτὸν ἀποστολικὸν διθύνας θρόνον, ἐν οἷς πρὸς τόν ἀγιώτατον καί μακαριώτατον Ταράσιον, τόν ἡμέτερον πατρόθειον, ἀντέγραψε...» βλ. και Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Β', σ. 99.

κάποια εικονομαχική σύνοδο³⁹. Συμμετείχε ως αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως στις εργασίες της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου μαζί με τους υπόλοιπους πατριάρχες, που συγκροτήθηκε στη Νίκαια της Βιθυνίας το 787 και με την οποία καταδικάστηκε η αίρεση των εικονομάχων ή χριστομάχων, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει⁴⁰. Ο Ταράσιος ήταν από τους πατριάρχες εκείνους οι οποίοι αναρριχήθηκαν στο θρόνο Κωνσταντινουπόλεως από τις τάξεις των λαϊκών, με «ἀθρόον» δηλαδή χειροτονία, όπως ακριβώς και ο Φώτιος⁴¹.

Ο Φώτιος ήταν άνθρωπος της ησυχίας. Από μικρός αγαπούσε τη μοναχική ζωή. «Νεαρῶς μὲν οὖν ἔτι τῆς ἡλικίας ἔρως τοῦ μονήρους συνήκμαζε βίου,...», όπως πολύ γλαφυρά περιγράφει στην επιστολή του προς το θρόνο Αντιοχείας⁴². Πιο παραστατικός είναι προς τον πάπα Νικόλαο, προς τον οποίο γράφει «εἰ γάρ μοί καί φροντίς ἦν ἐκ παιδός συναυξομένη τε καί συμπαραθέουσα, βιωτικῶν πραγμάτων καί θορύβων ἀπηλλαγμένον ἡσυχῇ καί τά καθ' ἑαυτὸν ἐπισκοποῦντα διατελεῖν...»⁴³.

³⁹ Πιθανόν να πρόκειται για την εικονομαχική σύνοδο του 837. Βλ. και Παναγ. Χρήστου, «Ἡ ἱστορική ἔρευνα περὶ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», Π.Ε.Σ. 1994 σ. 355.

⁴⁰ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1 52, 365-369 (P.G. 102, 740), όπου αναφέρει «καὶ τούτων ἀπάντων συνεληλυθότων ἅμα τῷ ἡμετέρῳ πατροθεῖῳ, τῷ ἀγιωτάτῳ καὶ τρισμακαρίστῳ ἀνδρὶ, Ταρασίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντίνουπόλεως, ἡ μεγάλη καὶ οἰκουμενική ἐβδόμη σύνοδος συνεκροτήθη, τὴν τῶν εἰκονομάχων ἢ χριστομάχων θριαμβέυσασα καὶ καθελοῦσα δυσσέβειαν.» Σημαντική είναι πάντως και η διαπίστωση που κάνει σχετικά με τα πρακτικά της συνόδου· «ἡς ἴσως, τοῦ βαρβαρικοῦ καὶ ἀλλοφύλου τῶν Ἀράβων κατασχόντος τὰς χώρας ἔθνους, οὐκ ἐγένετο ῥᾶστον τὰ πρακτικά πρὸς ὑμᾶς διακομισθῆναι.» Επιβεβαιώνει με τη φράση αὐτή άλλες ιστορικές πηγές σχετικά με την επέκταση των Αράβων στα ανατολικά μέρη της αυτοκρατορίας.

⁴¹ Νικολάῳ Πάπα Ἀπολογητική, *ἐπιστολή 290*, L.W.3 129, 156-157 (P.G. 102, 601) «...ἐκ λαϊκοῦ γάρ καὶ οὗτοι τοῦ σχήματος εἰς τό τῆς ἀρχιερωσύνης ἄκρον προέβησαν...».

⁴² Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καὶ συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *ἐπιστολή 289*, L.W.3 122, 48-49 (P.G. 102, - λείπει).

⁴³ Τῷ τὰ πάντα ἀγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *ἐπιστολή 288*, L.W.3 115, 15-17 (P.G. 102, 585).

Ήταν ιδιαίτερα αγαπητός σε συγγενείς και φίλους⁴⁴. Ασχολήθηκε με τη διδασκαλία παραδίδοντας μαθήματα στο σπίτι του⁴⁵, το οποίο, όπως συνάγεται από τα γραφόμενά του, είχε μετατρέψει σ' ένα μικρό πανεπιστήμιο. Δεν έχουμε πλήρη εικόνα των μαθημάτων που δίδασκε, αλλά οπωσδήποτε η φιλοσοφία και η μελέτη της Αγίας Γραφής ήταν τα βασικά αντικείμενα με τα οποία καταγινόταν⁴⁶. Ακόμη, ο Φώτιος εργάστηκε και στα ανάκτορα με κάποια ιδιότητα, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται μέσα στις επιστολές ποια ακριβώς ήταν⁴⁷.

⁴⁴ Νικολάω Πάπα Απολογητική, *επιστολή 290*, L.W.3 126, 59-61 (P.G. 102, 597) «ἠγαπώμην τοῖς φίλοις ὑπὲρ τοὺς συγγενεῖς, ἄμφω δὲ τοῖς συγγενέσιν ἐλογιζόμην, καὶ τῶν συγγενῶν ὁ φίλτατος καὶ τῶν μάλιστα φιλοῦντων ὁ συγγενής.»

⁴⁵ Ο.π. «...οἰκοὶ μὲν γὰρ μένοντι ἢ χαρίεσσα τῶν ἡδονῶν περιεπλέκετο τέρψις, τῶν μανθανόντων ὀρώντι τὸν πόνον, τὴν σπουδὴν τῶν ἐπερωτῶντων, τὴν τριβὴν τῶν προσδιαλεγομένων...», βλ. και Π. Χρήστου, «Το διδακτικό ἔργο του Φωτίου», Π.Θ.Σ. ΙΕ' Ι.Μ.Θ. σ.552.

⁴⁶ Νικολάω Πάπα Απολογητική, *επιστολή 290*, L.W.3 126, 68-71 (P.G. 102, 597) «τῶν ταῖς μαθηματικαῖς σχολαῖς λεπτυνομένων τὴν διάνοιαν, τῶν ταῖς λογικαῖς μεθόδοις ἰχνευόντων τὸ ἀληθές, τῶν τοῖς θείοις λογίοις ἰθυνομένων τὸν νοῦν πρὸς εὐσέβειαν, ὁ τῶν ἄλλων ἀπάντων ὑπάρχει πόνων ὁ καρπός.», βλ. και Π. Χρήστου, «Το διδακτικό ἔργο του Φωτίου», Π.Θ.Σ. ΙΕ' Ι.Μ.Θ. σ.552, ὅπου αναφέρει τα εξής: «ἡ διδασκαλικὴ φήμη του προσείλκυε μαθητὰς σὲ ἔρωτα τῶν σπουδῶν. Εἶναι προφανές ἀπὸ τῆ σχετικῆ περικοπῆ τῆς ἐπιστολῆς ὅτι ἐδίδασκε τρία ἀντικείμενα· μαθηματικά, λογικὴ καὶ θεολογία, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ὁ ὅρος τοῦ κειμένου «μαθηματικαὶ σχολαῖς» σημαίνει τὰ ἐγκύκλια μαθήματα γενικώτερα καὶ ὄχι μόνο τὰ μαθηματικά. Οἱ φοιτηταὶ τοῦ Φωτίου ἦσαν ἐδῶ χωρισμένοι σε τρεῖς τάξεις· αὐτῶν πού ἐκοπίαζαν γιὰ νὰ μάθουν, ἀκροώμενοι καὶ μελετῶντες, αὐτῶν πού εἶχαν φθάσει στό ἐπίπεδο νὰ ἀπευθύνουν ἐρωτήσεις στον καθηγητή, καὶ τέλος αὐτοὺς πού συνδιαλέγονται μέ τὸν καθηγητή. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Φώτιος βεβαιώνει σαφῶς ὅτι τὸ διδασκαλεῖο του ἦταν στό σπίτι του.»

⁴⁷ Νικολάω Πάπα Απολογητική, *επιστολή 290*, L.W.3 126, 71-74 (P.G. 102, 597) «...ἐξιόντι δὲ πάλιν πρὸς τὴν βασιλείον πολλάκις αὐλὴν αἱ προπεμπτήριοι τῶν εὐχῶν καὶ τοῦ μὴ βραδύνειν ἢ προτροπὴ ἦν γὰρ μοι καὶ τοῦτο γέρας ἀφωσιωμένον ἐξαίρετον, το μέτρον ἔχειν τὴν βούλησιν τῆς ἐν τοῖς βασιλείοις διατριβῆς.» Στο σημεῖο αὐτό ο Φώτιος κάνει λόγο για τις πολιτικές ασχολίες που είχε κι επιτελούσε παράλληλα με τη διδακτική του δραστηριότητα. Βλ. επίσης και Ἰωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καὶ Ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ.26-27. Προκύπτει ἀπὸ ἄλλα κείμενα του Φωτίου, ὅτι ο ἴδιος εἶχε καταλάβει υψηλά αξιώματα στην αυτοκρατορική αὐλή, ὅπως του πρωτοσπαθάρου και του πρωτοασκηρήτη. Βλ. σχετικά με το αξίωμα του «πρωτασκηρήτη», και Κωνσταντίνου Σιαμάκη, «Παραινέσεις τοῦ Φωτίου στὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ», *Ὁ κόσμος τῆς Ὁρθοδοξίας στό παρελθόν καὶ στό παρόν*, σ. 288. Ο «πρωτασκηρήτης» ἦταν υπουργός που συγκέντρωνε τις αρμοδιότητες των σημερινῶν υπουργῶν εξωτερικῶν και αρχηγού της κρατικῆς υπηρεσίας πληροφοριῶν. Δίνει μάλιστα και την ετυμολογία της λέξης· πρωτο – a secretis.

2) Η βεβιασμένη ανάρρηση του Φωτίου στο θρόνο Κωνσταντινουπόλεως

Αμέσως μετά την απομάκρυνση του πατριάρχη Ιγνατίου από το θρόνο Κωνσταντινουπόλεως⁴⁸, «...ποιμένος δέ προς πάντων επιζητούμενου τοῦ καί τά διεσπασμένα μέλη τῆς ἐκκλησίας συναΐψαι δυναμένου καί τήν τῶν πραγμάτων κατευναῖσαι ταραχήν...τῆ ἡμῶν ἀσθενείᾳ καί μετριότητι ὃ τε βασιλεύς αὐτός καί ὁ τῶν ἱερέων ἐπιτίθεται σύλλογος, ἀπαραιτήτως ἐκβιαζόμενοι τόν τῆς ἀρχιερωσύνης ζυγόν ἀναδέξασθαι...» ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος⁴⁹. Ὅπως τεκμαίρεται ἀπό τα παραπάνω, ὁ Φώτιος ἦταν ἄνθρωπος που ασχολούνταν με τα πολιτικά πράγματα ἀλλά ποτέ δεν εἶχε σκεφτεῖ ὄχι μόνο τήν ἀρχιερωσύνη ἀλλά ἐνδεχομένως οὔτε καί τήν ἱερωσύνη⁵⁰. Στό πρόσωπό του ὡστόσο βρῖσκεται ὁ ἀντικαταστάτης τοῦ Ιγνατίου.

⁴⁸ Τῷ τά πάντα ἀγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπῃ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, ἐπιστολή 288, L.W.3 116, 46-47 (P.G. 102, 588) καί Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καί συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, ἐπιστολή 289, L.W.3 122, 65-66 (P.G. 102, -λείπει). Καί στις δύο αὐτές ἐπιστολές ὁ Φώτιος ἀναφέρεται πολύ σύντομα στον προκάτοχό του, καί διάδοχό του βέβαια ἀργότερα στον πατριαρχικό θρόνο, Ιγνάτιο. Σε κάθε μία ἀπό τις ἐπιστολές ἡ ἀναφορά ἐγκεῖται μόλις σε μία φράση «Ἄρτι γάρ τοῦ πρό ἡμῶν ἱερατεύειν λαχόντος τῆς τοιαύτης ἀξίας ὑπεκοστάντος...» καί εἶναι σχεδόν ἡ ἴδια φράση που ἐπαναλαμβάνει γιά δεύτερη φορά «Ἄρτι τοιγαροῦν τοῦ πρό ἡμῶν ἱερατεύειν λαχόντος τῆς τοιαύτης ὑπεξεληθόντος ἀξίας ...». Εἶναι λακωνικός καί δεν περιέχει οὔτε καί ὑπονοεῖ κάποια κατηγορία ἐναντίον του. Δεν ἀναφέρει οὔτε καί τὸ λόγο ἀπομάκρυνσης τοῦ Ιγνατίου. Βλ. Βασιλείου Λαούρδα, «Φωτίου Ὁμιλία», *Ελληνικά* 12 (1959) σ.7, βλ. ἀκόμη Fr. Dvornik, *The photian schism*, σ. 39, ὅπου ἀναφέρεται στο θέμα τῆς παραίτησης ἢ μὴ τοῦ Ιγνατίου. Γράφει σχετικά: «Did Ignatius then actually resign? The documents we possess on this issue contradict each other. The main Ignatian documents deny it and this version has commanded general acceptance. But there are other sources which support the view that Ignatius actually did resign. As the issue is of capital importance in the history of Photius and his first schism, it calls for a thorough examination».

⁴⁹ Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καί συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, ἐπιστολή 289, L.W.3 122, 65-72 (P.G. 102, -λείπει), βλ. καί Τῷ τά πάντα ἀγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπῃ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, ἐπιστολή 288, L.W.3 116, 46-50 (P.G. 102, 588).

⁵⁰ Ὁ.π. 115, 20-22 (P.G. 102, 585) ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ὅτι «οὐδέποτε θάρσος ἐπήει φορητόν ... τό τῆς ἱερωσύνης ὑπείσελθεῖν ἐργαζόμενον ἀξίωμα. ἦν γάρ, ...διά παντός αἰδέσιμόν τε καί φοβερόν...».

Ο βασιλιάς κι όλο το πλήθος των εκκλησιαστικών ανδρών του «επιτίθενται»⁵¹ και τον πιέζουν να δεχτεί το ζυγό της αρχιερωσύνης οπωσδήποτε. Ο ίδιος τους εκλιπαρεί με δάκρυα και ικεσίες να υποχωρήσουν και να ψηφισθεί κάποιος άλλος. Κανείς όμως ούτε κατ' ελάχιστον δεν κάμπτεται από τις ικεσίες. Ο ίδιος προσπαθεί να αναβάλει το εγχείρημα, αλλά ταυτόχρονα κι οι υπόλοιποι δε σταματούν να τον πιέζουν⁵². Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος, «βίαν γάρ υπέστημεν, κακούργοις ίσα καθείρχθημεν, έτηρούμεθα φυλασσόμενοι, έψηφίσθημεν ανανεύοντες, έχειροτονήθημεν κλαίοντες οδυρόμενοι, κοπτόμενοι»⁵³ και «όσον γάρ ήμεϊς ένιστάμεθα, τοσουτον αύτοϊς ή επίθεσις έπηύξετό τε καί έξήρητο»⁵⁴. Όλοι οι δρόμοι διαφυγής από αυτήν την κατάσταση είναι κλειστοί κι ολόκληρος ο εσωτερικός του κόσμος έχει περιέλθει σε πλήρη σύγχυση⁵⁵. Τέλος, γίνεται αυτό το οποίο δεν ήθελε ο ίδιος, αλλά ήταν ευχής έργον για τους άλλους⁵⁶, τον επιφορτίζουν δηλαδή με το βαρύ κι

⁵¹ Βλ. Για το θέμα αυτό Ιωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καί Αγιοτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως έπιστολαί*, σ.32-33 και υποσημ. 3.

⁵² Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καί συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *επιστολή 289*, L.W.3 123, 70-78 (P.G. 102, - λείπει). Επίσης Βάρδα μαγίστρω πατρικίῳ και κουροπαλάτῃ περί κληρικῷ τοῦ Βλασίου κινδυνεύσαντος, *επιστολή 6*, L.W.1 59, 11-15 (P.G. 102, 624).

⁵³ Νικολάῳ Πάπα Ἀπολογητικῆ, *επιστολή 290*, L.W.3 125, 41-45 (P.G. 102, 596).

⁵⁴ Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καί συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *επιστολή 289*, L.W.3 123, 77-78 (P.G. 102, - λείπει).

⁵⁵ Τῷ τά πάντα ἀγιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *επιστολή 288*, L.W.3 117, 61-64 (P.G. 102, 587 - 588).

⁵⁶ Ό.π. 117, 68 (P.G. 102, 588 - 589) «... μέχρις ἂν ὄπερ ἐμοί μὲν ἀβούλητον, ἐκείνοις δέ ὄπερ ἦν εὐχῆς ἔργον διεπέπρακτο.» Βλ. επίσης Treadgold Warren, «Photius before his Patriarchate», *Jnl of Ecclesiastical History* 53, σ. 17 «Had he never become patriarch, he would probably have gone down in history as a rather more distinguished colleague of Leo the Mathematician and Ignatius the Deacon». Με την έκφραση αυτή ο Treadgold θέλει να εκφράσει την άποψη ότι ο Φώτιος ήταν το καταλληλότερο πρόσωπο για το αξίωμα του Πατριάρχη και σε περίπτωση που δεν είχε γίνει, θα έμενε στην ιστορία απλά ως ο πιο αξιόλογος συνάδελφος του Λέοντα του Μαθηματικού.

ευθυνοφόρο έργο της αρχιερωσύνης⁵⁷. Έτσι, βρίσκεται αντιμέτωπος με τους θορύβους που συνεπάγεται η ανάληψη, έστω κι ακούσια, ενός τέτοιου έργου.

Από τη στιγμή της ψήφισής του κι έπειτα η ζωή του γίνεται ένα διαρκές μαρτύριο, το οποίο, όπως είναι φυσικό, αλλά κι όπως διαισθανόταν κι ο ίδιος, δε σταμάτησε ούτε και μετά την εκλογή και χειροτονία του. Χάνει πάραυτα την ειρηνική του ζωή, τη γαλήνη και την ησυχία του. Γνώριζε ότι μια τέτοια θέση έχει πολλή ταραχή και πολλές φροντίδες και μέριμνες. Γνώριζε επίσης τη δυσαρέσκεια και τη δυσκολία της χαλιναγώγησης του ανάμεικτου όχλου, τις μεταξύ τους έριδες, το φθόνο, τις στάσεις, τις επαναστάσεις που καλούνταν να αντιμετωπίσει. Αντιλαμβάνεται ότι η ζωή του και οι σχέσεις του με τους ανθρώπους δεν μπορούν να είναι ίδιες ούτε καν με τους συγγενείς και τους φίλους του. Γνωρίζει ότι με τη νέα του ιδιότητα κι ο ίδιος θα πρέπει να φέρεται μερικές φορές σκληρά κι ελεγκτικά απέναντι σ' αυτούς που σφάλλουν και να αντιμετωπίζει λάθη και παραλείψεις των κληρικών. Και το πιο άσχημο, που αποτελεί απόρροια και των προηγουμένων, ότι θα αποτελέσει ο ίδιος αντικείμενο φθόνου⁵⁸.

⁵⁷ Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καὶ συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, ἐπιστολή 289, L.W.3 123, 82-83 (P.G. 102, - λείπει), Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τομ. Β', σ. 101, Ἰωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καὶ Ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ.34. Ο Βαλέττας υποστηρίζει ότι ο Φώτιος ανήλθε στο επισκοπικό αξίωμα την κε' Δεκεμβρίου του 857, ενώ σε άλλο σημείο αναφέρεται στο Φώτιο εννοώντας τον ως πατριάρχη στις αρχές του 858. Βλ. ἀκόμη Κυζίκου Καλλίνικος, «Ὁ ἐν ἀγίοις ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος», *Ὁρθοδοξία* 4 (1926) 394-404. Ἀντίθετα, ο Φειδάς στο προαναφερθέν έργο του αναφέρει ως χρονολογία χειροτονίας και ενθρόνισης του Φωτίου την 25 Δεκεμβρίου του 858. Πιθανόν η αναφορά του Βαλέττα να οφείλεται σε τυπογραφικό λάθος. Βλ. Mansi XVI, 364C, ο ίδιος ο πάπας Νικόλαος αναφέρει ότι ο Φώτιος χειροτονήθηκε από το Γρηγόριο επίσκοπο Συρακουσών. «Φώτιος ὁ ἀπὸ κοσμικῶν γινωσκόμενος καὶ ἀπὸ κοσμικῆς ὑπηρεσίας καὶ στρατείας, καὶ ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς αἰφνίδιον καρεῖς, καὶ ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Συρακουσῶν ἐπισκόπου καθηρημένου χειροτονηθεῖς...».

⁵⁸ Νικολάῳ Πάπα Ἀπολογητικῆ, ἐπιστολή 290, L.W.3 126, 82-112 (P.G. 102, 597-600).

3) Η ζωή του μετά τη χειροτονία του

Μετά την εκλογή του ο Φώτιος στέλνει κατά το έθος τα συνοδικά γράμματα στους πατριάρχες της Ανατολής⁵⁹. Ωστόσο, παρά τους φόβους και τους ενδοιασμούς που εκφράζει ο Φώτιος να αναλάβει το ύψιστο αυτό αξίωμα, φαίνεται εκ του αποτελέσματος ότι ήταν το κατάλληλο πρόσωπο που επιζητούσε η σύνοδος, ώστε «τά διεσπασμένα ... συνᾶψαι καί τήν τῶν πραγμάτων κατευνᾶσαι ταραχήν»⁶⁰. Αυτό συνάγεται από μαρτυρία του ίδιου του Φωτίου, ο οποίος γράφοντας προς το θρόνο Αντιοχείας αναφέρει ότι αισθάνεται λίγη ανακούφιση και παρηγοριά, επειδή «σχεδόν εἶπειν πρὸς ἀλλήλους διαφερομένων ἀπάντων καί ἀλλήλων ἀποτέμνεσθαι καί ἀπορρήγνυσθαι φιλονεικούντων, ὁμοφροσύνη τις καί ὁμογνωμοσύνη ταῖς αὐτῶν ἐμφυεῖσα ψυχαῖς τά διεσκορπισμένα συνῆγεν καί τά διερωγότα συσφίγγουσα τήν προτέραν ὁμόνοιαν ἐχαρίζετο»⁶¹. Είναι προφανές πως

⁵⁹ Μας ἔχουν διασωθεῖ οἱ δύο ἀπὸ αὐτές τις ἐπιστολές, οἱ ὁποῖες εἶναι: Τῶ τά πάντα ἀγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῶ καί συλλειτουργῶ, Νικολάῳ πάπῃ τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, ἐπιστολή 288, L.W.3 (P.G. 585-594), Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καί συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, ἐπιστολή 289, L.W.3 (P.G. 102, - λείπει).

⁶⁰ Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καί συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, ἐπιστολή 289, L.W.3 123, 66-68 (P.G. 102, - λείπει), βλ. καί, Fr. Dvornik, *The photian schism*, σ. 53. Στο σημεῖο αὐτό ο Dvornik κάνει λόγο γιὰ κίνδυνο σχίσματος μέσα στους κόλπους τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ο ὁποῖος, ὅπως ἀναφέρει, φαίνεται ὅτι ἀπεφεύχθη με τὴν ἐκλογή του Φωτίου. «Thus it seemed that Photius' elevation to the patriarchal throne, after the recent trying events, meant a return to peace and unity in the Church of Constantinople; and such was the conviction at the time which Photius expressed in a letter to the Patriarch of Antioch, in recalling the grave danger of schism that had threatened the Church: his election, so he wrote, had brought back peace at last. The same impression seems to have prevailed among the Byzantine public, who felt that peace had been saved and that party wrangles would be a thing of the past». Βλ. ἐπίσης Fr. Dvornik, *Histoires des conciles*, σ. 49, ὅπου διατυπώνει τὴν ἴδια ἀποψη, ὅτι δηλαδὴ ὁ Φώτιος συγκέντρωσε στὸ πρόσωπό του τὶς προσδοκίες ὅλων των ἀντιτιθέμενων μερῶν γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς εἰρήνης καὶ τῆς συνδιαλλαγῆς.

⁶¹ Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καί συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, ἐπιστολή 289, L.W.3 123, 83-87 (P.G. 102, - λείπει).

εν προκειμένω αναφέρεται στις δύο αντίπαλες ομάδες των «Ζηλωτών» και των «Πολιτικών»⁶², που είχαν αναστατώσει ολόκληρο το κράτος.

Δυστυχώς όμως η ηρεμία αυτή δεν κράτησε για πολύ⁶³. Ο Βάρδας στράφηκε εναντίον των ιγνατιανών και άρχισε να τους καταδιώκει⁶⁴. Ο Φώτιος με πολύ γλαφυρό τρόπο αναφέρει για τους ιγνατιανούς ότι τους κακοποιούσαν, τους φυλάκιζαν, τους χτυπούσαν, τους διαπόμπευαν δημόσια, δήμευαν τις περιουσίες τους, πέθαιναν κληρικοί και λαϊκοί από την πείνα. Τέτοιο ήταν το μίσος και η ένταση του διωγμού, ώστε έφτασαν σε σημείο να κόψουν τη γλώσσα κάποιου κληρικού⁶⁵. Ο Φώτιος αντέδρασε στην τακτική του Βάρδα και με επιστολή του εκφράζει την απογοήτευσή του, καθώς, όπως του λέει, «τιμωρούς δέ τῶν ἀδικούντων, ἀλλ' οὐκ ἀρχηγούς τῶν ἀδικημάτων ὑμᾶς εὐχόμεν εὐρεῖν». Του απέστειλε ακόμη κι άλλες επιστολές με τις οποίες μεσολάβησε για κάποιους είτε για να

⁶² Βλ. Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', σ. 98.

⁶³ Ἰωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καί Ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ.36-37, υποσημ. 3 είχαν περάσει μόνο 40 ημέρες ηρεμίας. Ο Νικήτας Παφλαγώνος αναφέρει 60. Βλ. επίσης Fr. Dvornik, *The photian schism*, σ. 53-54.

⁶⁴ Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη, *επιστολή 3*, L.W.1 54-55, 28-29 (P.G. 102, 620), βλ. Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', σ. 101-102. Ο Βάρδας έτρεφε αντιπάθεια προς τους ιγνατιανούς. Επωφελήθηκε τώρα από όλην αυτή την κατάσταση, που είχε αποβεί με την εκλογή του Φωτίου υπέρ των «πολιτικών», και άρχισε διώξεις κατά των ιγνατιανών. Όμως και οι φανατικοί ιγνατιανοί, δημιουργούσαν ζητήματα εκ του μη όντος, προκειμένου να κλονίσουν την εύθραυστη εκκλησιαστική ενότητα. Βλ. ακόμη Καρλ Κρουμβάχερ, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τ. Δ' σ. 1000. Ο συγγραφέας αναφέρεται στην προσωπικότητα του Βάρδα λέγοντας τα εξής: «Οὗτος (ο Βάρδας) ἦτο ἡ ψυχὴ τῆς κυβερνήσεως, ἐπέτυχε μάλιστα νὰ ὑποσκελίση ἐξ αὐτῆς κατὰ μικρὸν τοὺς ἀνταγωνιστάς του. Ὁ Βάρδας ἦτο ὁ «ὑπεράνθρωπος» τοῦ Νίτσε, ὁ ὁποῖος δὲν ἐγνώριζε τὰ κωλύματα, τὰ ὁποῖα θρησκεία καὶ ἠθικὴ προτάσσουν εἰς ἄλλους θνητούς. Μὲ ψυχραιμίαν ἐξετέλει τὸ ὠφελοῦν αὐτὸν ἐγκλημα, ἄνευ οὐδὲ τῆς ἐλαχίστης τύψεως τῆς συνειδήσεώς του. Τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ἔκρινεν ἀπλῶς ἐκ τῆς ἀπόψεως τοῦ χρησίου».

⁶⁵ Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη περί κληρικοῦ τοῦ Βλασίου κινδυνεύσαντος, *επιστολή 6*, L.W.1 59, 24-25 (P.G. 102, 625) και Σάκκου Στεργίου, «Τὸ φῶς ἐνός Σοφοῦ», *Ε.Θ.* 10 (1991) σ. 513-514.

αποτρέψει κάποιο κακό και να τους προστατεύσει είτε για να σταματήσει τον εν εξελίξει διωγμό τους⁶⁶.

Όλες αυτές οι ενέργειες του Βάρδα βέβαια λειτουργούσαν εις βάρος της ειρήνης της εκκλησίας και δημιουργούσαν ερείσματα για την πολεμική κατά του Φωτίου. Παρά τη φιλάνθρωπη διάθεση, το αμέριστο ενδιαφέρον και τη συμπάρασταση που επέδειξε μεσολαμβάνοντας στο Βάρδα υπέρ των ιγνατιανών, αυτοί στράφηκαν εναντίον του θεωρώντας⁶⁷ ότι υφίσταντο όλες αυτές τις συμφορές εξαιτίας του⁶⁸. Φαίνεται όμως ότι η κατάσταση ήταν όχι απλά δύσκολη αλλά κι επικίνδυνη, αφού ο Φώτιος κάνει λόγο για δόλους, παρακολουθήσεις, επιβουλές, ακόμη κι ενέδρες,

⁶⁶ Τέτοιες επιστολές είναι οι εξής: Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη, *επιστολή 3*, L.W.1 (P.G. 102, 617-621), Τῷ αὐτῷ, πρεσβεία ὑπέρ Χριστοδούλου ἀσηκρηϊτις κινδυνεύσαντος, *επιστολή 4*, L.W.1, (P.G. 102, 624), Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη περί κληρικοῦ τοῦ Βλασίου κινδυνεύσαντος, *επιστολή 6*, L.W.1 (P.G. 102, 624 - 625).

⁶⁷ Χρησιμοποιούμε τη λέξη «θεωρώντας» στο οικείο μέρος αν και δεν ανταποκρίνεται πλήρως στην πραγματικότητα, γιατί οι ιγνατιανοί χρησιμοποιούσαν ως πρόσχημα τις απηνείς κατά τα άλλα διώξεις τους από το Βάρδα προκειμένου να κατηγορήσουν το Φώτιο. Εξάλλου, δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι εναντιώνονταν προς αυτόν, επειδή είχε εκλεγεί και καταλάβει τη θέση του Ιγνατίου, γιατί απλούστατα και οι ίδιοι είχαν συναινέσει στην εκλογή του. Αυτή την αλήθεια μάλλον εκφράζει και ο Φώτιος όταν λέει ότι κατηγορείται τώρα από αυτούς που πριν τον επαινούσαν. Γράφει επί λέξει «...ὅτι κριτάς ἔχομεν τοῦ βίου τους πρὶν ἐπαινέτας...» Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη, *επιστολή 3*, L.W.1 56, 66-67 (P.G. 102, 621). Βλ. ακόμη Ἰωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καί Ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ.34, όπου κάνει μνεία της μαρτυρίας του Νικήτα Παφλαγόνος «"μεγίστης τῶν Ἀρχιερέων σκέψεως και πάσης βουλής ἔργον" τὴν ἐκλογὴν ἐκείνην γενέσθαι». Επιπλέον, υπάρχει και η μαρτυρία των Ιγνατίου και Νικήτα Παφλαγόνος με την οποία τελικά καταδεικνύεται ότι ο Φώτιος ήταν αθώος. Βλ. επίσης Συμεών Πασχαλίδης, «Η συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἀγιότητα τοῦ Μ. Φωτίου καί ἡ ἔνταξή του στό Ἑορτολόγιο», Π.Ε.Σ., 1994 σ.376, όπου γίνεται αναφορά στο Βίο του Οσίου Ιωσήφ του Ὑμνογράφου, ο οποίος ήταν συνεργάτης του Ιγνατίου και παρόλο που εξορίστηκε «δὲν ἐπιρρίπτει καμμία εὐθύνη στό Φώτιο οὔτε ἀποδίδει τὴν ἐλάχιστη ἔστω μομφή στό πρόσωπό του. Θεωρεῖ πῶς μοναδικός ὑπαίτιος αὐτοῦ τοῦ σκανδάλου ὑπῆρξε ὁ καίσαρας Βάρδας, συμβαδίζοντας τόσο μέ τό ἀπόσπασμα τοῦ Βίου τοῦ Ὁσ. Εὐθυμίου τοῦ νέου, ὅσο καί μέ τό ἐγκώμιο τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου ἀπό τό Μιχαήλ Σύγκελλο».

⁶⁸ Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη, *επιστολή 3*, L.W.1 55, 32-35 (P.G. 102, 620) «...καί κακοῦνται...καί λιμαγχονεῖται..., ἴν' ἐφ' ἡμῶν ὑποστῆναι τὴν συμφορὰν καί λέγοντες καί μνημονεύοντες τον ὀνειδισμόν καί τὴν ἀράν ἐπὶ κεφαλὴν ἡμῶν ἀναφέρωσιν». Ο Φώτιος ενδιαφερόταν για τον άνθρωπο και δεν κοίταζε αν ήταν με το μέρος του ή όχι. Αυτό ακριβώς το πνεύμα εκφράζει η φράση «...ὅποιοι ἂν καί εἶεν...» στην ίδια επιστολή.

εξαιτίας των οποίων και χάριν της ειρήνης της εκκλησίας είναι διατεθειμένος να αποχωρήσει. «Ἐξερχόμεθα τοῦ τόπου, παυέτω φθόνος ... ἀποτιθέμεθα τόν θρόνον· ἀποτιθέσθωσαν τόν καθ' ἡμῶν δόλον, τὰς ἐπιτηρήσεις, τὰς ἐνέδρας, τὰς ἐπιβουλὰς» αναφέρει χαρακτηριστικά⁶⁹.

Εκτός όμως από τις άδικες κατηγορίες εναντίον του και τα ψεύδη που διατυπώνονται για το πρόσωπό του από την πλευρά των ιγνατιανών, έχει να αντιμετωπίσει και τη σκληρή τακτική του Βάρδα που συνέχιζε ακατάπαυστα το διωγμό των αντιφρονούντων, αντιπαθών του ιγνατιανών και αδιαφορούσε παντελώς για τις εκκλήσεις που του απηύθυνε ο Φώτιος⁷⁰. Υπάρχει όμως κι ένας ακόμη λόγος που ο Φώτιος αντιδρά και διαμαρτύρεται στο Βάρδα. «Ἀφαιρεῖται ἀφ' ἡμῶν τό ἡμισυ τῆς ἀρχῆς» του λέει κι εννοεί ότι ο Βάρδας με το διωγμό που έχει ξεκινήσει αφαιρεί την εξουσία ουσιαστικά από τον πατριάρχη να κρίνει, να εκδικάζει και να επιβάλλει ποινές στους κληρικούς. Επειδή επομένως «οὔτε τόν ἡμίτομον ζῆν ἐστίν δυνατόν οὔτε ἡμᾶς ἐνταῦθα μένειν οὔτω διαιρεθέντας, ... ἐξερχόμεθα τοῦ τόπου... ἀποτιθέμεθα τόν θρόνον»⁷¹.

4) Οι σχέσεις του με τη Ρώμη

Στις ήδη υπάρχουσες αντιδράσεις, τις οποίες είχε να αντιμετωπίσει ο Φώτιος, έρχεται να προστεθεί και η αντίδραση του πάπα Νικόλαου. Ο

⁶⁹ Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη, επιστολή 3, L.W.1 55, 57-60 (P.G. 102, 621).

⁷⁰ Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη, επιστολή 6, L.W.1 59, 35-39 (P.G. 102, 625), όπου αναφέρει χαρακτηριστικά «...ἐγώ γάρ κατενώπιον κυρίου λέγω, ὡς εἰ οὕτως ἐστίν ὑμῖν σκοπός, ἐν ταῖς εὐλόγοις ἡμῶν ἰκεσίαις καί παρακλήσεσιν παρακρούεσθαι ἡμᾶς καί ἀποπέμπεσθαι, καί εἰ μη τις γένηται τῷ ἀθλίῳ ἐκείνῳ τόν δυνατόν τρόπον παραψυχή καί παράκλησις, οὔτε γράψω οὔτε ἄλλως πως ἐνοχλήσω, ἀλλ' ἡσυχάσω ἑμαυτόν ἐπισκοπῶν καί τά ἑμαυτοῦ ὀδυρόμενος».

⁷¹ Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη, επιστολή 3, L.W.1 55, 31-59 (P.G. 102, 620-621), επίσης Ιωάννου Βαλέττα, Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καί Αγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί, σ.492, υποσημ. 5.

Φώτιος είχε στείλει στον πάπα την ενθρονιστήρια επιστολή του⁷², που στην ουσία δεν ήταν παρά μία ομολογία πίστεως ώστε μεταξύ των πέντε πατριαρχών, στο σύστημα της πενταρχίας, να υπάρχει ενότητα πίστεως. Εκεί, εκτός των άλλων, ανέφερε κι όλα τα γεγονότα που έλαβαν χώρα, όταν παρά τη θέλησή του και κατόπιν πολλών κι αφόρητων πιέσεων αναγκάστηκε να αποδεχτεί την ύψιστη τιμή του επισκοπικού αξιώματος μετά την παραίτηση του Ιγνατίου. Ο πάπας όμως δε δέχθηκε αναντίρρητα σε κοινωνία το Φώτιο⁷³. Απεναντίας, διατύπωσε εναντίον του κατηγορίες ότι « τά μὲν ἄλλα πάντα χρηστά καί ἐπαινετά, ... τό δέ ἀπό λαϊκῶν οὐκ ἐπαινετόν...». Αντ' αυτού, ο πάπας ανήγγειλε ότι προτού αποδεχτεί την εκλογή του, θα ανέμενε να ενημερωθεί από τους αποκρισιάρχους που έστειλε στην Κωνσταντινούπολη για το σκοπό αυτό⁷⁴. Οι απεσταλμένοι του πάπα ήταν ο επίσκοπος Πόρτο Ροδοάλδος και Ανάγνης Ζαχαρίας⁷⁵.

Ο Φώτιος, από την άλλη πλευρά, δεν αφήνει ασχολίαστη την αποστολή των συγκεκριμένων αποκρισιάρχων στην Κωνσταντινούπολη. Μιλάει με πολύ θερμά κι επαινετικά λόγια για τους τοποτηρητές του πάπα. Τους χαρακτηρίζει «θεοφιλείς», «σπουδαίους» κι επίσης «συνέσει τε καί ἀρετῇ καί πολυπειρία διαπρέποντες». Μάλιστα, πληροφορεί το Νικόλαο, ότι σ' αυτούς «τά πλείω τῶν ὀφειλόντων καί ῥηθῆναι καί γραφῆναι προσανεθέμεθα, ἅτε δὴ πεπεισμένοι καί λέγειν αὐτούς τἀληθῆ δυνατούς καί πολύ πλέον τῶν ἄλλων ἀξίους πιστεύεσθαι. Καί ἐβουλόμην μὲν ὄλως μηδέν γράψαι περί ἡμῶν, μάλιστα δέ τῆς πατρικῆς ὑμῶν ὀσιότητος οὐ διά γραμμάτων, διά δέ τῶν οἰκείων τοποτηρητῶν

⁷² Τῷ τά πάντα ἀγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καί συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπα τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *επιστολή* 288, L.W.3 (P.G. 102, 585-594).

⁷³ Ἰωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καί Ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ.45.

⁷⁴ Νικολάῳ Πάπα Ἀπολογητικῇ, *επιστολή* 290, L.W.3 128, 140-144 (P.G. 102, 601) και Mansi XVI, 361A, όπου αναφέρονται τα εξής «τούτων γοῦν ἔνεκα δύο τῶν σὺν ἡμῖν ἐπισκόπων, ...ἀπεστάλκαμεν δεδωκότες γράμματα προς τε τὸν Αὐγουστον καὶ τὸν Φώτιον...».

⁷⁵ Mansi XVI, 361A. Βλ. ἐπίσης Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Β', σ. 104.

πληροφορηθῆναι κρινάσης.»⁷⁶ Βεβαίως, οι χαρακτηρισμοί και η συμπεριφορά του Φωτίου ούτε μετέωροι είναι ούτε κι επιπόλαιοι, που σκοπό έχουν απλά και μόνο να προσεταιρισθεί τον πάπα. Γνώριζε τους απεσταλμένους του πάπα και ιδιαίτερα με το Ζαχαρία υπήρχε προσωπική φιλία. Η φιλία αυτή επιβεβαιώνεται και με μία επιστολή που του έστειλε ο Φώτιος, κατά την περίοδο της δεύτερης πατριαρχίας του, στην οποία τον αποκαλεί «φίλον ἄριστον»⁷⁷.

Για να απαντήσει στις προαναφερθείσες κατηγορίες, ο Φώτιος αποστέλλει δεύτερη επιστολή προς τον πάπα σημειώνοντας «... οὐκ ἀντιλογίαν ἀλλ' ἀπολογίαν προΐσχοντας»⁷⁸. Στην κατηγορία αυτή του Νικολάου ο Μ. Φώτιος απαντά ότι η Κωνσταντινουπολιτών εκκλησία δε γνωρίζει κανόνα που να απαγορεύει τη χειροτονία πατριάρχη ή επισκόπου από την τάξη των λαϊκών. Αυτό σημαίνει, εξηγεί, ότι αφού δεν παραλάβαμε τέτοιο κανόνα, δε συνετελέσθη και παράβασή του. Υποστηρίζει ότι παράβαση νοείται, όταν έχει προηγηθεί η φύλαξη κάποιου πράγματος που μας έχει παραδοθεί⁷⁹. Με άλλα λόγια, ο Φώτιος αρνήθηκε οποιαδήποτε κατηγορία, επιχειρηματολογώντας με βάση την εκκλησιαστική πρακτική του παρελθόντος. Με «ἄθρόον» χειροτονία είχαν δεχτεί την αρχιερωσύνη οι πατριάρχες Ταράσιος, Νικηφόρος, Νεκτάριος Κωνσταντινουπόλως, Γρηγόριος, ο πατέρας του Γρηγορίου του Θεολόγου, Θαλάσιος Καισαρείας και πολλοί άλλοι. Υπήρχαν όμως παραδείγματα, υποστηρίζει ο Φώτιος, που έγιναν επίσκοποι όχι απλά από την τάξη των λαϊκών, αλλά όντας ακόμη κατηχούμενοι. Αξιώθηκαν μαζί με τη δωρεά του βαπτίσματος και τη δωρεά της αρχιερατείας⁸⁰. Ωστόσο, δείχνοντας

⁷⁶ Νικολάω Πάπα Ἀπολογητική, *επιστολή 290*, L.W.3 136, 428-430 (P.G. 102, 616).

⁷⁷ Ζαχαρία ἐπίσκοπῳ Ἀναγίνων καὶ βιβλιοθηκαρίῳ Ῥωμαίων, *επιστολή 274*, L.W.3 224, 15.

⁷⁸ Ο.π. 125, 36-37.

⁷⁹ Ο.π. 128, 128-131.

⁸⁰ Ο.π. 133, 299-316. Βλ. Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', σ. 130. Σημαντικά είναι τα λεγόμενα στην τρίτη συνεδρία της συνόδου του 879-880 των Χαλκηδόνος Ζαχαρία και Καισαρείας Προκοπίου σχετικά με τον κανόνα 10 της Σαρδικής επί του

υπακοή στην πατρική σας αγάπη, γράφει απευθυνόμενος προς το Νικόλαο, «...συνοδικῶς ἐκφωνηθῆναι συνευδοκήσαμεν μηκέτι τοῦ λοιποῦ πρὸς τό τῆς ἐπισκοπῆς ὕψος ἀθρόως ἀνάγεσθαι τούς ἐκ τῶν λαϊκῶν ἢ μοναχῶν ψηφιζομένους, εἰ μὴ διὰ τῶν ἐφεξῆς ἱερατικῶν βαθμῶν διοδεύσωσιν»⁸¹. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἐλήφθη με τὴ συμμετοχὴ τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων στὴν Πρωτοδευτέρα σύνοδο⁸² καὶ περιελήφθη στὸ 17ο κανόνα τῆς. Παρὰ τὴν πίεση ποὺ ἀσκήσε ὁ Νικόλαος ὁμως, ὁ Φώτιος δὲ δέχτηκε νὰ υποκύψει καὶ ὁ κανόνας αὐτὸς δὲν ἰσχυσε καὶ γιὰ τὴ δική του ἐκλογή. Ὁ λόγος ἦταν ὅτι με μὴ τέτοια ἐνέργεια θὰ υβρίζονταν οἱ προηγούμενοι πατέρες ποὺ εἶχαν ἐκλεγεί καὶ χειροτονηθεῖ «ἀθρόον»⁸³.

οποίου στηρίχτηκε ὁ πάπας Νικόλαος καὶ τοῦ οποῦ οἱ προαναφερθέντες ἐπίσκοποι τὴν ἐρμηνεία ἀμφισβητοῦν ὡς ἐξῆς: Ὁ Καισαρείας Προκόπιος υποστήριξε ὀρθῶς ὅτι ὁ κανόνας τῆς Σαρδικῆς υπονοεῖ ὄχι ὅλους τοὺς λαϊκοὺς, ἀλλὰ μόνο «ὠρισμένα πρόσωπα, τουτέστιν τὸν ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς σχολαστικόν», ἐνῶ ὁ Χαλκηδόνος Ζαχαρίας παρατήρησε ἐπίσης ὀρθῶς, ὅτι «ὁ κανὼν φανερῶς καὶ διαρρηθὴν λέγει τὴν αἰτίαν, δι' ἣν τινὰ κωλύει ἀπὸ λαϊκῶν ἐπὶ τὸν μέγαν τοῦτον ἀναβιβάζεσθαι θρόνον... Ἐάν ἢ ἱκανὰ τῆς οἰκείας ἀρετῆς ἔργα παρεσχῆκῶς καὶ τὸν τρόπον ἔχει δοκιμασθέντα, ὁ κανὼν τὸν τοιοῦτον οὐ κωλύει». Ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνος ἀνέφερε καὶ σχετικὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα θεμελιώναν τὸ συμπέρασμα του, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐκκλησία μποροῦσε «οὐ μόνον ἀπὸ λαϊκῶν προβιβάζειν εἰς ἀρχιερατικὸν ἀξίωμα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ νεοφωτίστων». Βλ. ἐπίσης Georg Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, τ. Β', σ 99, ὅπου υποστηρίζει ὅτι «ὁ πάπας ἀρνήθηκε τὴν ἀναγνώριση τοῦ Φωτίου ὡς ἀντικανονική. Ἡ ἐκλογή τοῦ Φωτίου» συνεχίζει «ἦταν πραγματικὰ ἀντικανονική, δὲ διέφερε ὁμως καθόλου ἀπὸ τὴν ἐκλογή τοῦ Ταρασίου, τὸν ὁποῖο εἶχε ἄλλοτε ἀναγνωρίσει καὶ μάλιστα υποστηρίξει ἡ Ρώμη, καὶ ὁ ὁποῖος ἀνῆλθε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο κατευθείαν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν λαϊκῶν μετὰ τὴν ἀναγκαστικὴ παραίτηση τοῦ προκατόχου του».

⁸¹ Νικολάω Πάπα Ἀπολογητικὴ, ἐπιστολὴ 290, L.W.3 133, 319-324 (P.G. 102, 609). Ἐπίσης βλ. Mansi XVI, 548E – 549A.

⁸² Βλ. Θεοδώρου Γιάγκου, «Ἀναφορὴ τοῦ Νίκωνος Μαυρορείτη στὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο», Π.Ε.Σ. (1994) σ. 664, «Πρέπει νὰ λάβουμε σοβαρὰ ὑπόψη ὅτι ἡ σύνοδος τῆς Πρωτοδευτέρας συνῆλθε λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων, ἢ ὅποια, ὡς γνωστὸν ἦταν ἀπόρροια σκληρῶν ἀγώνων, κυρίως τῶν μοναχῶν. Ὁ θρίαμβος τῆς Ὀρθοδοξίας ἀναμφίβολα ἀνύψωσε τοὺς μοναχοὺς στὴ συνείδηση τοῦ Ὀρθοδόξου πληρώματος, παράλληλα ὁμως γέννησε κάποια ἀσυνείδητη ὀρισμένων μοναχικῶν κύκλων, οἱ ὁποῖοι συστηματικὰ ἀρνοῦνταν νὰ προσαρμωστοῦν στὴν κανονικὴ τάξη. Ἔτσι ὁ Φώτιος, ὀρθῶς ἐνεργῶν, προσπάθησε νὰ καταστείλει τὴν ἀπειθεία. Ἡ Πρωτοδευτέρα ἀσφαλῶς ἐντάσσεται στὰ πλαίσια αὐτῶν τῶν προσπαθειῶν τοῦ Μεγάλου Φωτίου».

⁸³ Νικολάω Πάπα Ἀπολογητικὴ, ἐπιστολὴ 290, L.W.3 133 (P.G. 102, 609). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι σὲ περίπτωσι ποὺ ἐφαρμοζόταν ἡ ἀπαιτήσι τοῦ πάπα Νικολάου, θὰ εἶχε δημιουργηθεῖ ευρύτερο πρόβλημα καθὼς θὰ ἔπρεπε νὰ κριθοῦν καὶ καταδικασθοῦν ὡς ἀντικανονικὲς οἱ χειροτονίες ὅλων τῶν προ τοῦ Φωτίου πατέρων ποὺ εἶχαν

Προβλήματα στις σχέσεις Ρώμης - Κωνσταντινουπόλεως δημιουργούσε όμως και η στάση πολλών, προφανώς ιγνατιανών, οι οποίοι μετέβαιναν στη Ρώμη χωρίς συστατικό γράμμα από την οικεία εκκλησιαστική αρχή. Αυτό αντέβαινε τόσο στους κανόνες της εκκλησιαστικής ευταξίας όσο και στην κανονική τάξη της εκκλησίας. Επιπλέον, η ανεξέλεγκτη αποδημία κληρικών, αλλά και η απρόσκοπτη φιλοξενία από την πλευρά της Ρώμης δημιουργούσε κατάλληλο έδαφος για την ανάπτυξη μισαδελφίας. Αυτή ακριβώς την ανάγκη διατυπώνει και στην επιστολή προς το Νικόλαο με τη φράση «μηδέ φιλοξενίας προσχήματι μισαδελφίας παραχωρεῖν καταβάλλεσθαι σπέρματα»⁸⁴. Προφανώς, με τη διατύπωση αυτή ο Φώτιος έμμεσα καταγγέλλει όσους κληρικούς πήγαιναν στη Ρώμη και τον διέβαλλαν στον πάπα, προκαλώντας αναστάτωση και πολεμικό κλίμα στις μεταξύ τους σχέσεις. Προς την κατεύθυνση αυτή στρέφονται και τα όσα αναφέρει στη συνέχεια ο Φώτιος για τους αποδημούντες: «Ἐὼμεν γάρ τᾶλλα συμβαίνειν εἴωθεν μὴ κατὰ τόν κανόνα τὰς ἀποδημίας ποιουμένων τῶν ἀποδημούντων, τὰς μάχας, τὰς στάσεις, τὰς ἔριδας, τὰς φιλονεικίας, τὰς διαβολάς, τὰς ἐπιβουλάς, τὰς ἐπαναστάσεις». Απ' αυτούς, συνεχίζει, «ὧν οἱ μὲν ἄλλοτριούς γάμους διώρουξαν, οἱ δέ κλοπαῖς ἐαλώκεσαν, ἢ ταῖς μέθαις προεπόθησαν, ἢ ταῖς ἀκολασίαις ἐδουλώθησαν· ἄλλοι δέ τῶν ταπεινοτέρων αὐτόχειρες ἐφωράθησαν, καί ἄλλοι ἄλλοις πάθεσιν ἀκαθαρσίας συνεσχέθησαν». Μόλις συναισθάνονταν ότι επρόκειτο να λογοδοτήσουν για όλα αυτά και να τιμωρηθούν αποδρούσαν και με την πρόφαση της προσευχής αποδημούσαν στη Ρώμη. Ζητούσε λοιπόν από το Νικόλαο να στέλνει πάλι πίσω όσους παρουσιάζονταν σ' αυτόν χωρίς συστατικά γράμματα. Ουσιαστικά, παρουσιάζοντας και αναλύοντας τη

χειροτονηθεί «ἀθρόον» κι επιπλέον θα έπρεπε να κριθεί ως αντικανονική και η επικύρωση της εκλογής και χειροτονίας του Νεκταρίου Κωνσταντινουπόλεως από τη Β' Οικουμενική Σύνοδο.

⁸⁴ Νικολάω Πάπα Ἀπολογητική, επιστολή 290, L.W.3 136, 137, 449-450 (P.G. 102, 617).

συμπεριφορά όλων αυτών ο Φώτιος μειώνει στα μάτια του πάπα την αξιοπιστία των λεγομένων τους και παράλληλα θέτει και τον ίδιο προ των ευθυνών του. Η στάση του αυτή έναντι των ιγνατιανών δεν πρέπει να εκληφθεί ως ευκαιρία εκδίκησης αλλά ως ποιμαντική μέριμνα πρώτα για τους ίδιους τους «δράστες» κι έπειτα και για τη διατήρηση της ειρήνης τόσο μέσα στους κόλπους της εκκλησίας της πρωτεύουσας όσο και στις διεκκλησιαστικές σχέσεις με τη Ρώμη. Έχοντας αυτήν την πεποίθηση κλείνει την επιστολή του προς τον πάπα «ούτω γάρ ἄν αὐτῶν τε ἐκείνων ἢ σωτηρία πραγματεύοιτο κοινή τε ἢ φροντίς πᾶσιν ἐπ' ὠφελεία ψυχῆς τε καί σώματος πρυτανεύοιτο καί ἡ κανονική εὐταξία διαφυλάττοιτο καί ἡ φιλαδελφία κρατύνοιτο»⁸⁵.

Στο πολιτικό επίπεδο, η κατάσταση είναι ασταθής. Ο καίσαρας Βάρδας το 866 δολοφονείται, «ἐφ' ᾧ δέ μάλιστα, ὅτι καί τυραννίδος διδούς δίκην εἰσεπράχθη τόν θάνατον»⁸⁶. Το γεγονός αυτό απετέλεσε την απαρχή μιας σειράς άλλων εξελίξεων στον πολιτικό τομέα, που επηρέασε και την εκκλησία και κορυφώθηκε με την έκπτωση του Φωτίου από το θρόνο Κωνσταντινουπόλεως έπειτα από ενάμισι έτος και τη διακοπή όλων των προσπαθειών για συνεννόηση που είχε ξεκινήσει με βασιλείς και αρχηγούς στη Δύση.

5) Η σύνοδος του 867

Παράλληλα με όλα αυτά, τη δεκαετία αυτή του 870, η εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως επιδίδεται στην ιεραποστολή των βόρειων γειτόνων του κράτους. Κατάφερε να μεταστρέψει το έθνος των Βουλγάρων αλλά και των Ρώσων στη χριστιανική πίστη. Αλλά «ἄνδρες ἐκ σκότους ἀναδύσαντες ... και πρὸς το νεοπαγές εἰς εὐσέβειαν καί νεοσύστατον

⁸⁵ Ο.π. 137-138, 462-480 (P.G. 102, 617), βλ. και Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', σ. 108, «το τελευταίο αίτημα του ί. Φωτίου (εννοεί στην απολογητική του επιστολή) υπονοούσε προφανώς και τις δραστηριότητες των αντιπάλων του ιγνατιανών».

⁸⁶ Μιχαήλ τῷ θεοστέπτῳ βασιλεῖ, *επιστολή 18*, L.W.3 69, 28 και 31-32 (P.G. 102, 718).

ἔθνος ... ὡσπερ ἄγριος μονιός ἐμπηδήσαντες...»⁸⁷ θέλησαν να αποσπάσουν τους Βούλγαρους από τη δικαιοδοσία της εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Στην προσπάθειά τους αυτή δεν παρέλειψαν να προωθήσουν τις καινοτομίες που είχε εισαγάγει η Ρώμη στα έθιμα των εκκλησιών καθώς και τη γνωστή διδασκαλία του Filioque.

Ο Φώτιος μετά από μακροχρόνια σιωπή και ύστερα από σωρεία αντικανονικών και αυθαίρετων πράξεων του πάπα Νικολάου αποφασίζει να δράσει. Αποστέλλει μια εγκύκλια επιστολή προς τους πατριάρχες της Ανατολής, με την οποία αφού τους περιγράφει όλες τις αυθαιρεσίες του πάπα σχετικά με το βουλγαρικό έθνος και τις καινοτομίες που εισήγαγε η Ρώμη στη διδασκαλία και την παράδοση της εκκλησίας, τους καλεί να αποστείλουν αντιπροσώπους προκειμένου να συγκληθεί σύνοδος και να αντιμετωπίσει την υπάρχουσα κατάσταση⁸⁸.

⁸⁷ Εγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1 41-42, 48-64 (P.G. 102, 724).

⁸⁸ Η σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως συνήλθε το καλοκαίρι του 867 κι ασχολήθηκε με όλα τα θέματα, για τα οποία γίνεται λόγος στην εγκύκλια επιστολή του Φωτίου. Ασχολήθηκε δηλαδή με τις καινοτομίες της Ρώμης έτσι όπως εκφράστηκαν με τις ενέργειές της στη Βουλγαρία, καθώς επίσης και με το πρόσωπο του Νικολάου, που αναθεμάτισε. Στην απόφαση αυτή κατά του Νικολάου κατέληξε η σύνοδος, καθώς είχε προηγηθεί επιστολή από την περιοχή της Ιταλίας που ζητούσε την αντιμετώπιση της τυραννικής εξουσίας του πάπα. Τέλος το θέμα της αναγνώρισης και συναρίθμησης της συνόδου του 787 στη Νίκαια ως έβδομη οικουμενική, συναριθμούμενη με τις υπόλοιπες έξι οικουμενικές, το οποίο είχε ζητήσει στην Εγκύκλιο επιστολή ο Φώτιος, μάλλον αγνοήθηκε στη συγκεκριμένη σύνοδο και αντιμετωπίστηκε στη σύνοδο του 879 με πατριάρχη πάλι το Φώτιο. Βλ. και Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', σ. 111, «Ο πάπας Νικόλαος καθαιρέθηκε για τις αντικανονικές του ενέργειες, ενώ η παρέμβασή του στη Βουλγαρία, η διδασκαλία του filioque και τα ρωμαϊκά έθιμα αποδοκιμάστηκαν». Βλ. ακόμη Mansi XVI, 377C, όπου γίνεται λόγος για την καταστροφή των πρακτικών της συνόδου του 867 στην πυρά, καθώς επίσης και όλων των εγγράφων που είχαν συγγραφεί από το Φώτιο ή το Μιχαήλ κατά της Ρώμης. «Καὶ τὰς αὐτοῦ μιὰρὰς πράξεις, ἐν οἷς ἂν ὦσι, παντάπασιν ἀφανισθῆναι ὀρίζομεν, καὶ παρανάλωμα πυρὸς γενέσθαι, καὶ ἀναθεματισθῆναι. Τὸ αὐτὸ δὲ καὶ περὶ τῶν λοιπῶν συγγραμμάτων ὀρίζομεν, τῶν κατὰ τῆς αὐτῆς καθέδρας καιροῖς συγγεγραμμένων παρὰ τῶν αὐτῶν ἀρχηγῶν.» Βλ. ακόμη Σάκκου Στεργίου, «Τὸ φῶς ἐνός Σοφοῦ», *Ε.Θ. 10* (1991) σ. 512, όπου γράφει σχετικά με την αντίδραση του Φωτίου να συγκαλέσει τη σύνοδο του 867: «Ἐν τούτοις, καὶ μετὰ τὸν ἀφορισμὸ τοῦ ὀ Φωτίου δὲν παρουσιάσθηκε ὠργισμένος, οὔτε προσπάθησε νὰ ἐπηρεάσῃ κανέναν, ἀλλὰ ἔδωσε τὴν ἐμπιστοσύνη του, ἤλπισε στὴν ἀποκατάστασι. Ὅταν βέβαια ὀ φί(ύ)λαρχος Ρώμης ἄρχισε νὰ δρᾷ ἀντιευαγγελικά, τότε δὲν μπορούσε νὰ δείξῃ πάλι ἀνοχή· τοῦτο θὰ ἦταν εἰς βάρος καὶ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ πλήρωμά του. Ἡ σύνοδος τοῦ 867,

Λίγους μήνες μετά τη σύγκληση της συνόδου, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' δολοφονείται από το συναυτοκράτορα Βασίλειο⁸⁹. Η εξέλιξη αυτή στο πολιτικό επίπεδο επέφερε σοβαρές αλλαγές και στα εκκλησιαστικά πράγματα. Ο Πατριάρχης Φώτιος απομακρύνεται από το θρόνο και ο αυτοκράτορας επαναφέρει τον Ιγνάτιο⁹⁰. Με την εξέλιξη αυτή αρχίζει μια νέα περίοδος περιπετειών για το Φώτιο.

πού συνεκάλεσε ο Φώτιος, άφωρισε τὸν πάπα καὶ ἔθεσε φραγμὸ στὶς κυριαρχικὲς τάσεις καὶ ἐπεμβάσεις του στὴν ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς. Ἀκολούθησε ἡ ἐξορία τοῦ Φωτίου, ὁ ἐπαναφορισμὸς του ἀπὸ τοὺς παπικούς, ἡ πικρὴ ἐγκατάλειψί του μέχρι τὸ θάνατο τοῦ Ἰγνατίου.»

⁸⁹ Ἰωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καὶ Ἀγιοτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ.52, υποσημ. 3. Επίσης στη σελ. 53, υποσημείωση 2 αναφέρει με μαρτυρίες πηγών με ποια αφορμὴ εκθρονίστηκε ο Φώτιος ἀπὸ το Βασίλειο, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ποια στάση κράτησε ο Φώτιος ἀπέναντι στη δολοφονία ἢ δολοφονίες που εἶχε διαπράξει ο αυτοκράτορας Βασίλειος. Ο Φώτιος ἀπέκλεισε τον αυτοκράτορα Βασίλειο ἀπὸ τὴ Θεία Μετάληψη καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ στάθηκε ἡ αφορμὴ ο πατριάρχης νὰ εκθρονιστεῖ καὶ στο θρόνο Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἐπανέλθει γιὰ δευτέρη φορὰ ο Ἰγνάτιος. Αὐτὸ ἀναφέρουν οὖν Γεώργιος Ἀμαρτωλός, Ζωναράς καὶ Συμεών ο Μάγιστρος. Ο τελευταῖος παραθέτει ἐπι λέξει « Φώτιος ὁ Πατριάρχης, ἐλθόντος τοῦ βασιλέως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ μέλλοντος αὐτοῦ κοινωρεῖν ληστὴν ἢ φονέα ἔλεγε καὶ ἀνάξιον τῆς θείας κοινωρίας ὁ δὲ θυμωθεὶς ἀπέστειλεν ἐν Ῥώμῃ καὶ ἤγαγε τόμον μετὰ Ῥωμαίων ἐπισκόπων καὶ τοῦτον τὸν θρόνον ἐξέωσε καὶ ἀναβιβάζει πάλιν Ἰγνάτιον». Τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ μαζὶ με τὴν ἀναφερθεῖσα μαρτυρία ἀποδέχεται καὶ παραθέτει κι ὁ καθ. Δημήτριος Κωνσταντέλος. Βλ. Δημητρίου Κωνσταντέλου, «Τὸ ἰδεολογικὸν ὑπόβαθρο στὴν διένεξι μετὰ τῶν πατριαρχῶν Ἰγνατίου καὶ Φωτίου», *Ε.Θ.* 10 (1991) 189-206.

⁹⁰ Βλ. Βλασίου Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Β', σ. 116. Ο αυτοκράτορας Βασίλειος ἐσπευσε νὰ ενημερώσει τὸν πάπα σχετικά με τὴν ἀλλαγὴ που εἶχε πραγματοποιηθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἀπέστειλε τὸ σπαθάριο Ευθύμιο στὴ Ῥώμη γιὰ νὰ ἐπιδώσει ἐπιστολὴ στὸν πάπα, βλ. ἐπίσης Νικολάου Τωμαδάκη, «Φώτιος», *ΘΗΕ*, σ. 26, «Καὶ ὁ φόνος καὶ ἡ καταβίβασις ὀφείλονται πιθανώτατα εἰς ἄμεσον διπλωματικὴν ἀνάγκην ἐπανασυνδέσεως τῶν σχέσεων Βυζαντίου – πάπα, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀνακηρύξεως Λουδοβίκου Β' ὡς αὐτοκράτορος τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους» καὶ *Mansi XVI*, 377C, ὅπου ἀναφέρονται αὐτολεξεί τα ἐξῆς: «Τὸ συνέδριον τῆς ματαιότητος, τὸ ὑπὸ τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ συνασπιστοῦ αὐτοῦ Μιχαήλ τοῦ βασιλέως πάλαι ἐν Κωνσταντινουπόλει τυραννικῶς κατὰ τῆς αἰδεσίμου Ῥωμαίων ἐκκλησίας...» Ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ' δὲν ἦταν ἰδιαίτερα συμπαθὴς στὴ Ῥώμη, ἀφοῦ θεωροῦνταν «συνασπιστὴς» τοῦ Φωτίου. Ἐπομένως, μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι υπήρχε μιὰ πολιτικὴ προτίμηση υπὲρ τοῦ Βασιλείου στὸν παπικὸ θρόνο. Μποροῦμε νὰ πούμε ὅτι ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ συμπλήρωμα τῆς παραπάνω ἀποψης τοῦ καθηγητῆ Τωμαδάκη. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Βυζαντινῶν υπήρχε θὰ λέγαμε ὁ φόβος τῆς «ἀποστασίας» τῆς ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης πρὸς τὸ Λουδοβίκου Β', τὸν ὁποῖο ὁ πάπας εἶχε ἀνακηρύξει αὐτοκράτορα τοῦ Ῥωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ῥώμης, που ἐκφραζόταν στὸ πρόσωπο τοῦ πάπα Νικολάου ἀρχικὰ καὶ τώρα στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀδριανού, υπήρχε ἡ ἀντιπάθεια πρὸς τὸ Φώτιο, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο γιὰ τὴν

6) Η σύνοδος του 869

Η απομάκρυνση του Φωτίου επικυρώνεται μετά την παρέλευση δύο ετών με συνοδική απόφαση⁹¹. Σε επιστολή του προς το μοναχό Θεοδοσίο ο Φώτιος περιγράφει τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στη σύνοδο εκείνη.

Πρώτ' απ' όλα, η σύνθεση της συνόδου δεν ήταν κανονική, διότι, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο Φώτιος, στη θέση των αντιπροσώπων των πατριαρχείων της Ανατολής είχαν έρθει και συμμετάσχει πρέσβεις των Ισμαηλιτών. Αναφέρει σχετικά «*Ισμαηλιτῶν ἀθέων πρέσβεις καί ὑπηρέτας εἰς ἀρχιερατικούς ἄνδρας μεταπλάσαι καί πατριαρχικά τούτοις προνόμια περιθεῖναι καί τοῦ θαυμασίου αὐτῶν συνεδρίου κορυφαίους ἀποφῆναι*»⁹². Χαρακτηριστικό της αποδοκιμασίας και της περιφρόνησης του Φωτίου προς τη συγκεκριμένη σύνοδο είναι ο τρόπος που αναφέρεται σ' αυτή, την οποία αποκαλεί «*μιξοβάρβαρον ενέδραν*»⁹³.

Ακόμη, ένα άλλο χαρακτηριστικό της συνόδου αυτής ήταν ότι δεν παρουσίασαν κανένα μάρτυρα κατηγορίας, διότι δεν υπήρχε κατηγορία για κάποιο αδίκημα. Δεν παρουσιάστηκε επίσης ούτε και κάποιος

παγκόσμια επιβολή του παπισμού. Κατά συνέπεια και οι δύο πλευρές επιθυμούσαν την απομάκρυνση του Φωτίου.

⁹¹ Πρόκειται για τη σύνοδο του 869 η οποία συνεκλήθη για την καταδίκη του Φωτίου και των «κοινωνούντων αὐτῶ». Η σύνοδος συνεκλήθη αρχικά κατά μήνα Ιούνιο στη Ρώμη και στη συνέχεια λόγω υπερβολικής ζέσης μεταφέρθηκε στο Λατεράνο. Για επικύρωση των αποφάσεων που ελήφθησαν εκεί, συνεκλήθη η σύνοδος στις 5 Οκτωβρίου του 869 στην Κωνσταντινούπολη. Ο πάπας μάλιστα έδινε ρητή εντολή ως προς αυτό και δεν άφηνε κανένα περιθώριο διαπραγμάτευσης των όσων είχαν αποφασιστεί στη Ρώμη. Η σύνοδος αυτή αποδοκίμασε τις αποφάσεις της συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως του 867 και καθάισε το Φώτιο, όπως επίσης και τους υπογράψαντες τα πρακτικά της συνόδου εκείνης, τα οποία κάηκαν επίσημα προ του ναού του Αγ. Πέτρου μετά την ανακοίνωση της αποφάσεως. Για όλα τα παραπάνω βλ. Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', σ. 115.

⁹² Θεοδοσίω μονάζοντι καί ήσυχαστῆ, *επιστολή 118*, L.W.1 156, 29-30 (P.G. 102, 892). Βλ. επίσης Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', σ. 116, όπου αναφέρεται ότι «στη σύνοδο ἐμφανίστηκαν ὡς ἀντιπρόσωποι τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τῆς Ἀνατολῆς ὁ ἀρχιδιάκονος Ἰωσήφ γιά τό θρόνο τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ τοποτηρητής τοῦ θρόνου τῆς Ἀντιοχείας μητροπολίτης Τύρου Θωμάς καί ὁ σύγκελλος Ἡλίας γιά τό θρόνο τῶν Ἱεροσολύμων. Εἶχαν προφανῶς μεταβῆ στήν Κπολη γιά νά μεσιτεύσουν ὑπέρ τῆς ἀπελευθερώσεως Ἀράβων αἰχμαλώτων, ἀλλ' ἀφοῦ βρέθηκαν στήν Κπολη προσκλήθηκαν καί στή σύνοδο».

⁹³ Θεοδοσίω μονάζοντι καί ήσυχαστῆ, *επιστολή 118*, L.W.1 156, 40 (P.G. 102, 892).

κατήγορος ώστε να μπορέσουν να προβάλλουν κάποια κατηγορία, όπως λέει χαρακτηριστικά, «εἰ τόδε γέγονεν ἢ μή τόδε»⁹⁴. Εἶχαν φτάσει σε σημείο να αναζητούν συκοφάντες και ψευδομάρτυρες. Υπήρχαν ακόμη κι εκείνοι που είδαν την κατάσταση αυτή ωφελμιστικά και θέλησαν να γίνουν αρεστοί στους άρχοντες αναζητώντας ευκαιρία να τους ευχαριστήσουν εκτελώντας πρόθυμα τις επιθυμίες τους⁹⁵.

Επιπλέον, προσήγαγαν ένα μεγάλο αριθμό επισκόπων⁹⁶, μεταξύ αυτών βέβαια και τον ίδιο το Φώτιο. Γύρω τους τοποθέτησαν στρατιώτες έχοντας τα ξίφη ανά χείρας προκειμένου να ασκούν τρομοκρατία και να τους απειλούν με θάνατο, ώστε να μην τολμήσουν να μιλήσουν. Η αλήθεια περιοριζόταν, δεν υπήρχε η δυνατότητα να γράψουν ένα γράμμα ούτε και να παρουσιάσουν κάποιο μάρτυρα, προκειμένου να υπερασπιστούν κάποιον άγιο. Αντίθετα, αγωνία και φόβος θανάτου επικρατούσαν σε όποιον ήθελε να υπερασπιστεί την αλήθεια. Συνολικά, παρέμειναν σ' αυτήν τη στάση «ἐφ' ὅλαις ἕξ καὶ ἑννέα ὥρες»⁹⁷. Συνέβαιναν βέβαια και πολλές άλλες τερατώδεις πράξεις, τις οποίες ο Φώτιος δεν αναφέρει διεξοδικά. Μέσα σ' ένα τέτοιο κλίμα τρόμου αλλά

⁹⁴ Ο.π. Όλα αυτά θα πρέπει να συσχετιστούν με το σκοπό για τον οποίο συγκλήθηκε η σύνοδος αυτή στην Κωνσταντινούπολη. Σκοπός της ήταν απλά και μόνο η υπογραφή των πρακτικών της συνόδου που είχε προηγηθεί στη Ρώμη. Βλ. Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', σ. 115 «Ο πάπας Αδριανός μέ ἐπιστολές του πρὸς τὸ Βασίλειο καὶ τὸν Ἰγνάτιο ... ζήτησε τὴ σύγκληση συνόδου στὴν Κπολη γιὰ τὴν ὑπογραφή τῶν πρακτικῶν τῆς συνόδου τῆς Ῥώμης κι ἀπέστειλε ὡς παπικούς ἐκπροσώπους τοὺς ἐπισκόπους Ὅστιας Δονάτο καὶ Νέπης Στέφανο καὶ τὸ διάκονο Μαρίνο». Επίσης σ. 120 «Ἡ ἔναντι τῆς συνόδου τῆς Ἀγίας Σοφίας θέση του πατριάρχῃ Φωτίου ὑπήρξε ἀγέρωχη. Ὁ πατριάρχῃς Κωνσταντινουπόλεως γνώριζε ὅτι ἡ σύνοδος συγκλήθηκε ἀπλῶς γιὰ νὰ ἐπικυρώσῃ τίς ἀποφάσεις τῆς συνόδου τῆς Ῥώμης (Mansi XVI, 860, 889-892, 894, 948), γι' αὐτὸ κι ἀρνήθηκε νὰ δεχθῆ ὡς κριτὲς του τοὺς παπικούς ἀντιπροσώπους καὶ κατ' ἐπέκταση τὸν παπικὸ θρόνο».

⁹⁵ Θεοδοσίω μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ, *ἐπιστολή 118*, L.W.1 157, 70-72 (P.G. 102, 893).

⁹⁶ Ο.π. 156, 37-38 (P.G. 102, 892). Με τη φράση «συνήλθον κατὰ τοσοῦτων καὶ τηλικούτων ἀρχιερέων θεοῦ καὶ ἱερέων συνεκμανῆναι», ἀλλὰ και σε ἄλλο σημείο τῆς ἴδιας ἐπιστολῆς, ὅπου ο Φώτιος ἐπονομάζει τοὺς διωκόμενους ὡς «ἀθλητάς», εἶναι φανερό ὅτι ο ἴδιος εἶναι πεπεισμένος γιὰ τὴν ἐνάρετη ζωὴ και το ἀκέραιο του χαρακτήρα ὅλων ὄσων εἶναι μαζί του και υφίστανται αὐτὲς τὶς διώξεις.

⁹⁷ Ο.π.

παράλληλα και κωμωδίας⁹⁸ οι προεστώτες εκείνης της συνόδου ανακοίνωσαν σε όλους, όσοι προσήχθησαν ως κατηγορούμενοι, ότι «ἡμεῖς οὔτε κρίνειν συνήλθομεν οὔτε κρίνομεν ὑμᾶς, ἤδη γάρ, ἤδη κατεκρίναμεν καὶ δέον στέργειν τὴν κατάκρισιν»⁹⁹.

Ἡ σύνοδος τελικὰ κατέληξε στὴν καταδίκη τοῦ πατριάρχου Φωτίου καὶ τὸν αναθεματισμὸ τοῦ¹⁰⁰. Ὁ Φώτιος κράτησε ἀπόλυτα ψύχραιμη στάση καὶ τοποθετεῖ τὴν ὅλη εξέλιξη μέσα σε θεολογικὰ πλαίσια. Κάνει μὴν μὴν ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὴν πορεία τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χριστοῦ ἀκόμη καὶ παραθέτει ἀντίστοιχα παραδείγματα συνεδρίων καὶ συνόδων, ὅπου οἱ παράνομοι ἐπαιρναν τὴ θέση κριτῶν καὶ δικάζαν τοὺς δίκαιους καὶ αθῶους. Αναφέρει τὶς περιπτώσεις τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἀρχidiaκόνου Στεφάνου, τοῦ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, καὶ τοῦ Ἀπ. Παύλου¹⁰¹. Βλέπει τὸ δικό του διωγμὸ ἀλλὰ καὶ τῶν συνδεδιωγμένων με αὐτὸν ἐπισκόπων καὶ ἱερέων ὡς μὴν μὴν ευκαιρία νὰ οδηγηθεῖ πρὸς τὴν οὐράνια βασιλεία¹⁰². Με τὸ ἀνάθεμα, ἀναφέρει σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ, τὸν κατέστησαν ὁμοιοπαθὴ καὶ κοινὸν τῶν Ἀποστόλων. Ὅπως δηλαδὴ ἐκείνους τὸ συνέδριον τῶν Ἰουδαίων κηρύσσοντάς τοὺς ἀποσυνάγωγους, κατὰφερε νὰ τοὺς συσπειρώσει περισσότερο γύρω ἀπὸ τὸ διδάσκαλό τοὺς,

⁹⁸ Ὁ.π. Ἐπανελημμένα ὁ Φώτιος ἀναφερόμενος στὴ σύνοδο αὐτὴ ἐκφράζεται εἰρωνικά καὶ υποτιμητικά. Ἐκφράζεται ὡς νὰ πρόκειται γιὰ θεατρικὴ παράσταση καὶ δε διστάζει νὰ κάνει λόγο γιὰ «θέατρον», γιὰ «βαρβάρους» καὶ γιὰ «θεομάχους».

⁹⁹ Ὁ.π.

¹⁰⁰ Ὁ Φώτιος ἀναφέρει σὲ τέσσερις συνολικά ἐπιστολὰς τὴν εξέλιξη αὐτὴ τῶν πραγμάτων. Αὐτὲς εἶναι: Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ, ἐπιστολὴ 114, L.W.1 152 (P.G. 102, 877), Ἰγνατίῳ μητροπολίτῃ Κλαυδιουπόλεως, ἐπιστολὴ 116, L.W.1 153 (P.G. 102, 833), Μιχαήλ μητροπολίτῃ Μιτυλήνης, ἐπιστολὴ 117, L.W.1 154 (P.G. 102, 833), καὶ Θεοδοσίῳ μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ, ἐπιστολὴ 118, L.W.1 155 (P.G. 102, 889-896).

¹⁰¹ Ὁ.π., βλ. ἀκόμη Στεργίου Σάκκου, «Τὸ φῶς ἐνός Σοφοῦ», *Ε.Θ.* 10 (1991) σ. 511. Ἀναφέρει σχετικὰ: «Ἡ ταπεινοφροσύνη ... καὶ ἡ μετριοπάθειά του (τοῦ Φωτίου) δὲν λογίζεται μόνο ὡς σύνεσις, ἀλλὰ κατανοεῖται πρὸ πάντων ὡς πνευματικὴ εὐαισθησία νὰ μὴ πληγῆ τὸ σῶμα τῆς ἐκκλησίας. Ἀκολούθησε κατὰ πόδας τὸ δύσκολο παράδειγμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου...»

¹⁰² Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ, ἐπιστολὴ 114, L.W.1 152, 8-9 (P.G. 102, 877).

με τον ίδιο τρόπο και τώρα οι μιμητές των Ιουδαίων έκαναν περισσότερο στενή την κοινωνία του ιδίου με τους «αυτόπταις του Λόγου»¹⁰³.

Εντός του παραπάνω θεολογικού πλαισίου τοποθετεί και το ανάθεμα ως εκκλησιαστική ποινή. Όχι μόνο δεν προσπαθεί να το αποφύγει, αλλά με βάση τα όσα λέει είναι κάτι που επιζητεί. Αρχικά το ανάθεμα ήταν εκκλησιαστική ποινή, η οποία επιβαλλόταν κατά «των ένόχων της άσεβείας» και ως εκ τούτου θεωρούνταν και ήταν κάτι φοβερό και αποφευκτέο. Όταν όμως οι άσεβείς προσπαθούσαν να αντιστρέψουν την πραγματικότητα και να επιβάλλουν ως ποινή το ανάθεμα «κατά των προμάχων της όρθοδοξίας», τότε χάθηκε η σοβαρότητά του και μετατράπηκε σε μύθο και παιχνίδι. Έγινε για τους ευσεβείς έπαθλο κι όχι τιμωρία. Προσθέτει ακόμη ότι η αθώτητα των κατηγορουμένων καθιστά μια ποινή αντικείμενο χλευασμού, ενώ στους ίδιους παρέχει αιώνια στεφάνια και αθάνατη δόξα. Η στάση που κράτησε ο ίδιος στη σύνοδο οφείλεται στη βαθιά του πίστη ότι είναι προτιμότερο κάποιος να προπηλακίζεται και να αναθεματίζεται από τους «ήλλοτριωμένους Χριστού», παρά να μετέχει των μισοχριστών και θεοστυγών πονηριών τους¹⁰⁴.

7) Η εξορία και ο διωγμός

Τις αρνητικές εξελίξεις που σημειώθηκαν στη σύνοδο Κωνσταντινουπόλεως το 869 ακολουθούν η εξορία και η φυλάκιση. Είναι πολύ γλαφυρή και αποκαλυπτική η περιγραφή των παθημάτων του σε μια επιστολή που αποστέλλει προς τον αυτοκράτορα Βασίλειο. Αναφέρει ότι είναι εξόριστος και κρατούμενος: «...όν υπεραγαπών και στέργειν έπεδείκνυτο άπασιν, τουτον έξορία και λιμῶ πικρῶ παραδούς και μυρίοις

¹⁰³ Μιχαήλ μητροπολίτη Μιτυλήνης, *επιστολή 117*, L.W.1 154, 2-7 (P.G. 102, 833).

¹⁰⁴ Ιγνατίω μητροπολίτη Κλαυδιουπόλεως, *επιστολή 116*, L.W.1 153-154 (P.G. 102, 833).

ἄλλοις κατατήξας κακοῖς»¹⁰⁵. Ἡ ζωή του, ὅπως την περιγράφει, εἶναι χειρότερη κι ἀπὸ το θάνατο. «Ἡμεῖς δὲ βίον βιοῦμεν θανάτου πικρότερον» γράφει χαρακτηριστικά. Στερεῖται οποιασδήποτε ἀνθρώπινης παρουσίας¹⁰⁶. Ἐπικρατεῖ ἐρημιά, λείει, ἀπὸ φίλους, οἱ ὑπηρέτες κακοποιούνται κι αἰχμαλωτίζονται και οἱ συγγενεῖς ὑπὸ το βᾶρος των ἀπειλῶν διασπᾶστηκαν κι εξαφανίστηκαν, προβαίνουν σε ἀρπαγές βιβλίων και λεηλασίες ἱερῶν ναῶν κι ὁ ἴδιος στερεῖται ἀκόμη και τα ἀναγκαῖα¹⁰⁷. Φαίνεται πως ὁ αυτοκράτορας εἶχε ὡς κύριο μέλημά του την ἀπομόνωση ἐν πρώτοις του Φωτίου. Σ' αὐτὸ το συμπέρασμα μας οδηγεῖ ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος λέγοντας· «κατὰ πάντων ἀπλῶς ἀποφάσεις πικραὶ καὶ ψηφίσματα, ἵνα μηδεὶς μηδέ τοῦ παραγενέσθαι πρὸς ἡμᾶς πλησίον γένηται»¹⁰⁸. Ὁ Φώτιος λοιπὸν εἶχε ἀποκοπεί ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τους ἀνθρώπους και ζούσε ὑπὸ την ἐπιτήρηση στρατιωτῶν και στρατιωτικῶν λόχων ὡς αἰχμάλωτος¹⁰⁹.

Χαρακτηριστικὸ ἀκόμη του διωγμοῦ, του παραλογοισμοῦ και της ὑποκρισίας που ἐπικρατοῦσε, ἦταν και οἱ δίκες «παρωδίες», ὅπως θα μπορούσαμε να τις ὀνομάσουμε. Οἱ ἀνακρίσεις αὐτές ἀποτελοῦσαν καθημερινὸ φαινόμενο, μας πληροφορεῖ ὁ Φώτιος, και σ' αὐτές δεν παρίστατο οὔτε δικαστὴς ἀλλὰ οὔτε και κάποιος κατήγορος.

¹⁰⁵ Τῶ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, ἐπιστολή 98, L.W.1 136, 107-109 (P.G. 102, 772). Ἐπίσης και σε ἄλλα σημεία της παρούσας ἐπιστολῆς ἀναφέρει ὁ Φώτιος τόσο την ἐξορία ὅσο και τη φυλάκισή του. Βλ. ἀκόμη Μιχαήλ πρωτοσπαθαρίῳ, ἐπιστολή 86, L.W.1 126, 18-19 (P.G. 102, 948). Ὁ Μ. Φώτιος φυλακίστηκε δύο φορές. Ἡ πρώτη φορά ἦταν ὅταν τοῦ εἶχε προταθεῖ να ἀναλάβει το ἐπισκοπικὸ αξίωμα και προσπαθοῦσε να το ἀποφύγει. Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ στην ἀπολογητικὴ ἐπιστολή του πρὸς τον πάπα «...ἐτηρούμεθα φυλασσόμενοι...». Ἡ δεύτερη φορά ἦταν μετὰ την ἀπομάκρυνση ἀπὸ το θρόνο. Ἐξορίστηκε στη μονὴ της Σκέπης. Ὑπάρχει μία πιθανότητα να ὑπέστη τρεῖς φυλακίσεις. Αὐτὸ θα ἰσχύει ἀν κατὰ τη διάρκεια της ἐξορίας λόγω των εἰκονομαχικῶν διωγμῶν, φυλακίστηκε ὀλόκληρη ἡ οἰκογένεια του Φωτίου. Στην περίπτωση αὐτὴ ἡ πρώτη φυλάκιση του Φωτίου θα συνέβη κατὰ την παιδικὴ του ηλικία.

¹⁰⁶ Τῶ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, ἐπιστολή 98, L.W.1 133, 9-12 (P.G. 102, 765).

¹⁰⁷ Μιχαήλ πρωτοσπαθαρίῳ, ἐπιστολή 86, L.W.1 126, 3-6 (P.G. 102, 948).

¹⁰⁸ Ὁ.π. 126, 8-9.

¹⁰⁹ Ὁ.π. 126, 18-19.

Κατηγορούμενος ήταν όχι μόνο ο ίδιος ο Φώτιος, αλλά ακόμη και φίλοι ή συγγενείς του και οποιοσδήποτε άλλος μπορούσε να διωχθεί ώστε και με αυτόν τον τρόπο να ασκήσουν πίεση και να εναντιωθούν στον ίδιο¹¹⁰.

Επιπρόσθετα, στην περίπτωση του Φωτίου εφευρέθηκε κι εφαρμόστηκε ένα ιδιότυπο βασανιστήριο, η αφαίρεση και στέρηση κάθε είδους βιβλίου. Αυτή την έλλειψη φέρει βαρέως ο Φώτιος και διαμαρτύρεται με επιστολή ακόμη και σ' αυτόν τον ίδιο τον αυτοκράτορα Βασίλειο¹¹¹. Δεν παραλείπει να αναφερθεί στην καινούργια αυτή μέθοδο ψυχικής εξόντωσης περιγράφοντας τα παθήματά του και σε άλλες επιστολές προς τρίτους¹¹². Γράφοντας προς τον αυτοκράτορα Βασίλειο, χρησιμοποιεί ως παράδειγμα τον Απ. Παύλο για τον οποίο λέει, πως ακόμη κι όταν ήταν δέσμιος, δεν του απαγόρευαν να δέχεται τις φροντίδες από τους φίλους και τους γνωστούς, «ἀλλά καίτοι τήν ἐπί θανάτῳ ἀγόμενος, ἀνθρωπίνης καί παρὰ τῶν μισοχρίστων Ἑλληνιστῶν ἐτύγγχανεν ἡμερότητος»¹¹³. Πίσω από κάθε ενέργεια βλέπει ο Φώτιος μια προσπάθεια να του προκαλέσουν λύπη και πόνο¹¹⁴. Απευθύνει ευθέως το ερώτημα στον αυτοκράτορα: «ἐστερήθημεν καί βιβλίων, καινόν τοῦτο καί παράδοξον καί νέα καθ' ἡμῶν ἐπινενοημένη τιμωρία. ἵνα τί γένηται; ἵνα μή ἀκούωμεν μηδέ λόγον κυρίου;». Εντάσσει το θέμα αυτό όχι απλά στις κακώσεις και τις στέρησεις που μπορούν οι διώκτες να καταφέρουν στο σώμα του διωκόμενου αλλά στην ψυχή. Μπροστά σ' αυτήν την κατάσταση ο Φώτιος επιστρατεύει μια προφητεία του προφήτη Αμώς και

¹¹⁰ Ο.π. 126, 3-5.

¹¹¹ Τῷ εὐσεβεστάτῳ καί μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *επιστολή 98*, L.W.1 133 (P.G. 102, 765-772). Βλ. και Treadgold Warren, «Photius before his Patriarchate», *Jnl of Ecclesiastical History* 53, σ. 7 κ.εξ.

¹¹² Μιχαήλ πρωτοσπαθαρίῳ, *επιστολή 86*, L.W.1 126, 3-6 (P.G. 102, 948), Τῷ εὐσεβεστάτῳ καί μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *επιστολή 98*, L.W.1 133, 17-26 και 70-81 (P.G. 102, 765-768· 769), *Από τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, επιστολή 174*, L.W.2 50, 51-60 (P.G. 102, 744 -745).

¹¹³ Τῷ εὐσεβεστάτῳ καί μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *επιστολή 98*, L.W.1 133, 13-15 (P.G. 102, 765).

¹¹⁴ Ο.π. 135, 63-65 (P.G. 102, 769).

απευθυνόμενος στον αυτοκράτορα εύχεται να μη συμβεί κατά τη διάρκεια της δικής του βασιλείας η πραγματοποίηση της κατάρας, ότι δηλαδή «ἔσται ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις λιμός ἄρτου καί λιμός τοῦ ἀκοῦσαι λόγον κυρίου»¹¹⁵. Ανατρέχει στο παρελθόν και παρουσιάζει παραδείγματα διωκτῶν που δε διανοήθηκαν ποτέ όχι μόνο να απαγορεύσουν τα βιβλία αλλά ούτε ακόμη και τα αναγκαία. Όλες αυτές οι φρικαλεότητες όμως, αποτελούν πόλεμο όχι κατά του σώματος αλλά κατά της ψυχής. Εδώ ἐγκείται η πρωτοτυπία και η σκληρότητα του συγκεκριμένου διωγμού. «Τίς ἤκουσεν ἐξ αἰῶνος κατά ψυχῶν ἀνθρωπίνων πόλεμον ὑπὸ ἀνθρώπων ἐπινοούμενον;» αναρωτιέται ο ίδιος¹¹⁶.

Η σκληρότητα και η απανθρωπία κατά του Φωτίου δεν περιορίστηκαν στα προαναφερθέντα. Εξαιτίας μάλιστα όλων των δοκιμασιῶν που τον υπέβαλαν, αρρώστησε και χρειάστηκε ιατρική φροντίδα. Δεν επετράπη όμως ούτε και σε κάποιο γιατρό να τον επισκεφτεί. Δεν επρόκειτο βέβαια για κάποια πρόφαση ή κάτι ανώδυνο. Η αρρώστια του αυτή τον ταλαιπώρησε αρκετά. Είχε παραταθεί για τριάντα ολόκληρες ημέρες¹¹⁷. Κι ενώ κατά τη μαρτυρία του Φωτίου «πολλοί πολλάκις ὑμῶν ἐδεήθησαν ἰατροῦ συγχωρῆσαι παρουσίαν»¹¹⁸, οι διώκτες του δε συγκινήθηκαν καθόλου. Διαμαρτύρεται εγγράφως γι' αυτή την αντιμετώπιση, με επιστολή του, προς τον πατρικιο Βαάνη λέγοντάς του ότι ακόμη και τα θηρία δεν εκδηλώνουν τη θηριωδία τους σ' αυτούς που βρίσκονται σε δεινή θέση, διότι σέβονται και υποχωρούν μπροστά στην άσχημη κατάστασή τους. Παράλληλα τον θέτει και προ των ευθυνῶν του, διότι όπως γράφει, αν ο ίδιος νικηθεί από τη νόσο, θα αφήσει εναντίον του «στήλην τῆς ὑμῶν μαιφονίας ἀνεξάλειπτον»¹¹⁹.

¹¹⁵ Ο.π. 133, 17-21 (P.G. 102, 765).

¹¹⁶ Ο.π. 135, 74-75 (P.G. 102, 769).

¹¹⁷ Βαάνη πραιποσίτω καί πατρικίω, επιστολή 115, L.W.1 153, 8 (P.G. 102, 953).

¹¹⁸ Ο.π. 153, 9 (P.G. 102, 953).

¹¹⁹ Ο.π. 153, 18 (P.G. 102, 953).

Υπάρχουν κι άλλες μαρτυρίες από την πλευρά του Φωτίου σε μεταγενέστερο χρόνο, αλλά πάντα κατά την περίοδο μετά την εκδίωξή του από τον πατριαρχικό θρόνο, για ασθένεια που τον ταλαιπωρεί. Αφήνει να εννοηθεί πως πρόκειται για κάποια μόνιμη κατάσταση. Μάλιστα, μπορούμε να συμπεράνουμε πως πρόκειται για νόσο που έχει επηρεάσει τη μνήμη του. Έτσι, όταν γράφει προς το μοναχό Νικηφόρο, ο οποίος ζητούσε τη βοήθειά του σε θέματα ρητορικής, ο Φώτιος επικαλείται απώλεια μνήμης, την οποία αποδίδει τόσο στο γήρας¹²⁰ όσο και στην καταπόνησή του από την επώδυνη νόσο. «Καί χρόνω μακροῦ καί νόσω πικροῦ τό κρατεῖν λαβούσης λήθης ἡττηθέντι»¹²¹, λέει κατά λέξη. Σε κάθε περίπτωση πάντως πρόκειται για επώδυνη κατάσταση. Τη σοβαρότητα της ασθένειας που αντιμετώπισε μπορούμε να αντιληφθούμε, αν καταφύγουμε σε μια άλλη επιστολή, προς το μοναχό Αρσένιο¹²², την οποία απέστειλε σχεδόν ταυτόχρονα με την προηγούμενη. Πληροφορεί σ' αυτήν τον παραλήπτη πως ο ίδιος υπέφερε από αρρώστια οξεία και απροσδόκητη. Μάλιστα ήταν τόσο άσχημη, που θα μπορούσε να τη χαρακτηρίσει «θανάτου πρόθυρα»¹²³. Ωστόσο, όταν γράφει την επιστολή η ασθένεια έχει ήδη υποχωρήσει, αν και τα ίχνη της συνεχίζουν να είναι ακόμη ορατά¹²⁴. Τέλος, αναφορά στην ασθένειά του αυτή κάνει και σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Βασίλειο. Και σ' αυτήν την

¹²⁰ Αν δεχτούμε ότι ο ι. Φώτιος γεννήθηκε περί το 820, τότε όταν γράφει αυτήν την επιστολή, το 873-875, είναι περίπου 53 έως 55 ετών. Είναι πολύ νέος για να δεχτούμε ότι όντως η «αμνησία» θα μπορούσε να οφείλεται και στο γήρας.

¹²¹ Νικηφόρω φιλοσόφω μονάζοντι, *επιστολή* 235, L.W.2 159, 18-19 (P.G. 102, 904).

¹²² Αρσενίω μονάζοντι καί ἡσυχαστῆ μετά τό ἀποσταλῆναι πρὸς αὐτόν τούς ἐκ Βουλγαρίας ζητοῦντας μονᾶσαι, *επιστολή* 236, L.W.2. (P.G. 102, 904 -905). Θα πρέπει να θεωρήσουμε μάλλον πως πρόκειται για την ίδια περιπέτεια καθώς οι επιστολές γράφτηκαν σχεδόν ταυτόχρονα (βλ. χρονολόγηση από L-W). Και στις δύο περιπτώσεις γίνεται λόγος για αυξημένη επικινδυνότητα που εκφράζεται με τις φράσεις «πικροῦ» και «ὄξεια καί ἀπροσδόκητος». Βλ. και Μιχαήλ πρωτοσπαθαρίω, *επιστολή* 86, L.W.1 126, 2-3 (P.G. 102, 948), όπου αναφέρει «τό σῶμα ταῖς νόσοις, ἡ δέ ψυχὴ τοῖς παθήμασιν, ὁ δέ βίος ὄλος ταῖς ἐξ ἀνθρώπων ἐπηρείαις ἀπεῖπεν ταλαιπωρούμενος».

¹²³ Αρσενίω μονάζοντι καί ἡσυχαστῆ μετά τό ἀποσταλῆναι πρὸς αὐτόν τούς ἐκ Βουλγαρίας ζητοῦντας μονᾶσαι, *επιστολή* 236, L.W.2. 160, 23-24 (P.G. 102, 905).

¹²⁴ Ο.π. 160, 26-27 (P.G. 102, 905).

περίπτωση κάνει λόγο για «νόσο χαλεπή», η οποία του προκαλούσε αφόρητους πόνους, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που δεν μπορούσε να απαντήσει στην ερώτηση που του είχε τεθεί¹²⁵.

Αυτός ο διωγμός όμως δε στράφηκε αποκλειστικά και μόνο κατά του Φωτίου. Στράφηκε και εναντίον όλων όσων είχαν χειροτονηθεί από το Φώτιο ή ανήκαν στον κύκλο των φίλων του ή είχαν κάποια σχέση μαζί του. Ο ίδιος απέστειλε δύο επιστολές προς τους επισκόπους οι οποίοι διώχθηκαν μαζί του¹²⁶. Χαρακτηριστικό του μεγέθους και της δριμύτητας των παθημάτων εκείνου του διωγμού είναι ότι κάποιος από τους γνωστούς του δεν άντεξε τη σφοδρότητα των βασανιστηρίων, με αποτέλεσμα τελικά να στραφεί κι αυτός εναντίον του Φωτίου. Είναι πιθανό ο επίσκοπος αυτός να προσχώρησε και στην παράταξη των ιγνατιανών. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε και την αιτία συγγραφής της μιας εκ των δύο επιστολών προς τους επισκόπους¹²⁷. Σε άλλο σημείο αναφέρει ότι εξόριζαν από τα σπίτια τους φτωχούς, αναπήρους και αρρώστους, μοιράζοντας έπειτα τα υπάρχοντά τους ως λάφυρα¹²⁸. Ακόμη, μαστίγωναν τους υπηρέτες με τέτοιο μένος, ώστε «δί' όλου τοῦ σώματος τῆ πολλῆ τῶν μαστίγων ῥύμη χαράδρας ἔναπεργάσασθαι»¹²⁹.

Ο Φώτιος μας αποκαλύπτει όμως και κάτι ακόμη σχετικά με τη ζωή του. Κατηγορούνταν ο ίδιος για χρηματισμό και χαρακτηριστικά αναφέρει πως «ἡμεῖς ἀεί πρὸς χρήματα διαβεβλήμεθα»¹³⁰. Με αυτήν την κατηγορία

¹²⁵ Τῷ φιλοχρίστῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ ἀρξαμένῳ γράφειν καὶ ἀποριῶν τινῶν ἐπιζητήσαντι λύσεις, *επιστολή 249*, L.W.2 184, 23-26 (P.G. 101, 697).

¹²⁶ Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *επιστολή 174*, L.W.2 48 (P.G. 102, 741-764), Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας τοῖς συνδεδιωγμένοις ἐπισκόποις, *επιστολή 188*, L.W.2 87 (P.G. 102, 764 - 765).

¹²⁷ Βλ. Ἰωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καὶ Ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ.472, υποσημ. 1.

¹²⁸ Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *επιστολή 98*, L.W.1 135, 61-63 (P.G. 102, 769) καὶ Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *επιστολή 174*, L.W.2 51, 76-77 (P.G. 102, 745).

¹²⁹ Ο.π.

¹³⁰ Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *επιστολή 174*, L.W.2 51, 79 (P.G. 102, 745).

σχετίζονται οι δοκιμασίες και τα βασανιστήρια που υπέστησαν κάποιοι άνθρωποι του στενού του περιβάλλοντος. Προέβαιναν σε μαστιγώσεις κι «έκρεούργουν»¹³¹ τους υπηρέτες του ιδίου. Ήθελαν να μάθουν πού είχε κρύψει ο ίδιος ο Φώτιος «τόν χρυσόν» και «τόν ἄργυρον», «ἵνα χρυσόν καί ἄργυρον ὃν ἐθησαυρίσαμεν ἐκμηνύσωσιν» όπως χαρακτηριστικά σημειώνει και που οι δύστυχοι υπηρέτες ούτε στο όνειρό τους δεν είχαν δει¹³². Ο ίδιος λέει για τον εαυτό του, απολογούμενος κατά κάποιο τρόπο και απαντώντας στην κατηγορία αυτή, ότι «ὄπερ ὁ ἥλιος ἀνίσχων ἑώρα τοῦτο τῆς ἡμέρας καί μάλιστα τῆς νυκτός ὁ καιρός ἐξεφόρει τε καί ἀποφορτίζετο»¹³³. Δεν υπήρχε κανείς θησαυρός και αυτό το γνώριζαν πολύ καλά οι διώκτες του, αλλά παρά ταύτα συνέχιζαν να μαστιγώνουν και να κατακρεουργούν προκειμένου να πλήξουν το Φώτιο. Κοινή συνισταμένη όλων αυτών των μεθόδων και πράξεων βασανισμού ήταν, όπως ο ίδιος περιγράφει, «ἵνα ἡμᾶς κἀκεῖθεν ἀνιάσωσιν καί μηδένα τρόπον κακουργίας ὃν ἡμῖν οὐ προσάξουσιν παραλείψωσιν»¹³⁴.

Τέλος, εκτός από το πρόσωπο του Φωτίου και των υπολοίπων στράφηκαν και εναντίον των εκκλησιών. Ο Φώτιος σε μία επιστολή του αναφέρει ρητά ότι «κατεστράφησαν οἴκοι θεοῦ»¹³⁵, σε άλλη επιστολή κάνει λόγο για εκπόρθηση¹³⁶ και σε άλλη για κατάλυση ναών¹³⁷. Στην τελευταία μάλιστα κάνει λόγο για ναούς, «οὓς ἱλαστήριον ἡμεῖς ἐστησάμεθα»¹³⁸. Ενδεχομένως, το στοιχείο αυτό, που παραθέτει βέβαια κατώδυνος για την περιφρόνηση και την ασέβεια ακόμη και στα πιο ιερά

¹³¹ Ο.π. 51, 85 (P.G. 102, 745).

¹³² Ο.π. 51, 77-78 (P.G. 102, 745).

¹³³ Ο.π.

¹³⁴ Ο.π.

¹³⁵ Τῷ εὐσεβεστάτῳ καί μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *επιστολή 98*, L.W.1 135, 61 (P.G. 102, 768-769).

¹³⁶ Ἀπό τῆς ὑπεροχίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *επιστολή 174*, L.W.2 52, 110-112 (P.G. 102, 748).

¹³⁷ Μιχαήλ πρωτοσπαθαρίῳ, *επιστολή 86*, L.W.1 126, 6 (P.G. 102, 948).

¹³⁸ Ο.π.

πράγματα, να εξηγεί και το λόγο που στράφηκαν εναντίον ακόμη και των ναών που ήταν κάτι οικείο, αποδεκτό και αναγκαίο και στους ίδιους τους διώκτες. Εάν δηλαδή με το «έστησάμεθα» ο Φώτιος υποδηλώνει κάποια προσωπική προσπάθεια ανέγερσης ναού ή ναών, τότε η λεηλασία και η καταστροφή ναών πιθανόν να αποτελούσε μία επιπλέον εκδήλωση αντιπάθειας και μίσους κατά του Φωτίου. Εξάλλου, η εκπόρθηση, η καταστροφή και η ερήμωση των ναών αναφέρεται και σε επιστολή προς τον επίσκοπο Συρακουσών Γρηγόριο Ασβεστά¹³⁹. Τόσο μεγάλο ήταν το θράσος και το μίσος τους, που «τά θυσιαστήρια κυρίου έβεβήλωσαν καί τό άγιον χρῖσμα, μάλλον δέ τό πανάγιον πνεῦμα δι' οὔ τό χρῖσμα, έξεμυκτήρισαν»¹⁴⁰.

Όλες αυτές τις δοκιμασίες και τα παθήματα ο Φώτιος τα αντιμετώπισε έχοντας στραμμένο το βλέμμα και την ελπίδα του στο Χριστό. Όταν κάποια φορά είχε φτάσει στα πρόθυρα του θανάτου, πιθανόν λόγω της ασθένειάς του, έγραφε στον αδελφό του Ταράσιο· «άκμάζει τό πάθος καί τό κακόν έπιτείνεται καί πλήν θεοῦ καί τῶν εκειθεν παραμύθιον οὔδέν»¹⁴¹. Ακόμη χαρακτηριστικό αυτής της πίστης του αποτελεί και η τακτική του να θέτει μπροστά του ως πρότυπα τους δικαίους της Παλαιάς Διαθήκης και κυρίως τον πολύπαθο Ιώβ, τον ίδιο το Χριστό αλλά και τους Αποστόλους. Γράφει προς το μητροπολίτη Ηρακλείας Ιωάννη «ώς αν μάλιστα μέγα καί σαφές παραμύθιον τοῖς εν βίῳ τάλαιπωροῦσιν καί τά έσχατα πάσχουσι καταλείποι τά οικεία πάθη καί τόν έπονείδιστον αὐτοῦ θάνατον»¹⁴². Αυτήν την προοπτική

¹³⁹ Γρηγορίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Συρακούσης, *επιστολή 112*, L.W.1 151, 13 (P.G. 102, 832).

¹⁴⁰ Ἀπό τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *επιστολή 174*, L.W.2 52, 110-112 (P.G. 102, 748).

¹⁴¹ Ταράσιῳ ἀδελφῶ, *επιστολή 79*, L.W.1 121, 2-3 (P.G. 102, 944). Επίσης βλ. Ιωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καί Ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ.535, υποσημ. 1, όπου συσχετίζει την επιστολή αυτή με την επιστολή 115 και υποστηρίζει πως το «κακόν» και το «πάθος», στο οποίο αναφέρεται ο Φώτιος, είναι η νόσος για την οποία κάνει λόγο στην επιστολή 115 προς τον πραιπόσιτο Βαάνη.

¹⁴² Ιωάννη μητροπολίτη Ηρακλείας, *επιστολή 218*, L.W.2 126, 6-8 (P.G. 102, 864).

προσπάθησε να μεταδώσει και σε όλους όσοι διώκονταν μαζί με τον ίδιο. Στην επιστολή του που έγραψε από την εξορία προς τους επισκόπους παραδέχεται ότι «ἀφόρητον ὄν τό κακόν φορητόν ἄν ἐγεγόνει τοῖς ῥηθεῖσι παραδείγμασιν», εννοώντας τα παραδείγματα του Απ. Παύλου και του Χριστού. Σε κάποια άλλη συνάφεια πάλι τονίζει μ' έναν ποιητικό μάλιστα τόνο: «Ὁ διωγμός βαρύς, ἀλλ' ὁ τοῦ δεσπότου μακαρισμός ἡδύς· ἡ ὑπεροχία χαλεπή, ἀλλ' ἡ τῶν οὐρανῶν βασιλεία τερπνή· ... ἐχώμεθα οὖν τῶν ἄθλων, ἵνα τύχωμεν τῶν ἐπάθων». Ακριβώς αυτή είναι η κινητήρια δύναμη που αποτελεί για τον ίδιο οδοδείκτη πορείας, αλλά και τον μεταβάλλει σε στύλο για τους άλλους μέσα στη λαίλαπα και τον παραλογισμό των ανθρώπων που τον αντιμάχονταν. Έτσι, ενωμένοι και υπομένοντας τα πάνδεινα κατάφεραν όχι μόνο να μην υποκύψουν αλλά αντίθετα να προσελκύσουν κάποιους από τους «αντιπάλους» και να τους οδηγήσουν στην αλήθεια. Αυτήν την αλήθεια εκφράζει με τη φράση «τό δέ τῆς ἐκκλησίας ἅγιον πλήρωμα τοσοῦτον αὐτοῦ (του πονηροῦ διαβόλου) τάς μηχανάς καί τάς ἐπινοίας ἐξεμυκτήρισάν τε καί κατεγέλασαν, Χριστῷ τῇ κεφαλῇ στρατηγούμενοί τε καί καθοδηγούμενοι, ὡς ἐκεῖθεν μᾶλλον αἰχμαλωτίσαι τινὰς καί τῇ ἀληθείᾳ προσαγαγεῖν ἢ λειποτάκτην ἕνα τινὰ τῆς καλῆς αὐτῶν παραχωρῆσαι γενέσθαι τάξεως»¹⁴³.

8) Σχέσεις του Φωτίου με αυτοκράτορες, βασιλείς και άρχοντες

Ο Φώτιος είχε στενές σχέσεις με τους αυτοκράτορες του Βυζαντινού κράτους αλλά και με βασιλείς όμορων κρατών τόσο λόγω της θέσης και της ιδιότητάς του όσο και λόγω των ιδιαίτερων πολιτικών και

¹⁴³ Από τῆς ὑπεροχίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *επιστολή 174*, L.W.2 58, 324-329 (P.G. 102, 760). Νικήτα πρωτοσπαθαρίω καὶ ἐπὶ τοῦ ἰδικοῦ ὑπὲρ τῶν μητροπολιτῶν τοῦ Κυζίκου καὶ τοῦ Λαοδικείας, *επιστολή 240*, L.W.2. (P.G. 102, 981-984). Στην επιστολή αυτή βλέπουμε το Φώτιο να μεσολαβεῖ, προκειμένου να σταματήσει ο διωγμός των μητροπολιτῶν Κυζίκου και Λαοδικείας.

εκκλησιαστικών συνθηκών που είχαν δημιουργηθεί από τη χειροτονία του κυρίως κι έπειτα. Βέβαια και ο ίδιος προερχόταν και από τους δύο γονείς του από αριστοκρατικό περιβάλλον και ως εκ τούτου υπήρχε παιδιόθεν μια εξοικείωση με την εξουσία. Εξάλλου, για ένα διάστημα πριν εισέλθει στις τάξεις του κλήρου διετέλεσε, όπως προαναφέρθηκε, υψηλόβαθμο στέλεχος στη διοίκηση της αυτοκρατορίας.

Σώζονται αρκετές επιστολές του προς τους αυτοκράτορες που βρίσκονταν στο θρόνο από την περίοδο που ο ίδιος εξελέγη πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως¹⁴⁴. Σε όλες αυτές τις επιστολές διαφαίνεται ένας δυναμισμός χωρίς ωστόσο να καταργείται η ευγένεια. Είναι πολύ χαρακτηριστικός ο τρόπος που απευθύνεται στον καίσαρα Βάρδα για τη συμπεριφορά του εναντίον των ιγνατιανών τον πρώτο καιρό μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ως πατριάρχη. Ουσιαστικά αποτελεί μομφή για την αναταραχή που έχει ξεσπάσει. Εκφράζει την απογοήτευσή του, γιατί θεωρούσε ότι ο καίσαρας θα ήταν προστάτης των αδικημένων και τιμωρός των αδικούντων, αλλά διαψεύστηκε. Συνειδητοποίησε όμως πως τελικά αυτός ήταν όχι απλά άδικος αλλά αρχηγός της αδικίας. Λέει χαρακτηριστικά «τιμωρούς δέ τῶν ἀδικούντων, ἀλλ' οὐκ ἀρχηγούς τῶν ἀδικημάτων ὑμᾶς εὐχόμεν εὐρεῖν»¹⁴⁵. Η διατύπωση αυτής της μομφής αποκτάει ιδιαίτερη βαρύτητα διότι θύμα της είναι ο Φώτιος, που από την πρώτη κιόλας στιγμή μετά την εκλογή του αποτέλεσε το εξιλαστήριο θύμα μιας χρονίζουσας αντιπαράθεσης στην οποία ο ίδιος δεν έλαβε ποτέ

¹⁴⁴ Οι επιστολές αυτές απευθύνονται στους βασιλείς που ασκούσαν την εξουσία από τη στιγμή που ο Μ. Φώτιος εργαζόταν στα ανάκτορα και μέχρι τη δεύτερη απομάκρυνση του από το θρόνο Κωνσταντινουπόλεως. Αυτές κατ' αύξοντα αριθμό βάσει της έκδοσης των L.W. είναι οι εξής: Προς τον καίσαρα Βάρδα 3, 4, 6, 8, προς τον αυτοκράτορα Μιχαήλ 18, 19, προς τον αυτοκράτορα Βασίλειο 98, 99, 241, 249, προς το δούκα Κωνσταντίνο 275, προς το σπανθαροκανδιδάτο Σταυράκιο άρχοντα της Κύπρου 279. Πέραν αυτών των επιστολών ανέπτυξε σχέσεις και αλληλογραφία με βασιλείς εκτός των συνόρων του κράτους, όπως ο Μιχαήλ, άρχων Βουλγαρίας 1, 271, 287 και ο Ασώτιος άρχοντας των Αρμενίων 298, 299.

¹⁴⁵ Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη, επιστολή 3, L.W.1 54-55, 28-29 (P.G. 102, 620).

θέση¹⁴⁶. Έμμεσα επίσης ο Φώτιος διαμαρτύρεται για την άσχημη μεταχείριση του κλήρου και την παρέμβασή του στα εκκλησιαστικά πράγματα. Η παρέμβαση αυτή είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο, που ο ίδιος ονομάζει τον εαυτόν του «ήμίτομον», διότι δεν μπορούσε να επιτελέσει το έργο του.

Δεν αφήνει όμως ασχολίαστη και την αδιαφορία που επιδεικνύει η εξουσία απέναντι στον ίδιο. Πολλές φορές μεσολάβησε προκειμένου να σταματήσει ο διωγμός κάποιου προσώπου, αλλά δεν έλαβε καμία ανταπόκριση¹⁴⁷. Παρ' όλα αυτά δεν παραιτείται από την προσπάθεια και τον αγώνα υπέρ των άλλων, έστω κι αν αυτοί ανήκουν στο «αντίπαλο στρατόπεδο». Στην περίπτωση του ασηκρήτη Χριστόδουλου αναφέρει πως «εἰ καὶ νῦν ὀχληρὸς εἶναι δόξω καὶ περιττός τό φιλάνθρωπον, ἀλλά τό γε ἔμαυτοῦ ποιεῖν οὐκ ἀφέξομαι, ἴσως μὲν εἰς ἀέρα δέρων καί μάτην πονῶν»¹⁴⁸. Ο παραγκωνισμός και η απόρριψη του προσώπου του είχε φτάσει σε τέτοιο βαθμό, που η αγανάκτησή του και η απελπισία του τον έκαναν να ξεσηκωθεί με αφορμή και το περιστατικό κάποιου κληρικού, ονόματι Βλασίου, που υπέστη το φοβερό μαρτύριο της εκτομής της γλώσσας του. Ο Φώτιος αντέδρασε και με επιστολή στέλνει τελεσίγραφο, θα μπορούσαμε να πούμε, στο Βάρδα με το οποίο τον ενημερώνει και μάλιστα «κατενώπιον κυρίου», πως θα παύσει να γράφει και να ασχολείται, αν συνεχιστεί αυτή η αδιαφορία και δε βρεθεί κάποια παρηγοριά και ανακούφιση για το δυστυχή και βασανισμένο κληρικό¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Βλ. Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', σ. 100.

¹⁴⁷ Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καὶ κουροπαλάτῃ, πρεσβεία ὑπέρ Χριστοδούλου ἀσηκρήτις κινδυνεύσαντος, *επιστολή 4*, L.W.1 57, 4-5 (P.G. 102, 624), όπου μεσολαβώντας για τον ασηκρήτη Χριστόδουλο αναφέρει ότι «ταῦτα γάρ με λογίζεσθαι τό πολλάκις διαμαρτεῖν τῆς ἐλπίδος παρεσκεύασεν».

¹⁴⁸ Ο.π.

¹⁴⁹ Ο.π. Να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η απειλή αυτή του Φωτίου πιθανόν να τύγχανε κάποιας προσοχής από το Βάρδα και ίσως αυτός ήταν κι ο λόγος που εκφράστηκε με τον τρόπο αυτό. Το ύφος του Φωτίου μάλλον κάτι τέτοιο δηλώνει, γιατί σε αντίθετη περίπτωση δε θα είχε κανένα νόημα να το αναφέρει. Ειπώθηκε δηλαδή με σκοπό να λειτουργήσει ανασταλτικά στη συμπεριφορά του Βάρδα. Αυτή η φράση θα μπορούσαμε

Δεν περιορίζεται ωστόσο ο Φώτιος σε αυτά τα στοιχεία μόνο. Επεκτείνει περαιτέρω τη ματιά του και προσπαθεί να εντοπίσει, να στοχοποιήσει και να πολεμήσει τη ρίζα όλων αυτών των κακών. Η βαθύτερη αιτία λοιπόν του κακού για την οποία ελέγχει τον καίσαρα είναι ο φθόνος. Προκειμένου μάλιστα να γίνει πιο παραστατικός και να τον αφυπνίσει, δε διστάζει, έμμεσα πάντα, να του φέρει ως παράδειγμα και να τον εξομοιώσει με τον Ηρώδη¹⁵⁰. Δεν απέχει όμως πολύ και από την ίδια την πραγματικότητα η όλη κατάσταση. Οι συκοφαντίες και οι κακοήθειες των οποίων γινόταν αποδέκτης ο Βάρδας, θα μπορούσαν να οδηγήσουν προφανώς, ακόμη και σε επανάληψη των στυγερών εγκλημάτων του Ηρώδη από τον ίδιο. Γι' αυτό κι ο Φώτιος επιλέγει να επέμβει και να εκστομίσει αυτούς τους ομολογουμένως ιδιαίτερα βαρείς και καυστικούς χαρακτηρισμούς. Δεν υπήρχε όμως κάποιος λόγος για το Φώτιο, ώστε να κάνει πολύ προσεκτικές κινήσεις και να κολακεύει τα εκάστοτε πρόσωπα της εξουσίας. Εξάλλου, η αποφασιστικότητα και η ετοιμότητα του Φωτίου ομολογείται ευθαρσώς: «ἡμᾶς δέ πάσχειν ἀδίκως καί τὰ ἔσχατα παρεσκευασμένους, οὐ νῦν, ἀλλά γε καί πάλαι»¹⁵¹. Αυτή είναι η εν γένει κοσμοθεωρία του γύρω από τα πάθη και τον ίδιο το θάνατο. Δεν αποτελεί απλά μια θεωρητική ιδέα την οποία αποδέχεται αλλά προσωπικό βίωμα και στάση ζωής.

Από την παραπάνω αντίληψή του φυσικά απορρέει και η κριτική που ασκεί κυρίως στον αυτοκράτορα. Προειδοποιεί ότι υπάρχει και η θεία δίκη, η οποία είναι παντεπίσκοπος και από την οποία δεν μπορεί να κρυφτεί κανένα γεγονός. Το ότι δεν υπάρχει κάποια εκδήλωσή της προς υπεράσπιση των κάθε φορά αδικουμένων, δε σημαίνει πως δεν υπάρχει

να εικάσουμε ότι αποτελεί ένδειξη της σχέσης που είχαν ο πατριάρχης κι ο καίσαρας, αλλά προχωρώντας ακόμη πιο πέρα, θα λέγαμε της επιρροής που ασκούσε ο Φώτιος στον ίδιο το Βάρδα και στην κοινωνία εν γένει.

¹⁵⁰ Βάρδα καίσαρι, επιστολή 8, L.W.1 61, 10 (P.G. 102, 625).

¹⁵¹ Ο.π. 61, 20-21 (P.G. 102, 625).

και δε βλέπει. «Μή νόμιζε» λέει απευθυνόμενος στον καίσαρα Βάρδα ότι «τουῦτον (τόν ὀφθαλμόν τῆς δίκης) διά παντός καθευδήσειν»¹⁵². Προς την κατεύθυνση αυτή στρέφεται και η αναφορά αγιογραφικών ρητών. «Ἄφετε καί ἀφεθήσεται ὑμῖν» και «ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε, μετρηθήσεται ὑμῖν»¹⁵³. Η αναφορά αυτή ίσως εντάσσεται στα πλαίσια της ποιμαντικής του φροντίδας για όλους. Δίνει μέσα στην ένταση μια άλλη, εσχατολογική προοπτική αντιμετώπισης των διάφορων προβλημάτων.

Πολύ προσεκτική είναι η συμπεριφορά του πατριάρχη Φωτίου σε περιόδους αστάθειας και πολιτικών κρίσεων. Τέτοια περίοδος προέκυψε, όταν ο μετέπειτα αυτοκράτορας Βασίλειος ο Μακεδόνας άρχισε να διατυπώνει συκοφαντίες προκειμένου να προκαλέσει μίσος και διχόνοιες ανάμεσα στον αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' και το θείο του, καίσαρα Βάρδα, που ασκούσαν από κοινού τη διοίκηση του κράτους¹⁵⁴. Απώτερος σκοπός του ήταν η εξυπηρέτηση των πολιτικών φιλοδοξιών του. Πρώτος στόχος αυτής της προσπάθειας του Βασιλείου αποτέλεσε η εξόντωση του καίσαρα Βάρδα. Η αντίδραση του Μ. Φωτίου απέναντι σ' αυτό το απάνθρωπο και φριχτό σχέδιο δε θα μπορούσε να είναι άλλη από την καταδίκη του. Αλλά ο Φώτιος όλα αυτά τα πληροφορήθηκε εκ των

¹⁵² Ο.π. 61, 19-20 (P.G. 102, 625).

¹⁵³ Βάρδα μαγίστρω πατρικίω καί κουροπαλάτη, πρεσβεία υπέρ Χριστοδούλου ἀσηκρητίς κινδυνεύσαντος, επιστολή 4, L.W.1 57, 12-14 (P.G. 102, 624).

¹⁵⁴ Βλ. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β', σ. 106. Είναι πολύ χαρακτηριστικά τα όσα αναφέρει για το θέμα: «...Ο Βασίλειος καταγόταν από το θέμα Μακεδονίας και μεγάλωσε σε πλήρη ένδεια. Κυνηγώντας μια καλύτερη τύχη ήλθε στην Κωνσταντινούπολη και χάρη στην ασυνήθιστη σωματική του δύναμη διορίστηκε ιπποκόμος στο αυτοκρατορικό παλάτι. Έτσι, άρχισε η φανταστική άνοδός του, την οποία οφείλει εξίσου στις εξέχουσες ικανότητές του όσο και στην ιδιοτροπία του αυτοκράτορα..... Με ατσάλινη αποφασιστικότητα και χωρίς κανένα δισταγμό έβαλε στόχο την ανώτατη εξουσία. Στη φιλοδοξία του αυτή συγκρούστηκε με τον καίσαρα Βάρδα, όμως ο Μιχαήλ είχε τόσο υποταχθεί στη βούληση του ευνοούμενού του, ώστε για χάρη του θυσιάσε αδίστακτα το θείο του. Με μια σειρά δολοπλοκιών παρέσυραν ο Βασίλειος και ο Μιχαήλ Γ' το μεγάλο πολιτικό άνδρα σε παγίδα. Κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας στην Κρήτη και ενώ ο καίσαρας καθόταν δίπλα στο θρόνο του ανηψιού του σε κάποια ενδιάμεση στάση ο Βασίλειος τον σκότωσε με τα ίδια του τα χέρια (21 Απριλίου 865). Σαν αμοιβή έλαβε από τον Μιχαήλ Γ' το στέμμα του συναυτοκράτορα στις 26 Μαΐου 866 μετά την επιστροφή τους στην Κωνσταντινούπολη».

υστέρων, ως ήδη γεγόμενα. Εκφράζει τη βαθιά οδύνη του για τον Βάρδα τον οποίο γνώριζε πολύ καλά. «Ἠλγησα μὲν ἄωρῳ θανάτῳ παραδοθέντα τὸν ἄνθρωπον μαθὼν», γράφει πρὸς τὸν αυτοκράτορα¹⁵⁵. Παρότι διαπράχθηκε δολοφονία, τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς δὲν εἶναι αὐστηρό.

Φαίνεται νὰ μὴν πείθεται ἀπόλυτα ὁ Φώτιος μετὰ τὴν περιγραφὴ τῶν γεγονότων ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαήλ Γ'. Ἐνδόμυχα ὑπάρχει κάτι ποῦ τὸν κάνει νὰ ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν πληροφοριῶν ποῦ ἔλαβε. Ἴσως βέβαια γνώριζε ἐπιπλέον πράγματα γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Βασιλείου. Ἡ ἀρετὴ, ὅπως ἀκριβῶς ἀναφέρει, τοῦ αυτοκράτορα ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν ἀδιαμφισβήτητὴ ἀξία καὶ «πλάττεσθαι γὰρ τό γράμμα καὶ ἄλλως πως ἢ ὡς ἐδήλου τὰ περὶ αὐτὸν συνενεχθῆναι ... οὐκ ἐνδίδωσιν ὑπονοεῖν»¹⁵⁶.

Ὁ ρόλος τοῦ Φωτίου στὴν περίπτωσι τοῦ Μιχαήλ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθῆί προστατευτικός. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι κινδυνεύει ἢ ἀκόμη χειρότερα ὅτι εἶναι παγιδευμένος στὶς φιλοδοξίες τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ λίγο καιρὸ πρὶν εἶχε εὐνοήσει καὶ ἀναδείξει ἀπὸ τὴν ἀφάνεια. Ἡ οὐδυνία τοῦ Μ.Φωτίου ἐγκεῖται ἐν προκειμένῳ στὴν ποιμαντικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ὅλου θέματος. Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ αὐτῆ, ὅπως προαναφέρθηκε, δὲν επικρίνει σὲ κανένα σημεῖο τὸ Μιχαήλ γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Βάρδα. Ἀναγνωρίζει ὅτι αὐτὸ δὲν ἔχει κανένα νόημα, ἀν καὶ οἰωσδήποτε ὁ Μιχαήλ δὲν ἦταν ἄμοιρος εὐθυνῶν. Ἐμμέσως ὁμως τοῦ ἐπισημαίνει ὅχι τὸ κακὸ ἀλλὰ τὴ ρίζα τοῦ κακοῦ, ποῦ δὲν εἶναι ἄλλη παρὰ ὁ ἀνθρώπος ποῦ

¹⁵⁵ Μιχαήλ τῷ θεοστέπτῳ βασιλεῖ, ἐπιστολὴ 18, L.W.1 69, 30-31 (P.G. 102, 717). Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀπάντησι στὴν ἐπιστολὴ ποῦ ἔστειλε ὁ αυτοκράτορας Μιχαήλ πρὸς τὸ Φώτιο μετὰ τὴν ὁποία τὸν ἐνημέρωνε γιὰ τὰ σχετικὰ μετὰ τὸ Βάρδα. Αὐτὸ ποῦ πρέπει νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα εἶναι ὅτι ὁ αυτοκράτορας παροῦσιασε τὸ Βάρδα στὴν ἐπιστολὴ ὡς σφετεριστὴ τῆς αυτοκρατορικῆς ἐξουσίας.

¹⁵⁶ Ο.π. 69, 32-35 (P.G. 102, 717).

βρίσκεται δίπλα του, τον οποίο και «φωτογραφίζει», λέγοντας πως όταν ο Βάρδας στεφόταν καίσαρας, υπήρχαν κάποιοι οι οποίοι αγανακτούσαν¹⁵⁷.

Για έναν πνευματικό άνθρωπο όμως (με τη θεολογική έννοια του όρου) δεν έχει τόση σημασία ο πρόωρος θάνατος ενός ανθρώπου αλλά κατ' εξοχήν και κυρίως ο αιφνίδιος θάνατος. Αυτό τονίζει και αναδεικνύει κι ο Φώτιος ως το πιο σημαντικό. «Διά τούτο μάλιστα καιρίαν ἤνεγκα τήν ἀπό τῆς λύπης πληγὴν», αναφέρει χαρακτηριστικά. Ο λόγος είναι ότι έφυγε από τη ζωή αυτή και μάλιστα τη στιγμή που συνέβη να συλληφθεί πάνω στο κακούργημα, χωρίς να έχει τη δυνατότητα να μετανοήσει για όσα άσχημα διέπραξε και για όσους αδίκησε. Όλα τα βάρη της ψυχής του έμειναν και «οὕτως πρὸς τὰ ἐκεῖθεν παρεπέμφθη δικαιωτήρια»¹⁵⁸.

Με αυτήν την εκτενή αναφορά και το ενδιαφέρον για το Βάρδα ο Φώτιος αποδεικνύει ότι πρώτα και πάνω από όλα είναι πατέρας όλων των ανθρώπων από τον πιο ταπεινό πολίτη μέχρι και το βασιλιά. Βρίσκει την πλήρη εφαρμογή του στο σημείο αυτό ο λόγος που απηύθυνε τόσο στο Βασίλειο Μακεδόνα όσο και το βασιλιά των Βουλγάρων Μιχαήλ. Απευθυνόμενος προς αυτούς λέει «μνήσθητι ὅτι ἄνθρωπος εἶ, κὰν βασιλεύης»¹⁵⁹. Ως εκ τούτου, όλοι είναι παιδιά του ίδιου πατέρα και μ' αυτό το πνεύμα εκδηλώνει το ενδιαφέρον του ο Φώτιος. Δεν πρέπει να παραλείψουμε στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι με όσα περί μετανοίας σημειώνει ο Φώτιος στην επιστολή του, ελέγχει ταυτόχρονα έμμεσα και τον αυτοκράτορα μ' έναν ιδιότυπο τρόπο. Πρώτον, τον οδηγεί ενώπιον της συνείδησής του η οποία αποτελεί και τον πιο αμείλικτο δικαστή του κάθε ανθρώπου. Μ' αυτόν τον τρόπο θα συναισθανθεί πολύ περισσότερο το κακό που προκάλεσε ή που άφησε να συντελεσθεί.

¹⁵⁷ Μιχαήλ τῷ θεοστέπτῳ βασιλεῖ, *επιστολή 18*, L.W.1 69, 34 (P.G. 102, 717) «ἄλλοι δὲ κόψονται» γράφει ἐπὶ λέξει.

¹⁵⁸ Ο.π. 70, 41-42 (P.G. 102, 720).

¹⁵⁹ Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *επιστολή 98*, L.W.1 135-136, 88-89 (P.G. 102, 769).

Εξάλλου, όπως ο ίδιος σημειώνει σε μία του επιστολή, είναι προτιμότερο να ελέγχει κάποιον ανώνυμα παρά επώνυμα, γιατί έχουν καλύτερα αποτελέσματα ο έλεγχος και η νουθεσία στην πρώτη περίπτωση¹⁶⁰. Επιπλέον, η αναφορά του Φωτίου στη μετάνοια αποτελεί υπόδειξη και προς το Μιχαήλ.

Αντίθετα με την τακτική που ακολούθησε προς το Μιχαήλ Γ', ο Φώτιος υπήρξε πιο σκληρός και πιο καυστικός έναντι του Βασιλείου Α' Μακεδόνα¹⁶¹. Από την εξορία του στέλνει επιστολή¹⁶² με την οποία, χωρίς στο παραμικρό να χάσει την ευγένειά του και το σεβασμό του προς το πρόσωπό του, διαμαρτύρεται για τις συνθήκες κράτησής του και κυρίως για την ενέργεια του αυτοκράτορα να του στερήσει ακόμη και τα βιβλία. Αυτό που εντυπωσιάζει ωστόσο είναι το θάρρος και η παρηρησία με την οποία γράφει κι εκφράζεται, πράγμα που φαίνεται από την πρώτη κιάλας λέξη στη συγκεκριμένη επιστολή. «Ἄκουσον, ὦ φιλανθρωπότατε βασιλεῦ»¹⁶³, λέει απευθυνόμενος προς το Βασίλειο, φράση που δείχνει αποφασιστικότητα και ειλικρίνεια προκειμένου να εκθέσει την κατάσταση, να ελέγξει τη σκληρότητα και την απανθρωπιά και να ζητήσει όχι κάποια χάρη εκμεταλλεόμενος τη γνωριμία του και το αξίωμά του, αλλά όπως ο ίδιος λέει «τά κοινά τῶν ἀνθρώπων προτείνω σοι δίκαια»¹⁶⁴. Το τελευταίο το ξεκαθαρίζει από την αρχή.

Δε διστάζει ακόμη να ισχυριστεί αναφερόμενος σε εκκλησιαστικά πρόσωπα του παρελθόντος και στις προσωπικές διώξεις που υπέμειναν, ότι εκείνοι βρίσκονταν σε ευνοϊκότερη θέση από τον ίδιο. Με τον τρόπο

¹⁶⁰ Από τῆς ὑπεροχίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *επιστολή 174*, L.W.2 48, 3-6 (P.G. 102, 741). Αναφέρει ἐπὶ λέξει «οὐδέ γάρ οὐδ' ὀνόματι τὸν ἔλεγχον βουλοίμην ἂν προσενεγκεῖν, οὐδ' ἂν ἔτι προσραγεῖη αὐθαδέστερον, ἐπεὶ καὶ ῥᾶον ὀρῶ τοὺς πολλοὺς τῶ τῶν ἐλέγχων ἀπροσώπῳ νουθετούμενους ἢ τὴν ἐν προσηγορίᾳ παραίνεσιν φέροντας».

¹⁶¹ Βλ. Ἰωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καὶ Ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ.53 κ. ἐξ., ὑποσημ. 2.

¹⁶² Τῶ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *επιστολή 98*, L.W.1 (P.G. 102, 765-772).

¹⁶³ Ο.π 133, 2 (P.G. 102, 765).

¹⁶⁴ Ο.π. 133, 6-7 (P.G. 102, 765).

αυτό εγκαλεί έμμεσα το Βασίλειο για την απάνθρωπη συμπεριφορά του, η οποία είναι πιο σκληρή κι από εκείνη που επέδειξε ο Μέγας Κωνσταντίνος έναντι των αιρετικών¹⁶⁵. Ακόμη τον κατηγορεί ότι απώτερος σκοπός όλων των κινήσεών του ήταν να πλήξει το ηθικό του, το ψυχικό του σθένος. Σ' αυτό αποσκοπούσε η στέρηση των βιβλίων· «τούτο γάρ δήλον ότι ποιεί ή τε τῶν βιβλίων ἀφαίρεσις» μαρτυρεί επί λέξει ο ίδιος¹⁶⁶.

Συνεχίζοντας, γίνεται ακόμη πιο τολμηρός και παράλληλα ρεαλιστής. Προβάλλει στον αυτοκράτορα τη σκληρή αλήθεια· «μνήσθητι ὅτι ἄνθρωπος εἶ, κὰν βασιλεύης· μνήσθητι ὅτι σάρκα περικείμεθα τήν αὐτήν καί βασιλεῖς καί ἰδιῶται καί τῆς αὐτῆς κοινωνοῦμεν φύσεως· μνήσθητι ὅτι κοινόν δεσπότην ἔχομεν καί πλάστην καί κοινόν κριτήν»¹⁶⁷. Όλοι πρώτα και κύρια είμαστε άνθρωποι και έπεται η ιδιότητα του καθενός. Είτε είναι κανείς βασιλιάς είτε είναι ένας απλός πολίτης έχει ακριβώς την ίδια φύση και όλοι οι άνθρωποι μεταξύ τους, ανεξαρτήτως αξιωμάτων, είναι αδέλφια, αφού έχουν έναν κοινό πατέρα και κριτή. Φθάνει τέλος στο έσχατο σημείο να ζητάει ξεκάθαρα «ή ζῆν μή

¹⁶⁵ Ο.π. 133-134, 26-44 (P.G. 102, 768). Απαριθμεί μεγάλους και γνωστούς πατέρες της εκκλησίας, όπως είναι ο Μέγας Αθανάσιος, ο Ιωάννης Χρυσόστομος αλλά κι άλλους λιγότερο γνωστούς, όπως οι Παύλος ο Ομολογητής, Ευστάθιος και Φλαβιανός. Αναφέρει επίσης τις περιπτώσεις των αιρετικών Ευσεβίου, Θεογονίου, Νεστορίου, Σεβήρου και Διοσκόρου. Τέλος, αναφέρει από τους άμεσους προκατόχους του, τον πατριάρχη Νικηφόρο. Από όλους όσους αναφέρει, θεωρεί ότι ταλαιπωρείται με χειρότερο τρόπο.

Θα πρέπει να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι η αναφορά αυτή του Φωτίου σε εκκλησιαστικούς άνδρες του παρελθόντος σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να σημαίνει υπεροπτική διάθεση. Η αναφορά και η σύγκριση με ομοιοπαθείς του άλλων εποχών γίνεται αποκλειστικά και μόνο προκειμένου να γίνει αντιληπτό από το Βασίλειο το μέγεθος του κακού που προκαλεί με τη στάση του και προς τους άλλους αλλά και προς τον εαυτό του. Το τελευταίο θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε κι ως ποιμαντικό ενδιαφέρον του Φωτίου προς τον αυτοκράτορα, ο οποίος δεν παύει βέβαια να έχει ανάγκη σωτηρίας ως άνθρωπος. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την ευχή που απευθύνει προς αυτόν «μή γένοιτο ἐπί τῆς σῆς βασιλείας ταύτην τήν ἀράν πληρωθῆναι, ὅτι ἔσται ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις λιμός ἄρτου καί λιμός τοῦ ἀκοῦσαι λόγον κυρίου».

¹⁶⁶ Ο.π. 135, 70-71 (P.G. 102, 769).

¹⁶⁷ Ο.π. 135-136, 88-91 (P.G. 102, 769).

χαλεπωτέραν θανάτου ζωήν ἢ θᾶπτον ἀπαλλαγῆναι τοῦ σώματος»¹⁶⁸. Τον θέτει προ των ευθυνών του απέναντι στην ιστορία όσον αφορά στην υστεροφημία του.

Εκ του αποτελέσματος κρίνοντας, ο Φώτιος φαίνεται να πέτυχε το σκοπό του, αφού σε επόμενη επιστολή του προς το Βασίλειο, εκφράζει τις ευχαριστίες του «ὅτι τὰς τῶν ληστῶν καὶ κακούργων τιμωρίας, αἷς ἐναθλοῦντες ἡμεῖς καταδαπανώμεθα, εἰς τό μετριώτερον μετασχηματίζειν ἐπεχείρησας»¹⁶⁹. Δράττεται μάλιστα της ευκαιρίας να του διαμηνύσει ότι το να προσπαθεί κανείς να πείσει τους ανθρώπους όχι μόνο δε συντελεί στο να πείσει το Θεό, αλλά ενίοτε έχει και τα αντίθετα αποτελέσματα¹⁷⁰.

Με ευθύτητα και ειλικρίνεια ο Φώτιος απευθύνθηκε και σε άλλα πρόσωπα τα οποία δεν ήταν βέβαια αυτοκράτορες και βασιλείς, αλλά ασκούσαν εξουσία. Ένας εξ αυτών ήταν και ο Σταυράκιος, έπαρχος της Κύπρου, προς τον οποίο ο Φώτιος απέστειλε μια επιστολή¹⁷¹, στην οποία τον ελέγχει για την αρπαγή των περιουσιών των ανθρώπων και τον συγκρίνει με το ψάρι, κέφαλο, που αντίθετα με τον ίδιο, δεν τρώει ποτέ ζωντανό ψάρι παρά μόνο αυτό που «τῆς ζωῆς ἡρημωμένον πρόκειται,... τούτω τοῦ λιμοῦ τήν βίαν παραμυθεῖται καὶ διαλύεται»¹⁷². Τελειώνοντας, του υπενθυμίζει ότι η αδικία δεν είναι κάτι που αφορά την παρούσα μόνο ζωή, αλλά σχετίζεται και με τη δικαιοκρασία του Θεού¹⁷³.

¹⁶⁸ Ο.π. 136, 100-101 (P.G. 102, 769-772).

¹⁶⁹ Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *επιστολή 99*, L.W.1. 137, 10-12 (P.G. 102, 772).

¹⁷⁰ Βλ. Γαλ. 1, 10. Ίσως πρέπει στο σημείο αυτό να υποθέσουμε ότι η παρατήρηση αυτή του Φωτίου υπονοεί κάποια προσπάθεια του αυτοκράτορα να φανεί αρεστός στο λαό σε ό,τι αφορά την τακτική του έναντι του δημοφιλούς και αγαπητού πατριάρχη. Αυτό βέβαια θα σήμαινε ότι ο Φώτιος αποτελούσε κίνδυνο για τον αυτοκράτορα.

¹⁷¹ Σταυρακίῳ σπανθαροκαδιδάτῳ, ἐπάρχοντι τῆς Κυπρίων νήσου, *επιστολή 278*, L.W.2. (P.G. 102, 984-985).

¹⁷² Ο.π. 230, 19-21 (P.G. 102, 985).

¹⁷³ Ο.π. 230, 27-28 (P.G. 102, 985).

Βέβαια, ο Φώτιος με την πολυδιάστατη προσωπικότητά του δεν ήταν δυνατό να περιορίσει τις επαφές του μόνο μέσα στα όρια του Βυζαντινού κράτους. Έτσι ανέπτυξε σχέσεις και με άρχοντες άλλων λαών, οι οποίοι επεδίωκαν επαφές σε διάφορους τομείς με το Βυζάντιο και τον πολιτισμό του. Στη συγκεκριμένη συνάφεια θα περιοριστούμε απλά και μόνο να αναφέρουμε ότι ο Φώτιος αντάλλαξε επιστολές με τους ηγεμόνες των Βουλγάρων Βόρη¹⁷⁴ - Μιχαήλ¹⁷⁵ αλλά και των Αρμενίων Ασώτιο¹⁷⁶. Στις επιστολές αυτές πραγματεύεται θέματα κυρίως θεολογικού και ποιμαντικού ενδιαφέροντος¹⁷⁷.

9) Ο Φώτιος ως ιατρός

Ο Φώτιος προκάλεσε το θαυμασμό τόσο των συγχρόνων του, φίλων και πολεμίων¹⁷⁸, όσο και των μεταγενεστέρων του πέραν των άλλων και για την ιατρική του παιδεία και προσφορά. Ένας ικανοποιητικός αριθμός επιστολών¹⁷⁹ που σώζονται σήμερα το επιβεβαιώνει. Ο Γεώργιος,

¹⁷⁴ Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ ἡγαπημένῳ ἐν κυρίῳ πνευματικῷ υἱῷ Μιχαήλ τῷ ἐκ θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *επιστολή 1*, L.W.1. (P.G. 102, 628-696).

¹⁷⁵ Μιχαήλ ἐκ θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *επιστολή 287*, L.W.3.

¹⁷⁶ Asotio principii principum, *επιστολή 298*, L.W.3 230, 19-21 (P.G. 102, 713-718) και eidem, *επιστολή 299*, L.W.3.

¹⁷⁷ Εκτενής αναφορά για τις σχέσεις του Φωτίου προς τον άρχοντα των Βουλγάρων Βόρη-Μιχαήλ θα γίνει στο αντίστοιχο υποκεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο «η ιεραποστολική δράση του Φωτίου». Πέραν αυτού όμως, πρέπει να τονίσουμε ότι ο Φώτιος διατηρούσε σχέσεις με διάφορα πρόσωπα που σχετίζονταν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο με την εξουσία. Αυτό αποδεικνύεται και από τον τίτλο του τρίτου μέρους των επιστολών της έκδοσης του Αββά Migne, το οποίο επιγράφεται «Βιβλίο τέταρτο επιστολαί προς λαϊκούς αξιωματούχους».

¹⁷⁸ Βλ. Νικήτα Δαβίδ, Βίος Ιγνατίου, όπου αναφέρει μεταξύ άλλων: «Γραμματικῆς μὲν γὰρ καὶ ποιήσεως, ῥητορικῆς τε καὶ φιλοσοφίας, ναὶ δὴ καὶ ἰατρικῆς, καὶ πάσης ὀλίγου δεῖν ἐπιστήμης τῶν θύραθεν τοσοῦτον αὐτῷ τὸ περιόν, ὡς μὴ μόνον, σχεδὸν φάναι, τῶν κατὰ τὴν αὐτοῦ γενεάν πάντων διενεγκεῖν, ἤδη δὲ καὶ πρὸς τοὺς παλαιοὺς αὐτῶν διαμιλλᾶσθαι».

¹⁷⁹ Ἀθανασίῳ μοναχῷ καὶ ἡσυχάζοντι, *επιστολή 20*, L.W.1 (P.G. 102, 881), Σωφρονίῳ μονάζοντι, *επιστολή 43*, L.W.1 (P.G. 102, 885), Γεωργίῳ μητροπολίτη Νικομηδείας, *επιστολή 169*, L.W.2 (P.G. 102, 837), Ζαχαρία μητροπολίτη Χαλκηδόνος, *επιστολή 179*, L.W.2 (P.G. 102, 840), Ζαχαρία μητροπολίτη Χαλκηδόνος, *επιστολή 223*, L.W.2 (P.G. 102, 860), Θεοφυλάκτῳ πρωτοσπαθαρίῳ, *επιστολή 224*, L.W.2 (P.G. 102, 968), Θεοφάνει διακόνῳ καὶ πρωτονοταρίῳ αἰτησαμένῳ ὡς δῆθεν ἐξ ἑαυτοῦ λύσιν ἀποριῶν, ἐκ

μητροπολίτης Νικομηδείας, τον εκθειάζει για τις ιατρικές του γνώσεις και όπως συνάγεται από την απαντητική επιστολή του Φωτίου, θεωρεί ότι ο Φώτιος υπερέχει έναντι του Γαληνού και του Ιπποκράτη κι επίσης ότι είναι τόσο σπουδαίος που οι Ασκληπιάδες θα παραγκωνιστούν και θα εκμηδενιστούν μπροστά του¹⁸⁰. Αλλά και ο ίδιος ο Φώτιος αισθανόταν και συμπεριφερόταν ως ιατρός. Σε επιστολή του προς τον πρωτοσπαθάριο Θεοφύλακτο γράφει: «εἰ δ' ἄνθρωπον ὄντα καὶ νοσεῖν ἀνάγκη, ἀλλ' οὕτω τε ῥαδίου τυγχάνειν τῆς θεραπείας καὶ τοιούτοις ἡμᾶς ἀμείβεσθαι δώροις»¹⁸¹. Θεωρεί επομένως δεδομένο ότι σε περίπτωση ανάγκης ο ίδιος με την ιδιότητα του ιατροῦ θα επιληφθῆί της υποθέσεως.

Μέσα στα κείμενα των επιστολών του συναντούμε συχνά το ενδιαφέρον του για προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζαν κάποιοι γνωστοί του. Προς αυτούς συμπεριφέρεται πρώτα ως ἄνθρωπος¹⁸² κι ἔπειτα ως ιατρός. Αποστέλλει φάρμακα, όπως στην περίπτωση του επισκόπου Εριστή¹⁸³, που ἦταν ἄνθρωπος προχωρημένης ηλικίας κι εἶχε επιστρέψει στην εκκλησία ἀπὸ κάποια σχισματικὴ ομάδα¹⁸⁴, στην οποία

βασιλικοῦ δὲ τῆ ἀληθείᾳ προστάγματος τὴν ἀξίωσιν πεποιηκότι, *επιστολή 241*, L.W.2. (P.G. 101, 684-688). Αξιομνημόνευτη εἶναι και η ερώτηση ΤΚΒ' (κατὰ τὴν ἔκδοση τῆς P.G.) στα Αμφιλόχια που επιγράφεται «Περὶ ἰατρικῶν ζητημάτων». Εκεί ἀναλύει τα περὶ ἐγκεφάλου και τα περὶ κεφαλῆς του ἀνθρώπου.

¹⁸⁰ Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *επιστολή 169*, L.W.2 45, 2-5 (P.G. 102, 837), ὅπου ἀναφέρει: «Εἶθε μοι τῶν σῶν ἦν ἐνάμιλλα λόγων τὰ ἔργα· οὐχ ἵνα κλέος ὄντες ἀκεστοριδῶν Γαληνός καὶ Ἰπποκράτης, ὡς αὐτὸς ἡμᾶς θειάζων γράφεις, ὑπεξίστανταί μοι τῶν πρωτείων, οὐδ' ἵνα τῶν Ασκληπιαδῶν τό μέγα ὄνομα τῷ ἡμετέρῳ καταχωσθεῖ...».

¹⁸¹ Θεοφυλάκτῳ πρωτοσπαθαρίῳ, *επιστολή 224*, L.W.2 136, 3-5 (P.G. 102, 968).

¹⁸² Ο.π. Αὐτὸ γίνεται ἐμφανές και ἀπὸ το εἶδος των δώρων τα οποία θα ἠθέλε να του προσφέρουν σε περίπτωση που βοηθούσε κάποιον ἀσθενή. Γράφει λοιπὸν προς τον πρωτοσπαθάριο Θεοφύλακτο «καὶ τοιούτοις ἡμᾶς ἀμείβεσθαι δώροις, θεῶ μὲν μεγάλας ἀναφέροντα τὰς εὐχαριστίας, πέννησι δὲ βοηθοῦντα, λύοντα δὲ καὶ τοῖς χρεωστοῦσι δίκας τὰς ὀφειλάς».

¹⁸³ Ἀθανασίῳ μοναχῷ καὶ ἡσυχάζοντι, *επιστολή 20*, L.W.1. (P.G. 102, 881).

¹⁸⁴ Προφανῶς ἡ «σχισματικὴ σηπεδῶν» τὴν οποία ἀναφέρει ο Φώτιος εἶναι ἡ ομάδα των ἰγνατιανῶν, στην οποία εἶχε προσχωρήσει ο γέρον ἐπίσκοπος. Βλ. και Ἰωάννου Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καὶ Ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί*, σ.553 κ. εξ., υποσημ. 2. ὅπου ἀναφέρει ὅτι «Δῆλον δ' ἐκ τῆσδε γίνεται τῆς ἐπιστολῆς, ὅτι τοῖς

είχε παλαιότερα προσχωρήσει. Αναλαμβάνει επιπλέον την ευθύνη να εξασφαλίσει, ότι επιπρόσθετο χρειάζεται και δεν υπήρχε εκείνη τη στιγμή για την αποκατάσταση της υγείας του επισκόπου κατά το δυνατόν.

Χαρακτηριστική επίσης είναι και η επιστολή που αποστέλλει στο μητροπολίτη Χαλκηδόνος Ζαχαρία, ο οποίος έπασχε από κάποιο στομαχικό νόσημα αλλά και από κάποια ασθένεια στο αυτί. Επρόκειτο για χρόνια νοσήματα και για το λόγο αυτό καθίστατο δύσκολη η αντιμετώπισή τους. Ο Φώτιος στην περίπτωση αυτή παρασκεύασε ο ίδιος ένα φάρμακο, το οποίο, όπως αναφέρει στην επιστολή, είναι «ήλικίας πρεσβυτέρας», και του το απέστειλε. Αξιοσημείωτο είναι ακόμη και το γεγονός ότι στην επιστολή του περιλαμβάνει και οδηγίες λήψης των φαρμάκων. Από τα σταλέντα φάρμακα λοιπόν του συστήνει το ένα να το λαμβάνει το πρωί πριν την ανατολή του ηλίου και σε ποσότητα που να αντιστοιχεί στο ένα τρίτο του αποσταλλέντος, αφού το διαλύσει σε χλιαρό νερό και το αναμίξει με μέλι, έτσι ώστε να γίνει γλυκύτερο στη γεύση και κατά συνέπεια λιγότερο δυσάρεστο. Το δεύτερο, τον συμβουλεύει να το λαμβάνει αμέσως μετά το προηγούμενο για έναν ολόκληρο μήνα τρεις φορές την ημέρα και σε ποσότητα όσο το μέγεθος ενός ποντιακού καρυδιού¹⁸⁵.

Προς το Ζαχαρία αποστέλλει και μια δεύτερη σχετική επιστολή¹⁸⁶ στην οποία καταδεικνύονται ακόμη περισσότερο οι ιατρικές ικανότητες του Φωτίου. Συστήνει στο Ζαχαρία τη φλεβοτομία και την αφαίρεση αίματος, ως την πιο ενδεδειγμένη λύση στο πρόβλημά του, την οποία μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «εὔρον τῆ τοῦ σώματός σου διαθέσει συμφέρουσιν». Πρέπει δηλαδή να εννοήσουμε την αναφορά του

Ἰγνατιανοῖς πρότερον συστασιάζων ὁ Ἐπίσκοπος οὗτος, ἔπειτα μετεμελήθη, καὶ προσελθὼν τῇ Συνόδῳ συγγνώμην ἠτήσατο λαβεῖν ἐφ' οἷς ἐξαπατηθεὶς ἔπραξεν».

¹⁸⁵ Ζαχαρία μητροπολίτη Χαλκηδόνος, *επιστολή 179*, L.W.2. (P.G. 102, 840).

¹⁸⁶ Ζαχαρία μητροπολίτη Χαλκηδόνος, *επιστολή 223*, L.W.2. (P.G. 102, 860).

αυτή ως μια ανακάλυψη του ιδίου κι όχι ως μια συνήθη ιατρική πρακτική. Αναφέρει επιπλέον και κάποια βότανα, τα οποία θεωρεί ως τα πιο βασικά, προφανώς για την παρασκευή φαρμάκων, και για το λόγο αυτό αποτελούν στοιχειώδεις γνώσεις όσων μαθητεύουν στην επιστήμη της ιατρικής. Εντύπωση πάντως προκαλεί η αυτοπεποίθηση με την οποία εκφράζει όλα τα παραπάνω και το θάρρος της γνώμης, αφού δε διστάζει να επικρίνει τους γιατρούς της εποχής του για τις ιατρικές τους πλάνες και ουσιαστικά για την τακτική τους να παρουσιάζουν το άσπρο σαν μαύρο¹⁸⁷.

Τέλος, μία ακόμη μαρτυρία για τις ιατρικές γνώσεις και ικανότητες του Φωτίου προέρχεται και από την επιστολή που απέστειλε προς το διάκονο και πρωτονοτάριο Θεοφάνη. Με την ευκαιρία της ερμηνείας παλαιοδιαθηκικών θεμάτων σχετικά με το Σολομώντα, αναφέρεται στα κάτω άκρα του ανθρώπου και δίνει πληροφορίες για τη λέξη «κωλέα», την οποία διακρίνει από την «κνήμη», προβαίνοντας παράλληλα και σε ανατομική περιγραφή όλων των οστών που συναποτελούν το κάτω άκρο του ανθρώπου. Έτσι η «κωλέα» μπορεί να ονομαστεί και «κωλή» ή «ἀκροκώλιον». Διευκρινίζει ότι η λέξη «κνήμη» μπορεί να αναφέρεται σε πολλά πράγματα ταυτόχρονα. Η πιο συνηθισμένη της ωστόσο σημασία είναι αυτή που αναφέρεται σε όλο το εμπρόσθιο τμήμα του ποδιού¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Ό.π. 135, 5-9 (P.G. 102, 860), όπου αναφέρει «ἀλλ' ἵπουρις μὲν νομίζεται τὸ πολύγονον, σέσελις δὲ τὸ Ἡράκλειον πάνακες, καὶ οἷα δὴ βατράχιον τὸ μικρὸν κρίνεται χελιδόνιον, καὶ ἀντὶ μὲν πεπλίου τιθύμαλλος, ὡς ποταμογεῖτων δὲ τὸ λειμώνιον, καὶ ὁ μὲν μέλας χαμαιλέων ὡς λευκὸς παραλαμβάνεται, ἀντὶ δὲ τῆς ἀνεμώνης ἢ ἀργεμώνης».

¹⁸⁸ Θεοφάνη διακόνῳ καὶ πρωτονοταρίῳ αἰτησαμένῳ ὡς δῆθεν ἐξ ἑαυτοῦ λύσιν ἀποριῶν, ἐκ βασιλικῆς δὲ τῆ ἀληθείας προστάγματος τὴν ἀξίωσιν πεποιηκότι, *επιστολή 241*, L.W.2. 166, 75-82 (P.G. 101, 685-688).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ

1) Ο Φώτιος ως ερμηνευτής της Αγίας Γραφής.

Ένα μεγάλο μέρος των επιστολών του Φωτίου έχει ως βασικό στόχο την ερμηνεία χωρίων της Αγίας Γραφής, τόσο της Παλαιάς όσο και της Καινής Διαθήκης. Οι επιστολές αυτές είναι στο σύνολό τους απαντητικές σε ερωτήματα που του υπεβλήθησαν σχετικά με δυσερμήνευτα ή φαινομενικά αντικρουόμενα χωρία της Αγίας Γραφής. Πολλές από τις ερμηνευτικές επιστολές ταυτίζονται ως προς το περιεχόμενο απόλυτα προς τα Αμφιλόχια¹⁸⁹. Όμως, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο Φώτιος περιορίζεται στην ερμηνεία αγιογραφικών χωρίων αποκλειστικά και μόνο για να επιλύσει απορίες ανθρώπων του περιβάλλοντός του.

α) Περιστασιακή χρήση της Γραφής

Εκτός όμως από τις παραπάνω επιστολές, στις οποίες ο Φώτιος αναδεικνύεται ερμηνευτής της Αγίας Γραφής¹⁹⁰, δε θα πρέπει να παραλείψουμε και το γεγονός ότι οι επιστολές του στο σύνολό τους είναι διάσπαρτες από αγιογραφικά χωρία τα οποία χρησιμοποιεί σε διάφορες περιστάσεις. Η ευρύτατη χρήση και ο τρόπος που μετέρχεται τη Γραφή, μαρτυρούν έναν άριστο και βαθύ γνώστη της. Χρησιμοποιεί χωρία τόσο από την Καινή όσο και από την Παλαιά Διαθήκη ανάλογα με το θέμα που πραγματεύεται. Η χρήση των χωρίων, αυτολεξεί ή κατά νοηματική απόδοση, γίνεται πολύ φυσικά και ταιριαστά με το υπόλοιπο κείμενο

¹⁸⁹ Τα Αμφιλόχια είναι επιστολές που έστειλε ο ι. Φώτιος μεταξύ άλλων και προς τον Αμφιλόχιο επίσκοπο Κυζίκου. Από αυτόν πήραν το όνομά τους, παρόλο που οι περισσότερες από τις επιστολές αυτές δεν απευθύνονται προς τον Αμφιλόχιο.

¹⁹⁰ Βλ. Βασιλείου Λαούρδα, «Παρατηρήσεις επί του χαρακτήρος των ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου», *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 74-109. Πρώτος ο Staab παρουσίασε το Φώτιο ως ερμηνευτή της Αγίας Γραφής στο έργο του «Υπομνήματα εις τὸν Παῦλον ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας».

χωρίς να παρατηρείται κάποια τεχνητή ή προσποιητή παράθεση. Έτσι για παράδειγμα, στην περίπτωση που ο καίσαρας Βάρδας δέχεται κατηγορίες που εκφέρονται εις βάρος του Φωτίου, χρησιμοποιεί την περίπτωση του βασιλιά Ηρώδη προκειμένου να τον συνετίσει και να του διδάξει ότι δε θα πρέπει να γίνεται αποδέκτης καταγγελιών¹⁹¹. Ακόμη, στην περίπτωση της εγκυκλίου επιστολής, που έστειλε προς τους πατριάρχες της Ανατολής, θέλοντας να αποτυπώσει πολύ παραστατικά τον τρόπο που έδρασαν οι Λατίνοι ιεραπόστολοι στη νεοσύστατη εκκλησία της Βουλγαρίας, χρησιμοποιεί το χωρίο «έλυμήνατο αὐτήν ὕς ἐκ δρυμοῦ, καὶ μονιὸς ἄγριος κατενεμήσατο αὐτήν»¹⁹². Αξιοσημείωτο είναι ότι δε χρησιμοποιεί το χωρίο αυτούσιο, αλλά το προσαρμόζει γλωσσικά στην υπόλοιπη συνάφεια του κειμένου. Γράφει σχετικά: «μᾶλλον δ' οἰκειότερον εἰπεῖν, ὥσπερ ἄγριος μονιὸς ἐμπηδήσαντες, τὸν ἀμπελῶνα κυρίου τὸν ἠγαπημένον καὶ νεόφυτον καὶ ποσὶν καὶ ὄδοῦσιν, ἧτοι τρίβοις αἰσχυρᾶς πολιτείας καὶ διαφορᾶ δογμάτων, τὸ γε εἰς τόλμαν ἦκον τὴν αὐτῶν, κατανεμησάμενοι ἔλυμήναντο»¹⁹³. Με τον τρόπο αυτόν, ίσως και χωρίς να το επιδιώκει, αποδεικνύει τη διαχρονική σημασία της Αγίας Γραφής στη ζωή του κάθε πιστού, αλλά και την ιστορικότητα των προσώπων και των γεγονότων που περιγράφει.

Σε άλλη επιστολή χρησιμοποιεί τόσο διακριτικά τη Γραφή που φαίνεται σαν να εκφράζει δικές του σκέψεις. Γράφει προς το Ζαχαρία, μητροπολίτη Χαλκηδόνος¹⁹⁴: «ὁ δὲ καὶ φοβεῖται διὰ ταῦτα φόβον ἐν οἷς οὐκ ἔστι φόβος, ἀλλ' οὐδέ τις φόβου τοῖς ἡμᾶς ἐγνωκόσιν ὑπόνοια»¹⁹⁵. Στη συνέχεια μάλιστα της ίδιας επιστολής, με αφορμή προφανώς κάποιες

¹⁹¹ Βάρδα καίσαρι, *επιστολή 8*, L.W.1 61, 9-18 (P.G. 102, 625).

¹⁹² Ψαλμ. 79, 9-14.

¹⁹³ Έγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *επιστολή 2*, L.W.1 42, 61-64 (P.G. 102, 724).

¹⁹⁴ Ζαχαρία μητροπολίτη Χαλκηδόνος, *επιστολή 107*, L.W.1 (P.G. 102, 829-832).

¹⁹⁵ Ψαλμ. 13, 5. Το κείμενο των Ψαλμών γράφει: «ἐκεῖ ἐδειλίασαν φόβω, οὐδ' οὐκ ἦν φόβος, ὅτι ὁ Θεὸς ἐν γενεᾷ δικαία».

διαμαρτυρίες χριστιανών εναντίον του Ζαχαρία, επειδή ενοχλούνταν με τα προτερήματά του, κατά τη μαρτυρία του Φωτίου, τον συμβουλεύει να τα ανέχεται όλα αυτά αδελφικά. Τον παραπέμπει στον Απ. Παύλο που διδάσκει «ὀφείλομεν ἡμεῖς οἱ δυνατοὶ τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βαστάζειν»¹⁹⁶. Με την ευκαιρία αυτή προχωρεί ακόμη περισσότερο και υπενθυμίζει στο Ζαχαρία τη διδασκαλία του Απ. Παύλου σχετικά με την αγάπη, επιμένοντας κυρίως στην τελευταία φράση «ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει»¹⁹⁷.

β) Σχέση Παλαιάς και Καινής Διαθήκης

Όπως προαναφέρθηκε, ο Φώτιος δεν κάνει επιλεκτική χρήση της Αγίας Γραφής, αλλά μπορούμε να δούμε στα συγγράμματά του να χρησιμοποιεί χωρία τόσο από την Καινή όσο και από την Παλαιά Διαθήκη. Ονομάζει την περίοδο της Παλαιάς Διαθήκης «Νόμο» και της Καινής «Χάρις». Πιστεύει ότι «κατήργηται ὁ νόμος τῆς χάριτος ἐπιστάσης, καὶ οὐ καταλέλυται· καὶ πέπαυται, καὶ οὐ διαβέβληται»¹⁹⁸. Παλαιά και Καινή Διαθήκη αποτελούν μια ενιαία ιστορία¹⁹⁹. Η πρώτη είχε ως πρώτιστο σκοπό της να προετοιμάσει την έλευση νέας εποχής που έφερε η Καινή. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «ἐχειραγωγήσεν, προεκήρυξεν, προητοίμασεν, ὁδὸς καὶ τύπος ἐγένετο ἐν ἑαυτῷ σχηματίζων καὶ

¹⁹⁶ Ρωμ. 15, 1.

¹⁹⁷ Α' Κορ. 13, 4-8. Οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν δεν είναι οι μοναδικές. Υπάρχουν και πολλές άλλες επιστολές στις οποίες μπορούμε να παρατηρήσουμε αυτήν την περιστασιακή χρήση της Αγίας Γραφής.

¹⁹⁸ Σεργίω ἀδελφῶ, ἐπιστολή 51, L.W.1 97, 33-34 (P.G. 101, 937).

¹⁹⁹ Βλ. Χρήστου Οικονόμου, «Ο Μέγας Φώτιος ως έρμηνευτής τῆς Αγίας Γραφῆς», *Θεολογία* 80 (2009) σ.37-38. «Κομβικό σημείο για τὴν κατανόηση τῶν έρμηνευτικῶν θέσεων τοῦ ἱεροῦ Φωτίου εἶναι ἡ ἄποψη του για τὴ σχέση τῶν δύο Διαθηκῶν. Ἡ Παλαιά καὶ Καινή Διαθήκη αποτελοῦν τὴ θεόπνευστη Ἁγία Γραφή, ἡ ὁποία περιέχει τὴ θεία ἀποκάλυψη, πρὸς τοὺς ἀνθρώπους σὲ διάφορες ἐποχές καὶ ἀπὸ διαφορετικούς θεόπνευστους ἱερούς συγγραφείς», «...εἶναι ἰσόκυρες, ἰσάξιες καὶ ἰσότητες, γιατί ἡ Παλαιά Διαθήκη περιλαμβάνει τὶς ἐπαγγελίες τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν ἰσραηλιτικὸ λαό, ἐνῶ ἡ Καινή Διαθήκη ἀποτελεῖ τὴν πραγματοποίησή τους στὸ πρόσωπο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Ἰησοῦ Χριστοῦ.» «...Ὁ ἱερός Φώτιος διακρίνει μίᾳ ὀργανικῆ ἐνότητᾳ καὶ μίᾳ ἐσωτερικῆ σχέσῃ καὶ σύνδεσῃ τῶν δύο Διαθηκῶν».

ὑποδεικνύς τὴν ἀλήθειαν, οὐδὲν τῶν προπαρασκευαζόντων ὑστέρησεν»²⁰⁰. Ὅσα λοιπὸν πρόκειται νὰ συμβοῦν στὴν Καινὴ Διαθήκη προεικονίζονται καὶ προτυπώνονται δια συμβόλων στὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Ἡ περιτομὴ τοῦ Ἀβραάμ ἀποτελεῖ προτύπωση τοῦ θείου βαπτίσματος ποὺ προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν²⁰¹. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Μωϋσῆ, ποὺ ἐπιθύμησε νὰ δεῖ τὸ «ἀθέατον», ὡς παρηγοριά στὸν πόθο τοῦ ὁ Θεὸς παραχώρησε νὰ δεῖ τὴ σάρκωση ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση «διὰ συμβόλων καὶ τύπων ἐκκαλύπτεται τὸ μυστήριον»²⁰². Δὲν ἀντίκειται ἐπομένως ἡ «Χάρις» στὸ «Νόμο». Ὁ «Νόμος» χαρακτηρίζεται ὡς «αστέριον σε σχέσῃ με τὸν ἥλιον», «νύκτα σε ἀντίθεση με τὴν ἡμέρα», «λάμψη πυρός σε σχέσῃ με τὴν ἡλιακὴν ἀκτίνην», «νεανίζουσα φύσις σε σχέσῃ με τὴν ἀνδρικήν τελειότητα». Παρομοιάζεται ἀκόμη «με φάρμακα τὰ ὁποῖα καθίστανται ἀχρηστὰ γιὰ ἕνα υγιή», «με μητρικὸ γάλα τὸ ὁποῖο εἶναι ἀκαίρο γιὰ ἐκεῖνον ποὺ μπορεῖ νὰ τραφεῖ με στερεὰ τροφή», «με ἀναζήτησιν γραμματιστῶν ποὺ εἶναι ἀχρηστοὶ σε κάποιον ποὺ πλέον εἶναι ρήτορας», «με στρατηγὸν ὁποῖος εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιθυμήσῃ νὰ υποβιβαστεῖ στὴν τάξιν τοῦ στρατιώτη» ἀλλὰ καὶ «με τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς ποὺ δεῖ θὰ προτιμήσῃ κάποιος ποὺ ἔλαβε τὰ οὐράνια ἀγαθὰ». Ἡ «Χάρις» ἀποτελεῖ τὴν «τελείωσιν» τοῦ «Νόμου». «Ἐτελείωσεν γὰρ τὸν νόμον ὁ Χριστὸς, ἀλλ' οὐ κατέλυσεν», διακηρύττει ὁ Φῶτιος· καὶ σε ἄλλο σημεῖο

²⁰⁰ Σεργίῳ ἀδελφῶ, ἐπιστολὴ 51, L.W.1 96, 13-16 (P.G. 101, 937).

²⁰¹ Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, ἐπιστολὴ 205, L.W.2 104, 4-8 (P.G. 101, 637). Σημειώνει σχετικὰ «δεύτερον δὲ ἐν ἑαυτῇ τὴν τοῦ θείου βαπτίσματος προδιατυπούσα καὶ προανακηρύττουσα χάριν καὶ δύναμιν, ὥσπερ γὰρ ὁ περιτεμνόμενος εἰς λαὸν θεοῦ διὰ τῆς σφραγίδος πάσαι ἐχρημάτιζεν, οὕτως ὁ βαπτιζόμενος σφραγίδα τὸν Χριστὸν ἐν ἑαυτῷ τυπωσάμενος εἰς υἰοθεσίαν θεοῦ ἀναγράφεται». Βλ. καὶ Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, ἐπιστολὴ 248, L.W.2 182, 53-54 (P.G. 101, 693) «τύπος ἦν καὶ σύμβολον τοῦ βαπτίσματος ἢ περιτομῆς».

²⁰² Τῷ φιλοχρίστῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, ἐπιστολὴ 249, L.W.2 185, 44-49 (P.G. 101, 697).

«τέλος ἐστὶν αὐτοῦ, ἀλλ’ οὐκ ἀναίρεσις»²⁰³. «Νόμος» και «Χάρις» δεν αντιμάχονται μεταξύ τους, αλλά συμφωνούν ως προς τη μαρτυρία και το σκοπό τους²⁰⁴.

Ὡς συνέπεια της παραπάνω θεώρησης της σχέσης Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης, μπορούμε να αντιληφθούμε και την ερμηνεία που δίνει ο Φῶτιος στη μωσαϊκή εντολή «ὄφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ καὶ ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος»²⁰⁵ και τη σχέση της με την εντολή του Χριστοῦ «ὅστις σὲ ῥαπίσει ἐπὶ τὴν δεξιὰν σιαγόνα στρέψον αὐτῶ καὶ τὴν ἀριστεράν»²⁰⁶. Η πρώτη απευθύνεται στο δικαστή και ζητάει την επιείκειά του, προκειμένου η τιμωρία να μην είναι μεγαλύτερη από τη ζημιά και τη βλάβη που προκάλεσε. Η δεύτερη απευθύνεται στον ίδιο τον αδικημένο και τον συμβουλεύει να δείξει επιείκεια και συμπάθεια. Στην εποχή της «Χάριτος» ο «Νόμος» έχει ξεπεραστεί και το ζητούμενο είναι η υπέρβαση και η τελειότητα και από τον άνθρωπο. Ὅχι μόνο δεν επιτρέπεται η ανταπόδοση του κακού, αλλά ακόμη και η μη ανταπόδοση κρίνεται ανεπαρκής. Αυτά τα ὅρια πρέπει να ξεπεραστούν, ὥστε να επιτύχει ο άνθρωπος να ανοίξει τον εαυτό του προς το συνάνθρωπο και να εφαρμόσει στην πράξη τη συγχωρητικότητα. Και πρέπει να επισημάνουμε ὅτι η δεύτερη περίπτωση δεν αποτελεί νόμο, πράγμα που θα σήμαινε και την αναγκαστική πραγματοποίησή του, αλλά αποτελεί πρόταση με δυνατότητα ελεύθερης επιλογῆς.

Επίσης κι ο ίδιος ο Χριστός ἔδειξε με τις ενέργειές του ὅτι πραγματοποιεῖ τη ρῆση που εἶχε προείπει· «μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι, ἀλλὰ

²⁰³ Σεργίῳ ἀδελφῶ, ἐπιστολή 51, L.W.1 98, 62-65 (P.G. 101, 937-939). Βλ. και Ἀσημίνας Δεδούση, «Ὁ Μέγας Φῶτιος ὡς ἐπιστολογράφος», *Ε.Θ. 10* (1991) 329-454, σχετικά με τη συγκεκριμένη ἐπιστολή.

²⁰⁴ Βλ. Ἰωάννου Παναγοπούλου, «Ἡ βιβλική ἐρμηνεία τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», *Ε.Θ. 10* (1991) 455-488.

²⁰⁵ Μτ 5, 38, Εξ. 21, 24, Λευ. 24, 20, Δευτ. 19, 21.

²⁰⁶ Μτ. 5, 39 και Κωνσταντίνῳ πρωτοσπαθαρίῳ ἀδελφῶ, ἐπιστολή 196, L.W.2 95 2-5 (P.G. 101, 636).

πληρῶσαι»²⁰⁷. Σχολιάζοντας ο Φώτιος την περιτομή του Χριστού, υποστηρίζει ότι ο Ιησούς τέλεσε την περιτομή προκειμένου, μεταξύ άλλων, να ελέγξει κι εκείνους οι οποίοι αντιτίθενται και δυσφημούν την Παλαιά Διαθήκη²⁰⁸. Όσοι δυσφημούν και εναντιώνονται στην Παλαιά Διαθήκη, καταφέρονται με ύβρεις και εναντίον του νομοθέτη, ο οποίος, όπως επεξηγεί στη συνέχεια ο Φώτιος, δεν είναι άλλος από τον ίδιο τον Υιό μαζί με το Θεό-Πατέρα²⁰⁹. Υπάρχει επομένως και γίνεται απόλυτα αποδεκτή από το Φώτιο η καινοδιαθηκική θεμελίωση της θεοπνευστίας της Παλαιάς Διαθήκης και η ερμηνεία της Παλαιάς υπό το φως της Καινής.

γ) Θεοπνευστία της Αγίας Γραφής

Όπως και οι προηγούμενοι πατέρες, ο ιερός Φώτιος προϋποθέτει πάντοτε ως αυτονόητη και αστασίαστη αλήθεια τη θεοπνευστία του βιβλικού λόγου²¹⁰. Αποδέχεται πρώτα απ' όλα ότι οι ευαγγελιστές και γενικότερα οι Απόστολοι είναι τα όργανα του Παναγίου Πνεύματος²¹¹. Ο Ιωάννης είναι ο «ύψηλός», προφανώς λόγω του θεολογικού βάθους του ευαγγελίου του και ο «μέγας»²¹². Ο ευαγγελιστής Μάρκος χαρακτηρίζεται «θεσπέσιος»²¹³ και αναφέρει χαρακτηριστικά γι' αυτόν «ὁ δὲ γὲ μακάριος Μάρκος πνεύματί τε τῷ αὐτῷ ἐμπνεόμενος καὶ τὴν αὐτὴν πλουτῶν χάριν καὶ τὸν αὐτὸν τοῦ κηρύγματος ἐμπεπιστευμένος λόγον»²¹⁴. Ακόμη, σε άλλη συνάφεια δηλώνει «ὧν δὴ μεμυσταγωγημένος καὶ μυσταγωγῶν ἡμᾶς ὁ θεῖος Μάρκος τὴν θεολογίαν εἰς τε τὸ ἀκριβὲς ἅμα καὶ σύντομον

²⁰⁷ Μτ. 5, 17.

²⁰⁸ Γεωργίω μητροπολίτη Νικομηδείας, *επιστολή 248*, L.W.2 181, 5-8 (P.G. 101, 692).

²⁰⁹ Ο.π. L.W.2 181, 13-15 (P.G. 101, 692).

²¹⁰ Βλ. Ιωάννου Παναγοπούλου, «Η βιβλική έρμηνεία τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», *Ε.Θ.10* (1991) 455-488.

²¹¹ Βλ. μνημ. έργ., Χρήστου Οικονόμου, «Ο Μέγας Φώτιος ...».

²¹² Ταρασίω πατρικίω ἀδελφῶ, *επιστολή 256*, L.W.2 199, 67 (P.G. 101, 733).

²¹³ Ο.π. 199, 68 (P.G. 101, 733).

²¹⁴ Ἀρσαβήρ πρωτοσπαθαρίω, *επιστολή 228*, L.W.2 144, 187-189 (P.G. 101, 680).

ἀφοριζόμενος τὴν διδασκαλίαν»²¹⁵. Ὁ ευαγγελιστὴς Λουκᾶς χαρακτηρίζεται «θεόπνευστος»²¹⁶, «μακάριος»²¹⁷ καὶ «θεσπέσιος»²¹⁸ καὶ εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν Πράξεων τῶν Αποστόλων. Ὁ Ματθαῖος καλεῖται ἐπίσης «θεσπέσιος» καὶ «ιερός»²¹⁹. Ὁ Παῦλος εἶναι «ὁ πτηνὸς καὶ μετάρσιος ἄνθρωπος»²²⁰, ὁ μακάριος²²¹, ὁ θεσπέσιος²²², «ὁ θεῖος ἀπόστολος»²²³, «ὁ θεοειδὴς ἄνθρωπος»²²⁴, «ὁ ἱερός Παῦλος»²²⁵, «ὁ

²¹⁵ Ὁ.π. 145, 223-225 (P.G. 101, 681).

²¹⁶ Κατὰ τῆς θεοπασχιστῶν αἰρέσεως, *ἐπιστολή 284*, L.W.3 71, 2346.

²¹⁷ Σεργίῳ ἀδελφῶ, *ἐπιστολή 145*, L.W.2 1, 11 (P.G. 101, 549).

²¹⁸ Ταρσίῳ πατρικίῳ ἀδελφῶ, *ἐπιστολή 256*, L.W.2 199, 73-74 (P.G. 101, 736).

²¹⁹ Ἀρσαβῆρ πρωτοσπαθαρίῳ, *ἐπιστολή 228*, L.W.2 228, 140, 70 (P.G. 101, 673).

²²⁰ Νικηφόρῳ φιλοσόφῳ μονάζοντι, *ἐπιστολή 243*, L.W.2 168, 12-13 (P.G. 102, 909), Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *ἐπιστολή 164*, L.W.2 24, 58 (P.G. 101, 573), Γεωργίῳ Νικομηδείας, *ἐπιστολή 277*, L.W.2 228, 46-47, Παύλῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης, *ἐπιστολή 283*, L.W.2 243, 175-176.

²²¹ Σάββα πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, *ἐπιστολή 177*, L.W.2 65, 12 (P.G. 101, 608), Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι, *ἐπιστολή 210*, L.W.2 111, 64 (P.G. 101, 645), Θεοφάνει ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, *ἐπιστολή 281*, L.W.2 235, 72.

²²² Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, *ἐπιστολή 247*, L.W.2 180, 34 (P.G. 101, 692), Ἰωάννη φιλοσοφούντι, *ἐπιστολή 63*, L.W.1 107, 2 (P.G. 101, 945), Θεοδότῳ σπαθαροκανδιδάτῳ κατὰ τοὺς Λαλακῶνας, *ἐπιστολή 151*, L.W.2 7, 18 (P.G. 101, 553), Ἀλεξάνδρῳ κόμητι, *ἐπιστολή 158*, L.W.2 13, 11 (P.G. 102, 960), Ἀπὸ τῆς ὑπερορίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *ἐπιστολή 174*, L.W.2 56, 243 (P.G. 101, 756), 60, 382 (P.G. 101, 761) καὶ 61,420 (P.G. 101, 764), Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι *ἐπιστολή 210*, L.W.2 109, 3 (P.G. 101, 644), Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *ἐπιστολή 216*, L.W.2 123, 87 (P.G. 101, 651), Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, *ἐπιστολή 246*, L.W.2 178, 15 (P.G. 101, 688), Τῷ αὐτῷ, *ἐπιστολή 247*, L.W.2 180, 34 (P.G. 101, 692), Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου, *ἐπιστολή 253*, L.W.2 190, 4 (P.G. 101, 705) καὶ 191, 41 (P.G. 101, 708), Παύλῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης, *ἐπιστολή 283*, L.W.2 243, 185.

²²³ Ἀκακίῳ μοναχῷ καὶ ἱατρῷ, *ἐπιστολή 119*, L.W.1 159, 11 (P.G. 102, 896) Τῷ εὐσεβεστάτῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *ἐπιστολή 98*, L.W.1 133, 12 (P.G. 102, 765), Ταρσίῳ ἀδελφῶ, *ἐπιστολή 152*, L.W.2 7, 2 (P.G. 101, 553), Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *ἐπιστολή 165*, L.W.2 25, 2 (P.G. 101, 576), Τῷ αὐτῷ, *ἐπιστολή 216*, L.W.2 123, 106 (P.G. 101, 651), Τῷ αὐτῷ, *ἐπιστολή 166*, L.W.2 38, 95 (P.G. 101, 597) 42, 224 (P.G. 101, 601), Χριστοφόρῳ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτασηκρήτις, *ἐπιστολή 187*, L.W.2 86, 321 (στο P.G. 101, 633 λείπει ἡ φράση «τὸν θεῖον ἀπόστολον»), Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, *ἐπιστολή 205*, L.W.2 105, 13 (P.G. 101, 637), Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, *ἐπιστολή 246*, L.W.2 178, 2 (P.G. 101, 688), Ταρσίῳ πατρικίῳ ἀδελφῶ, *ἐπιστολή 258*, L.W.2 204, 58 (P.G. 101, 744), Πέτρῳ πατρικίῳ, *ἐπιστολή 265*, L.W.2 211, 2 καὶ 212, 20 (P.G. 101, 748-749). Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ μάλιστα τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ *ἐπιστολή* που ἐπιγράφεται «Πρὸς τὸν ἐπερωτήσαντα πῶς δυνατὸν μὴ ἀλῶναι ψεύδει τὸν θεῖον ἀπόστολον, Ἰουδαῖον ἑαυτὸν καὶ Ῥωμαῖον ἀποφηνάμενον, καὶ ποτὲ μὲν Ταρσοὺς ἔχειν πατρίδα, ποτὲ δὲ ἐν Ῥώμῃ γεννηθῆναι» *ἐπιστολή 103*, L.W.1 139 κ. εξ. (P.G. 101, 960-965), ὁ Φώτιος ἐπανειλημμένα ἀναφέρεται στὸν Ἀπόστολο Παῦλο με τοὺς χαρακτηρισμοὺς «θεῖος ἀπόστολος», «θεῖος Παῦλος», «μακάριος Παῦλος», «θεσπέσιος Παῦλος».

θαυμάσιος Παῦλος»²²⁶, «ὁ τῶν ἀθεάτων θεατῆς καὶ τῶν ἀπορρήτων κατήκοος»²²⁷, «ὁ τῶν ἀρρήτων μύστης καὶ τῶν ἀθεάτων θεατῆς»²²⁸, «τὸ τοῦ Χριστοῦ στόμα, ὁ στῦλος τῆς ἐκκλησίας, τῆς οἰκουμένης ὁ διδάσκαλος»²²⁹. Ο Παῦλος εἶναι ὁ Απόστολος που «διὰ τῆς ἐν μυστηρίῳ θεοῦ σοφίας τῆς οἰκουμένης ἀπήλασεν καὶ τὰς τῶν πιστῶν διανοίας ἀβάτους αὐτῇ συνετήρησεν»²³⁰. Ἦταν ὁ Απόστολος που ἐκπαιδεύτηκε στο ουράνιο διδασκαλεῖο καὶ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἀκουσε τὰ ἀρρητὰ ῥήματα. Ο Πέτρος χαρακτηρίζεται «μακάριος καὶ κορυφαῖος»²³¹, «τῶν μαθητῶν ἡ ἀκρότης»²³² κι ὁ ὁποῖος «τὰ πολλῶ μείζονα καὶ ὑπερφυῆ λαβῶν ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν ἀνθρώπων»²³³. Ἐπίσης, παρὰ τὴν πολεμικὴ που ἀντιμετώπισε ὁ Φῶτιος ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ρώμης, ἀναγνωρίζει χωρὶς κανένα δισταγμὸ τὸν Απόστολο Πέτρο ὡς τὸν Απόστολο πάνω στον ὁποῖο κείνται «τὰ τῆς πίστεως θεμέλια»²³⁴.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς δικαίους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ Ἰώβ χαρακτηρίζεται «θεσπέσιος»²³⁵, ὁ Ἀβραάμ ἐπίσης «θεσπέσιος»²³⁶, ὅπως καὶ ὁ Δαυὶδ²³⁷, οἱ προφῆτες «θεῖοι καὶ μακάριοι»²³⁸, ὁ Μωϋσῆς ἀποκαλεῖται «θεόπτης»²³⁹ καὶ «θεῖος»²⁴⁰ καὶ εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ «Νόμου».

²²⁴ Παῦλῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης, *ἐπιστολή 283*, L.W.2 253, 531.

²²⁵ Εὐσχήμονι ἀρχιεπισκόπῳ Καισαρείας, *ἐπιστολή 247*, L.W.2 179, 7 (P.G. 101, 683).

²²⁶ Πέτρῳ πατρικίῳ, *ἐπιστολή 265*, L.W.2 212, 37 (P.G. 101, 749).

²²⁷ Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *ἐπιστολή 165*, L.W.2 26, 15-16 (P.G. 101, 576).

²²⁸ Κατὰ τῆς θεοπασχιτῶν αἰρέσεως, *ἐπιστολή 284*, L.W.3 71, 2370.

²²⁹ Γεωργίῳ Νικομηδείας, *ἐπιστολή 277*, L.W.2 229, 48-49.

²³⁰ Γεωργίῳ Νικομηδείας, *ἐπιστολή 165*, L.W. 27, 37-40 (P.G. 101, 577).

²³¹ Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *ἐπιστολή 156*, L.W.2 11, 26-27 (P.G. 101, 557),
Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου, *ἐπιστολή 178*, L.W.2 67, 71 (P.G. 101, 609).

²³² Ἀπὸ τῆς ὑπεροχίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *ἐπιστολή 174*, L.W.2 61, 421 (P.G. 102, 764).

²³³ Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, *ἐπιστολή 156*, L.W.2 11, 26-27 (P.G. 101, 557).

²³⁴ Νικηφόρῳ φιλοσόφῳ μονάζοντι, *ἐπιστολή 243*, L.W.2 168, 13 (P.G. 102, 909).

²³⁵ Ἀπὸ τῆς ὑπεροχίας πρὸς τοὺς ἐπισκόπους, *ἐπιστολή 174*, L.W.2 49, 31 (P.G. 102, 744).

²³⁶ Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, *ἐπιστολή 205*, L.W.2 106, 52 (P.G. 101, 640).

²³⁷ Κωνσταντίνῳ σπαθαρίῳ καὶ δεσπότῃ, *ἐπιστολή 280*, L.W.2 232, 12.

²³⁸ Τῷ φιλοχρίστῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, *ἐπιστολή 249*, L.W.2 184, 38-39 (P.G. 101, 697).

²³⁹ Κατὰ τῆς θεοπασχιτῶν αἰρέσεως, *ἐπιστολή 284*, L.W.3.

²⁴⁰ Λέοντι καὶ Γαλάτωνι ἀδελφοῖς ἀσηκρητίς, *ἐπιστολή 219*, L.W.2 127, 7 (P.G. 101, 664).

Στην περίπτωση της Παλαιάς Διαθήκης τίθεται και το ζήτημα των ακραίων, προκλητικών και αντιφατικών με την έννοια της θεοπνευστίας πράξεων, που χωρίς την κατάλληλη «ανάγνωση», κατά το Φώτιο, προκαλούν ταραχή και αμηχανία²⁴¹. Ωστόσο, παρά την αντιφατικότητα των αναφερομένων γεγονότων, η θεοπνευστία δε θίγεται, αλλά συνεχίζει να υπάρχει. Κατά τον ιερό Φώτιο, η ερμηνεία όλων αυτών των νομικών διατάξεων δε θα πρέπει να παραμένει στην κατά γράμμα θεώρησή τους ούτε να περιορίζεται στην πρόχειρη κατανόησή τους. Σημειώνει χαρακτηριστικά: «ὡς τὰ τοιαῦτα νομοθετῶν ὁ θεῖος Μωσῆς ἀκριβῶς ἐδήλου μὴ χρῆναι γυμνῇ προσεδρεύειν τῇ λέξει τοῦ γράμματος μηδὲ τῷ

²⁴¹ Ο.π.129 71-74 (P.G. 101, 668). Βλ. ακόμη Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Αμφιλόχια, ΕΠΕ 192-222 τ. 3 σ. 287.

Ο Φώτιος αναφέρει από την Παλαιά Διαθήκη τα εξής αντιφατικά και ως εκ τούτου δυσερμήνευτα χωρία:

α) Επέτρεπε στους ιερείς να κόβουν ξύλα και να σφαγιάζουν ζώα και κρέατα για τις θυσίες, ενώ πρόσταζε όλους να απέχουν από κάθε εργασία.

β) Πρόσταζε να μην κατασκευάζουν θυσιαστήριο από κομμένες πέτρες, επειδή είχαν μολυνθεί από το κοπίδι, που είχε χρησιμοποιηθεί για τη λείανσή τους, ενώ το κοπίδι αποτελούσε το εργαλείο για ό, τι πιο πολύτιμο είχαν, δηλαδή την περιτομή.

γ) Ενώ όποιος άγγιζε νεκρό θεωρούνταν ακάθαρτος, ο καθαρισμός στη συνέχεια έπρεπε να γίνει από ιερέα, ο οποίος για το σκοπό αυτό έπρεπε να νεκρώσει με θυσία και στη συνέχεια να περιραντίσει με νεκρά αίματα ή με σποδό τον ακάθατο.

δ) Ο ίδιος ο Μωϋσής είχε απαγορέψει στους Ισραηλίτες να κατασκευάζουν οποιοδήποτε ομοίωμα. Από την άλλη ωστόσο ο ίδιος κατασκεύασε την κιβωτό σύμφωνα με τον τύπο εκείνων που του απεκαλύφθησαν στο όρος και δημιούργησε επίσης τις εικόνες και τα ομοιώματα των Χερουβίμ γλυπτά και τορνευτά, πρόσθεσε υφαντά και ραφτά στα παραπετάσματα και αποτύπωσε ομοιώματα ροϊσκων πάνω στα ιερά σκεύη.

ε) Ορίζει ο Μωσαϊκός Νόμος ακάθατο και μιαιρόν όποιον είχε προσβληθεί από λέπρα και η ασθένεια βρισκόταν στην αρχή της εμφάνισής της, ενώ αυτόν που όλο το σώμα του είχε γίνει βδέλυγμα και αποκρουστικό στην όψη από την ίδια ασθένεια τον έκρινε καθαρό και άξιο να προσέρχεται στη συναγωγή.

στ) Ενώ δεν επιτρεπόταν σε κανέναν να θυσιάσει έξω από τη σκηνή και να τελέσει κάποια ιερουργία εκτός του ναού όταν είχε πραγματοποιηθεί η ανοικοδόμησή του, ο Σαμουήλ εγκατέλειψε τη σκηνή κι αφού έστησε δικό του θυσιαστήριο, πρόσφερε εκεί τη θυσία. Το ίδιο έκανε και ο προφήτης Ηλίας. Ενώ υπήρχε ο ναός στα Ιεροσόλυμα, αυτός έστησε βωμούς στο όρος Κάρμηλο και πρόσφερε εκεί τις θυσίες. Το αποτέλεσμα ήταν οι θυσίες και στις δύο περιπτώσεις να γίνουν αποδεκτές από το Θεό με φωτιά από τον ουρανό.

ζ) Ο Φινεές με διπλό φόνο, ομοεθνούς και αλλοφύλου, αλλά και ο Σαμουήλ με το φόνο του Αγαγ, παίρνουν ως αιώνιο δώρο την ιεροσύνη.

Πολλά ακόμη παραδείγματα υπάρχουν τα οποία ο Φώτιος αποσιωπά.

προχείρω προσανέχειν τῆς καταλήψεως»²⁴². Αποτέλεσμα θα είναι τελικά η κατανόηση του νοήματος της Γραφῆς να μην επιτευχθεί ποτέ. Κλειδί, κατά συνέπεια, για μια επιτυχή ερμηνεία όλων των παραπάνω χωρίων, από τα οποία μάλιστα κατακλύζονται όλα τα βιβλία του «Νόμου», είναι η αναζήτηση της θείας σοφίας του Πνεύματος που κρύβεται στο βάθος των κειμένων και πίσω από την κατά γράμμα θεώρησή τους.

Συν τοις άλλοις, η θεοπνευστία του βιβλικού λόγου αποδεικνύεται έμμεσα κατά το Φώτιο και από το γεγονός ότι οι Απόστολοι αποδείχτηκαν ισχυρότεροι από τους ρήτορες και φιλοσόφους²⁴³. Αυτό συνέβη διότι η θεία σοφία υπερέχει της ανθρώπινης νόησης. Οι Απόστολοι δέχτηκαν την πρώτη, ενώ οι ρήτορες και οι φιλόσοφοι απέκτησαν μόνο τη δεύτερη. Το ίδιο υποστηρίζει και για τον Απόστολο Παύλο ιδιαίτερα. Ομολογεί, και μάλιστα περισσότερο από κάθε άλλον, ότι «ἡ ἄνωθεν χάρις» ήταν αυτή που ενεργούσε όλα όσα έλεγε κι έκανε ο Παύλος προκειμένου να κερδίσει τους Ιουδαίους και τους ειδωολάτρεις²⁴⁴. Δεν πρόκειται για ρητορική τέχνη, η οποία είναι κοινό ανθρώπινο χαρακτηριστικό, αλλά για τη θεία σοφία η οποία δίδοταν «ἄνωθεν» και είναι χαρακτηριστικό των Αποστόλων. Αναφερόμενος στο περιστατικό της «αναμέτρησης του Παύλου» με κάποιον δικηγόρο Τέρτυλλο²⁴⁵, τον οποίο προσέλαβαν οι Ιουδαίοι προκειμένου να αντικρούσουν τα επιχειρήματα του Παύλου, αναφέρει ότι τελικά κατάφερε να αντισταθεί και να καταντροπιάσει τον Τέρτυλλο «διὰ τῆς ἄνωθεν δηλονότι χορηγουμένης αὐτῷ σοφίας καὶ χάριτος»²⁴⁶. Κι ακόμη σε άλλο σημείο, ο ιερός Φώτιος αναφέρει ότι οι παύλειες επιστολές δεν είναι καρπός μελέτης αλλά υπερφυούς έμπνευσης. Είναι μικρή αναλαμπή που αναπηδά από τα χείλη των

²⁴² Λέοντι καὶ Γαλάτωνι ἀδελφοῖς ἀσηκρητίς, *επιστολή 219*, L.W.2 127, 7-9 (P.G. 101, 664-665).

²⁴³ Γεωργίῳ διακόνῳ καὶ ξενοδόχῳ, *επιστολή 62*, L.W.1 106 (P.G. 101, 945).

²⁴⁴ Γεωργίῳ μητροπολίτη Νικομηδείας, *επιστολή 165*, L.W.2 28, 88-91 (P.G. 101, 580).

²⁴⁵ Πραξ. 24, 10-27.

²⁴⁶ Γεωργίῳ μητροπολίτη Νικομηδείας, *επιστολή 165*, L.W.2 30, 158 (P.G. 101, 584).

αποστόλων, «ἐξ ἰδιωτικῆς γλώττης στάζουσα σοφία, ἐξ ἀμελετήτου στόματος κανῶν εὐγλωττίας, ἐξ ἀμαθῶν χειλέων τέχνη ῥητορείας»²⁴⁷.

Τέλος και η ἴδια η Γραφή χαρακτηρίζεται ἀπό το Φῶτιο «λόγια Θεοῦ»²⁴⁸, «θεῖα γραφή»²⁴⁹, «θεῖα καὶ ἱερώτατη γραφή»²⁵⁰, «τὰ θεῖα καὶ ἱερά λόγια»²⁵¹, «θεῖα λόγια»²⁵², «ἱερά λόγια»²⁵³. Ἀκόμη, ὅταν πρόκειται για ἐπιμέρους χωρία της Γραφῆς ἀναφέρονται ὡς «δεσποτικὸς καὶ θεῖος χρῆσμός»²⁵⁴. Με ὅλους αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς καταδεικνύεται ἡ πίστη τοῦ Φωτίου στη θεοπνευστία της Ἀγίας Γραφῆς.

δ) Χρήση των πατέρων

Ὅπως ἀποδεικνύεται μέσα ἀπὸ τα κείμενα των ἐπιστολῶν, ὁ Φῶτιος πολλές φορές ἀπαντώντας σε ἀπορίες ἐπὶ αἰσιογραφικῶν χωρίων, παραθέτει ἐρμηνείες προηγούμενων πατέρων ἢ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τις ὁποῖες ἄλλοτε ἀποδέχεται κι ἄλλοτε συμπληρώνει ἢ ἀκόμη ἐκφράζει και τὴν ἀντίθεσή του. Ἀναφέρεται ὀνομαστικά στους Χρυσόστομο²⁵⁵, Διονύσιο, ἐννοεῖ τὸν Ἀρεοπαγίτη, Μέγα Ἀθανάσιο, Μέγα Βασίλειο, Γρηγόριο Θεολόγο. Στὴν περίπτωση μάλιστα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀλλὰ και τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἀναφέρει ὀνομαστικά και δύο ἀπὸ τα ἔργα τους, τὸ «Κατὰ Εὐνομίου» τοῦ Μεγάλου Βασιλείου και τὸ «περὶ Ἀκαταλήπτου» τοῦ Χρυσοστόμου.

²⁴⁷ Ὁ.π. 35, 289-297 (P.G. 101, 589-592). Βλ. ἐπίσης και ΕΠΕ Ἀμφιλόχεια τ. 3 σ. 216-217.

²⁴⁸ Ἀπὸ τῆς ὑπεροχίας πρὸς τοὺς ἐπίσκοπους, ἐπιστολή 174, L.W.2 50, 50 (P.G. 102, 744).

²⁴⁹ Λέοντι φιλοσόφῳ, ἐπιστολή 208, L.W.2 108, 3 (P.G. 101, 640), Θεοφάνει διακόνῳ καὶ πρωτονοταρίῳ, ἐπιστολή 241, L.W.2 165, 42 (P.G. 101, 685).

²⁵⁰ Λέοντι φιλοσόφῳ, ἐπιστολή 208, L.W.2 108, 24 (P.G. 101, 641).

²⁵¹ Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῶ, ἐπιστολή 258, L.W.2 206, 105 (P.G. 101, 745).

²⁵² Σισινίῳ σπαθαροκανδιδάτῳ Πελοποννησίτῃ, ἐπιστολή 266, L.W.2 217, 2.

²⁵³ Παύλῳ ἀρχιεπισκόπῳ Θεσσαλονίκης, ἐπιστολή 283, L.W.2 242, 143.

²⁵⁴ Κωνσταντίνῳ ἀδελφῶ, ἐπιστολή 135, L.W.2 185, 212-213 (P.G. 101, 1009).

²⁵⁵ Ἰωάννη πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τὸ ἐπίκλην Χρυσοχέρη, ἐπιστολή 134, L.W.1 177, 36 (P.G. 101, 984), Τῷ φιλοχρίστῳ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ Βασιλείῳ, ἐπιστολή 249, L.W.2 186, 70-76 (P.G. 101, 700).

Πέραν όμως της ονομαστικής αναφοράς, υπάρχει ένας αριθμός επιστολών στις οποίες ο Φώτιος καταθέτει πατερικές ερμηνείες χωρίς όμως να αναφέρει ονόματα. Στις περιπτώσεις αυτές εισάγει γενικά τις πατερικές αναφορές με τις φράσεις «οί μὲν πρὸ ἡμῶν»²⁵⁶, «οἱ θεῖοι πατέρες ἡμῶν διανοίαις ἐκδεδώκασιν»²⁵⁷, «οἱ μὲν - οἱ δέ», «ἕτεροι δέ», «ἄλλοι δέ»²⁵⁸, «τοὺς πλείστους τῶν πρὸ ἡμῶν»²⁵⁹, «τινὲς δέ»²⁶⁰ ἢ με τη φράση «οὕτω μὲν οἱ πρότεροι τὸ ῥητὸν διασαφοῦσιν»²⁶¹ ὅταν κλείνει μία πατερική παράθεση. Σε ἄλλη συνάφεια παρατηρεῖ πως σχετικά με τη δῆθεν αντιφατικότητα των χωρίων Ιω. 5, 31 και Ιω. 8, 14 «τοῦ προκειμένου λύσεις οὐκ ὀλίγαι· αἷς ὅτι ταῖς πατρικαῖς ἐνομιλοῦντι βίβλοις ῥᾶν ἔστιν ἐντυχεῖν»²⁶². Σε ἄλλη περίπτωση, παραθέτει μια συγκεκριμένη ερμηνεία χωρίς να αναφέρει ονομαστικά την πηγή του, αν και δηλώνει ὅτι οι ερμηνείες προέρχονται «ἐξ ὧν ἀνέγνωμεν»²⁶³, δηλαδή ἀπὸ ὅσες πηγές περὶ του θέματος εἶχε μελετήσει ο ἴδιος.

Επίσης, ὅταν αναφέρεται στην περιτομή του Αβραάμ και αναλύει με επιχειρήματα την αἰτία τέλεσης της περιτομῆς, παραθέτει σχετική ερμηνεία του Θεοδώρητου Κύρου, χωρίς ωστόσο να κάνει μνεία του ονόματός του. Στη συγκεκριμένη μάλιστα περίπτωση, γράφει την επιστολή αφήνοντας να εννοηθεῖ ὅτι ἡ ερμηνεία που κάνει στο συγκεκριμένο θέμα αποτελεί καρπὸ της δικῆς του σχέσης με τη Γραφή. Γράφει σχετικά «ἢ περιτομή τρία τινὰ πραγματεύεσθαι μοι δοκεῖ»²⁶⁴.

²⁵⁶ Ἰγνατίω ἡγουμένῳ μονῆς τῆς ἐν Χρυσοπόλει, *επιστολή 78*, L.W.1 120, 3 (P.G. 101, 957).

²⁵⁷ Εὐλαμπίῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι, *επιστολή 127*, L.W.1 165, 2-3 (P.G. 101, 969).

²⁵⁸ Μιχαὴλ σπανθαροκανδιδάτῳ, *επιστολή 133*, L.W.1 174-175, 4, 14, 24, 29 (P.G. 101, 980-981).

²⁵⁹ Κωνσταντίνῳ ἀδελφῶ, *επιστολή 135*, L.W.1 178, 3-4 (P.G. 101, 1000).

²⁶⁰ Σάββα πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, *επιστολή 176*, L.W.2 63, 18 (P.G. 101, 605).

²⁶¹ Ἀμφιλοχίῳ μητροπολίτῃ Κυζίκου, *επιστολή 162*, L.W.2 19, 90-91 (P.G. 101, 568).

²⁶² Κωνσταντίνῳ σπαθαρίῳ, *επιστολή 180*, L.W.2 69, 19-21 (P.G. 101, 612-613).

²⁶³ Γαλάτωνι πρωτοσπαθαρίῳ καὶ ἀσηκρητίτι, *επιστολή 192*, L.W.2 92, 2 (P.G. 101, 633). Η συγκεκριμένη ερμηνεία εἶναι εὐλημμένη ἀπὸ το Θεοδώρητο Κύρου.

²⁶⁴ Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, *επιστολή 205*, L.W.2 104, 2 (P.G. 101, 637).

Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, ο Φώτιος δεν παραθέτει μόνο ερμηνείες προγενέστερων πατέρων ούτε και επαναπαύεται σ' αυτές. Ενδεικτική της προσωπικότητάς του αλλά και της πολύ καλής γνώσης της Γραφής αποτελεί η περίπτωση της ερμηνείας της φράσης «ἐφ' ᾧ πάντες ἤμαρτον». Στην περίπτωση αυτή, αφού πρώτα παραθέτει τη γνώμη των προηγούμενων, στη συνέχεια διατυπώνει τη δική του γνώμη. Γράφει σχετικά: «τούτου τὴν διάνοιαν οἱ μὲν “ἐφ' ᾧ Ἀδάμ”, οἱ δὲ “ἐφ' ᾧ θανάτῳ” συνυπακούοντες ἀποδιδόασιν. ἐμοὶ δὲ οὐδέτερον δοκεῖ»²⁶⁵. Αλλά και σε άλλη πάλι περίπτωση, αφού πρώτα παραθέτει όλες τις άλλες σχετικές ερμηνείες, προσθέτει στο τέλος ότι «παρὰ δὲ ταῦτά ἐστιν καὶ τρίτον ἰδεῖν σημαίνομενον»²⁶⁶. Αξιοσημείωτο είναι πάντως το γεγονός ότι η παράθεση που κάνει, δεν αποτελεί προσωπική του σκέψη, αλλά μια πληροφορία σχετικά με το ζήτημα που τον απασχολεί και την οποία ανευρίσκει στην ίδια τη Γραφή. Και το γεγονός αυτό αποτελεί ένα επιπλέον δείγμα της βαθιάς μελέτης και γνώσης της Γραφής από τον ίδιο.

ε) Ερμηνευτικές αρχές

Βασικό γνώρισμα της ερμηνευτικής τακτικής του Φωτίου αποτελεί η εμμονή στα δεδομένα της ίδιας της Αγίας Γραφής. Έτσι, κάθε φορά που καλείται να ερμηνεύσει ένα χωρίο της Γραφής, καταφεύγει εν πρώτοις στην ίδια τη Γραφή και προσπαθεί να δώσει κάποια ερμηνεία χρησιμοποιώντας συναφή χωρία. Αυτό συμβαίνει για παράδειγμα, στην επιστολή προς τον Ιωάννη πρωτοσπαθάριο. Με άλλα αγιογραφικά παραδείγματα αναιρεί τη θέση και το φόβο των εικονομάχων που υποστήριζαν ότι το να ονομάζεται ο Υιός του Θεού «αληθινή εικόνα του

²⁶⁵ Ταρασίῳ ἀδελφῶ, ἐπιστολή 152, L.W.2 7, 3-4 (P.G. 101, 553).

²⁶⁶ Γαλάτωνι πρωτοσπαθαρίῳ καὶ ἀσηκρηῆτις, ἐπιστολή 192, L.W.2 92, 2 (P.G. 101, 633).

Πατρός», λυμαίνεται την εικόνα του Χριστού. Κάνει με άλλα λόγια, χρήση της ερμηνευτικής αρχής της συναγωγής της διάνοιας της Γραφής²⁶⁷.

Την αρχή αυτή ο ιερός Φώτιος εφαρμόζει και σε άλλες περιπτώσεις. Έτσι, ερμηνεύοντας το χωρίο «ή μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἔξω ζητοῦσιν σέ»²⁶⁸, θέλει να καταδείξει ότι ο άνθρωπος που το είπε, Ιουδαίος ων, το είπε με πρόθεση να προκαλέσει ραθυμία και αναστάτωση στους ακροατές του Χριστού, αλλά και να ευτελίσει το ίδιο το κήρυγμα και το πρόσωπο του Χριστού. Για το σκοπό αυτό παραθέτει μια σειρά άλλων χωρίων της Γραφής ώστε να αποδείξει ότι όταν ο Χριστός δίδασκε και θαυματουργούσε, το Ιουδαϊκό έθνος πάντα προσπαθούσε να δημιουργήσει προβλήματα και να μειώσει το έργο Του. Χαρακτηριστικό δείγμα της ίδιας ερμηνευτικής αρχής αποτελεί τέλος και η επιστολή στην οποία ερμηνεύει τη φράση «ἐφ' ᾧ πάντες ἤμαρτον»²⁶⁹. Δεν καταφεύγει σε καμία άλλη πηγή για την ανεύρεση της ορθής ερμηνείας. «Ἀρκέσει δ' οὖν ὁ θεῖος Παῦλος αὐτὸς ἑαυτοῦ τὰς λέξεις ἐρμηνεύων», αναφέρει χαρακτηριστικά και συνεχίζει παραθέτοντας χωρία από τις επιστολές του Παύλου, προκειμένου να ερμηνεύσει τη φράση «ἐφ' ᾧ» αιτιολογικά και να αποδώσει με τον τρόπο αυτό το σωστό νόημα στη συγκεκριμένη συνάφεια.

Μια άλλη ερμηνευτική αρχή που χρησιμοποιεί αρκετές φορές ο Φώτιος είναι η αλληγορική ερμηνεία. Με την αρχή αυτήν ερμηνεύει κυρίως χωρία τα οποία αποτελούν παραβολές, εικόνες ή αναφέρονται με συμβολικό τρόπο. Στην ερμηνεία του χωρίου «μὴ δῶτε τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ

²⁶⁷ Αθανασίου Παπαρνάκη, *Οἱ ἐρμηνευτικὲς ἀρχές τῆς Ἁγίας Γραφῆς κατὰ τὸ Μέγα Ἀθανάσιο*, σ. 329. Σύμφωνα με την ερμηνευτική αυτή αρχή η Γραφή ερμηνεύεται διά της Γραφῆς διά της συναρτήσεως των χωρίων της. Βλ. και Στεργίου Σάκκου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, σ. 201κ.εξ.

²⁶⁸ Μκ. 3, 31.

²⁶⁹ Ταρασίω ἀδελφῶ, *επιστολή 152*, L.W.2 8, 6 (P.G. 101, 553). Την αρχή αυτή εφαρμόζει επίσης και στην περίπτωση της επιστολής 253 (P.G. 101, 705-712) προς τον Αμφιλόχιο μητροπολίτη Κυζίκου, ο οποίος του εξέφρασε υπό μορφήν ερώτησης την απορία σε τι υστέρησε ο Χριστός ώστε ο Παύλος να Τον αναπληρώνει.

μηδὲ βάλητε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων»²⁷⁰, αποδίδει ως «ἅγια και μαργαριτάρια», το λόγο του θείου κηρύγματος και «τὸ δεσποτικὸν καὶ ἄχραντον σῶμα»²⁷¹, ενώ ως «κύνες», τους αιρετικούς και κυρίως ὄσους ἀπὸ αὐτούς, ἀν και κατηχήθηκαν το λόγο της ευσέβειας, ἐντούτοις ὄχι μόνο δε βελτιώθηκαν, ἀλλὰ «τὴν λύσσαν αὐτῶν κατὰ τῆς ἱερᾶς ἡμῶν θρησκείας ἐμμανέστερον κυνῶν ὑλακτοῦντες ἐπεδείξαντο». Τέλος, ως «χοίρους», ἀναφέρει ὄσους εἶναι βουτηγμένοι μέσα στα πάθη και εἶναι ἀναίσθητοι σε κάθε παραίνεση. Δίνει ἀκόμη κι ἄλλες ἐρμηνείες σχετικά με το προαναφερθέν χωρίο, ὅπως το ὅτι «ἅγια και μαργαριτάρια» εἶναι τα χαρίσματα που προκύπτουν ἀπὸ τα θαύματα, τα ἴδια τα θαύματα και σημεῖα, το ἀποστολικὸ ἀξίωμα, ενώ ως «κύνες» και «χοίρους» ὄλους ὄσοι φέρονται ἀναιδῶς ἐναντι ὄλων των εὐεργεσιῶν. Κι ἀκόμη, μια τρίτη ἐκδοχή που ἀναφέρει εἶναι ὅτι ως «ἅγια και μαργαριτάρια» μποροῦν να θεωρηθοῦν οἱ εὐσεβεῖς λογισμοί, ενώ ως «κύνες» οἱ δυσσεβεῖς και ἀιρετίζοντες και ως «χοίροι» οἱ φιλήδονοι και ἐμπαθεῖς.

Χαρακτηριστική εἶναι και ἡ ἐρμηνεία της αἰτίας του σχισίματος του καταπετάσματος²⁷² κατὰ τη στιγμή της σταύρωσης και του θανάτου του Χριστοῦ. Παρὰ το γεγονός πως δεν ἀρνεῖται την ἱστορικότητα του γεγονότος, ὡστόσο βρίσκει την ἀφορμὴ ἐπεκτείνοντας το συλλογισμό του να θεωρήσει το γεγονός προφητικὸ και συμβολικὸ ὄσων ἐπρόκειτο να συμβοῦν στο μέλλον σχετικά με το ἀνοίγμα του Χριστιανισμοῦ στα ἔθνη. Συμπερασματικά, μποροῦμε να πούμε λαμβάνοντας ὑπόψη τα δεδομένα των ἐπιστολῶν ὅτι ο Φώτιος, παρόλο που χρησιμοποιεῖ εὐρέως την ἀλληγορική ἐρμηνεία, ὡστόσο δεν καταλήγει στην ἀλληγορική μέθοδο της ἀλεξανδρινῆς σχολῆς με μυθεύματα και φαντασίες. Δεν καταργεῖ δηλαδή το ἱστορικὸ και κατὰ συνέπεια πραγματικὸ ὑπόβαθρο των

²⁷⁰ Μτ. 7, 6.

²⁷¹ Σεργίω ἀδελφῶ, ἐπιστολή 55, L.W.1 99, 2-11 (P.G. 101, 940).

²⁷² Μτ. 27, 51, βλ. και Ἰγνατίω μητροπολίτη Κλαυδιουπόλεως, ἐπιστολή 125, L.W.1 162-164 (P.G. 101, 965-968).

γεγονότων στην ερμηνευτική του. Αντίθετα, το χρησιμοποιεί ως αφετηρία για περαιτέρω εμβάθυνση και ανάλυση των γεγονότων και κυρίως των συνεπειών που έχουν αυτά για τους μεταγενέστερους. Εξάλλου, και ο ίδιος δηλώνει απερίφραστα ότι «πολύχους γὰρ ἢ τῶν θείων γραφῶν γεωργία καὶ πολλὴν ἀναδιδοῦσα τοῖς φιλοπονοῦσι τὴν ὠφέλειαν»²⁷³. Αυτό συνεπάγεται ότι μπορούμε μέσα από τη μελέτη και εμβάθυνση στα νοήματα της θείας Γραφής να αποκομίσουμε πολλά στοιχεία και συμπεράσματα κι επομένως να αναχθούμε και σε νέες ερμηνείες.

Ο ιερός πατήρ χρησιμοποιεί και την αναγωγική ερμηνεία, αν και η ερμηνεία αυτή δεν απέχει πολύ από την αλληγορική. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο ίδιος ο Φώτιος δεν αναφέρει πουθενά τον όρο «αλληγορία» παρά μόνο τη λέξη «αναγωγή». Έτσι, στην επιστολή του προς το Μιχαήλ σπανθαροκανδιδάτο²⁷⁴, αναφερόμενος στη φράση του Προδρόμου «οὐκ εἰμὶ ἰκανὸς λῦσαι τὸν ἱμάντα τοῦ ὑποδήματος αὐτοῦ», μεταξύ των άλλων παραθέτει και κάποια ερμηνεία τρίτων σύμφωνα με την οποία «υπόδημα» θεωρείται ο κόσμος και «ιμάντας» τα όσα δυσνόητα και πλήρη άγνοιας υπάρχουν εντός αυτού και των οποίων η εξεύρεση λύσης καθίσταται δύσκολη έως αδύνατη. Την ερμηνεία αυτή ο Φώτιος αποκαλεί «αναγωγική», εννοώντας χωρίς αμφιβολία αυτό που ονομάζουμε «αλληγορία». Μπορούμε μάλιστα να υποστηρίξουμε ότι η συγκεκριμένη ερμηνεία αποτελεί ακραία αλληγορία, η οποία είναι δυνατόν να περιθωριοποιεί και την πραγματικότητα ή την ιστορικότητα των λόγων του Προδρόμου.

Πέραν αυτού όμως, τα όρια μεταξύ αλληγορίας και αναγωγής είναι εκ των πραγμάτων δυσδιάκριτα. Στην αναγωγική ερμηνεία μπορούμε να εντάξουμε όσα συμβαίνουν κατά την προ Χριστού περίοδο και προμηνύουν ή συμβολίζουν κάτι το οποίο πρόκειται να συμβεί κυρίως

²⁷³ Ταρασίου πατρικίου ἀδελφῶ, επιστολή 132, L.W.1 172, 69-70 (P.G. 101, 977).

²⁷⁴ Μιχαήλ σπανθαροκανδιδάτω, επιστολή 133, L.W.1 174, 14-16 (P.G. 101, 980).

μετά την ενσάρκωση του Λόγου²⁷⁵. Με άλλα λόγια, είναι η αναγωγική κίνηση από τα αισθητά, τη σκιά, το γράμμα, τον τύπο και τον πρακτικό βίο προς την τελειότητα του νοητού κόσμου, την αλήθεια, τον πρακτικό βίο και το Πνεύμα²⁷⁶. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκει και η περιτομή του Αβραάμ. Ο Φώτιος δέχεται ότι η περιτομή, εκτός των άλλων, συμβολίζει και την αναγέννηση δια του μυστηρίου του ιερού βαπτίσματος²⁷⁷.

Σπουδαία επίσης θέση στην ερμηνευτική του κατέχει και η τυπολογική ερμηνεία²⁷⁸. Αυτή αναφέρεται κατά βάση στην Παλαιά Διαθήκη. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η Παλαιά Διαθήκη είναι ο τύπος, η προτύπωση όσων πρόκειται να συμβούν κατά την περίοδο της Χάριτος. Ταυτίζεται ως προς τούτο με την αναγωγική ερμηνεία. Χαρακτηριστική περίπτωση της τυπολογικής μεθόδου που συναντούμε στις επιστολές του ιερού Φωτίου αποτελεί η ερμηνεία της φανέρωσης των προφητών στην Παλαιά Διαθήκη με μορφές «βοῶν καὶ λεόντων καὶ ἀετῶν καὶ ἀνθρώπων»²⁷⁹. Η συγκεκριμένη τυπολογία βέβαια δεν παραπέμπει απευθείας στην Καινή Διαθήκη, αλλά πρόκειται για την περίπτωση κατά την οποία οι μορφές αυτές των Χερουβίμ συμβολίζουν τους τέσσερις ευαγγελιστές²⁸⁰. Παράλληλα, ο Φώτιος δίνει και μια αναγωγική ερμηνεία του χωρίου υποστηρίζοντας ότι, όπως ο άνθρωπος, τα λιοντάρια, τα βόδια και οι αετοί έλαβαν την ύπαρξή τους από το Δημιουργό του παντός και

²⁷⁵ Ιωάννου Παναγόπουλου, *Η έρμηνεία τής Αγίας Γραφής στην εκκλησία τῶν πατέρων*, σ. 365. «Γίνεται λοιπόν σαφές από τα προηγούμενα, ότι ή κατ' αναγωγήν έρμηνεία δέν είναι στην ουσία ώρισμένη έρμηνευτική μέθοδος, αλλά πνευματική αρχή έρμηνείας, κατά τήν όποία ή Γραφή πρέπει νά έρμηνεύεται "θεοπρεπώς", δηλ. κατά τρόπο άξιο του Θεού καὶ του Πνεύματος». Βλ. και μνημ. έργ., Χρήστου Οικονόμου, «Ο Μέγας Φώτιος ...» σ. 40-41.

²⁷⁶ Βλ. μνημ. έργ. Ιωάννου Παναγόπουλου, *Η έρμηνεία τής Αγίας Γραφής...*, σ. 365.

²⁷⁷ Θεοδώρω ήγουμένω, *επιστολή 205*, L.W.2 104, 2-4 (P.G. 101, 637) και Γεωργίω μητροπολίτη Νικομηδείας, *επιστολή 248*, L.W.2 182, 53-54 (P.G. 101, 693).

²⁷⁸ Σχετικά με την τυπολογική μέθοδο ερμηνείας βλ. μνημ. έργ. Ιωάννου Παναγόπουλου, *Η έρμηνεία τής Αγίας Γραφής...* σ. 191-192, βλ. επίσης μνημ. έργ., Χρήστου Οικονόμου, «Ο Μέγας Φώτιος ...» σ. 41.

²⁷⁹ Ιεζεκ. 1, 10.

²⁸⁰ Εύσχήμενοι αρχιεπισκόπων Καισαρείας, *επιστολή 157*, L.W.2 (P.G. 101, 557-560).

εκτελούν τις εντολές Του, κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο έλαβαν την ύπαρξή τους και εκτελούν ολοπρόθυμα τις εντολές Του και οι ουράνιες, ασώματες και άυλες δυνάμεις. Κατά συνέπεια, μπορούμε να πούμε ότι ο Φώτιος χρησιμοποιεί διάφορες ερμηνευτικές αρχές επί ενός συγκεκριμένου αγιογραφικού χωρίου, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτόν τη δυνατότητα να αποκομίζουμε πολλές ερμηνείες από τη Γραφή προς δική μας ωφέλεια.

Αυτό που πρέπει να επισημάνουμε επίσης σχετικά με την ερμηνευτική μέθοδο του Φωτίου είναι ότι ποτέ δεν περιορίζει τη μελέτη του σε κάποιο χωρίο μεμονωμένα. Πάντα λαμβάνει υπόψη του τη συνάφεια του υπόλοιπου κειμένου μέσα στην οποία εντάσσεται η κάθε επιμέρους πρόταση. Απαντώντας στην ερώτηση του αδελφού του Ταρασίου σχετικά με το τι σημαίνει «περίψημα και περικάθαυμα», πρώτα δίνει ο ίδιος την ερμηνεία της λέξης «περίψημα», λέγοντας πως σημαίνει ταλαιπωρία και θυσία για τους άλλους. Δεν αρκείται ωστόσο στη δική του διατύπωση, αλλά ανατρέχει στον ίδιο τον Παύλο και επιβεβαιώνει τα λεγόμενά του. «Βεβαιοῖ δὲ», λέει χαρακτηριστικά, «τὸ προκειμένον τοῦ σημαينوμένου καὶ ἡ κατὰ πόδα συνέχεια τοῦ ῥητοῦ»²⁸¹. Συνεχίζει παραθέτοντας το χωρίο Α' Κορινθίους 4, 14 «οὐκ ἐντρέπων ὑμᾶς» «ἀλλ' ὡς τέκνα μου ἀγαπητὰ νουθετῶ»²⁸². Ὅμως δεν αρκείται ούτε και σ' αυτό το σημείο. Γυρίζει στο κείμενο και στα όσα διατύπωσε νωρίτερα ο Παύλος. Γράφει σχετικά: «οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ προηγούμενον χωρίον τῆς λέξεως τῆς διανοίας ταύτης συμφθέγγεται»²⁸³.

Επίσης, σε επιστολή του προς το Γεώργιο, μητροπολίτη Νικομηδείας, ερμηνεύοντας το χωρίο Ρωμ. 1, 13 «οὐ θέλω δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, ὅτι πολλάκις προεθέμην ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, καὶ ἐκωλύθη ἄχρι τοῦ δεῦρο, ἵνα

²⁸¹ Ταρασίου πατρικίῳ ἀδελφῶ, ἐπιστολή 256, L.W.2 198, 26-27 (P.G. 101, 732).

²⁸² Ο.π. 198, 27-29 (P.G. 101, 732).

²⁸³ Ο.π. 198, 37-38 (P.G. 101, 733).

τινὰ καρπὸν σχῶ», ακολουθεί την ίδια μέθοδο. Στην ερμηνεία του αυτή λαμβάνει υπόψη του τη συνάφεια ολόκληρης της επιστολής κι όχι μόνο της συγκεκριμένης παραγράφου. Αρχικά, διατυπώνει ένα ρητορικό ερώτημα, «εἰ ἢ πίστις αὐτῶν ἐν ὄλῳ τῷ κόσμῳ κατηγγέλλετο, τίνα καρπὸν ἤθελε παραγενόμενος αὐτὸς παρασχεῖν;» Απαντά ο ίδιος, ισχυριζόμενος, ὅτι παρόλο που η πίστη τους είχε διαδοθεί, χρειάζονταν ἀκόμη πολλά. Αυτό σύμφωνα με το Φώτιο προκύπτει ἀπὸ την προηγούμενη φράση του Παύλου, δηλαδή ἀπὸ τη φράση «εἰς τὸ στηριχθῆναι ὑμᾶς»²⁸⁴. Αποδεικνύεται και ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει στη συνέχεια, ὅταν κάνει λόγο για την ἀποφυγὴ των διχοστασιῶν και των σκανδάλων²⁸⁵. Τελειώνει το συλλογισμό του με την παρατήρηση ὅτι τελικά τα μέλη της ἐκκλησίας της Ρώμης χρειάζονταν τη στήριξή του και αὐτὸ εὐκόλα το διαπιστώνει κανείς, ἀν ἀνατρέξει ολόκληρη την επιστολή. Ἐπομένως, ερμηνεία χωρίς παράλληλη μελέτη της συνάφειας του κειμένου εἶναι για το Φώτιο κάτι ἀνέφικτο, ἀφού καθίσταται τοιουτοτρόπως μετέωρος οποιοσδήποτε συλλογισμός.

Σχετικὴ με τα προηγούμενα εἶναι και η παρατηρούμενη γραμματικοσυντακτικὴ ἀνάλυση που επιχειρεῖ ο Φώτιος σε ὀρισμένες ερμηνευτικὲς επιστολές του, προκειμένου να καταστεί μέτοχος του νοήματος των γραφῶν και της σκέψης του ἱεροῦ συγγραφέα. Μία βασικὴ διαπίστωση, ὅσον ἀφορὰ τη συντακτικὴ δομὴ των προτάσεων της Ἁγίας Γραφῆς, εἶναι ὅτι θα πρέπει πολλές ἐξ αὐτῶν να ἐκλαμβάνονται σύμφωνα με το «υπερβατό» σχῆμα. Με τη χρήση του «υπερβατοῦ» ἐπιλύονται πολλά προβλήματα ερμηνείας και ἀποφεύγονται παρερμηνείες και ἀσάφειες, που ἐκ πρώτης ὄψεως δημιουργούνται στο μελετητή. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση ἀποτελεῖ ολόκληρη η επιστολή προς το Γεώργιο Νικομηδεῖας, στην ὁποία ο ἱερός Φώτιος καταγίνεται με

²⁸⁴ Ρωμ. 1, 11.

²⁸⁵ Ρωμ. 14, 13.

τη χρήση του «υπερβατού» μέσα στην Αγία Γραφή και κυρίως στις επιστολές του Αποστόλου Παύλου. Γράφει στην πρώτη του παρατήρηση «αὐτίκα τοίνυν τὸ “τί οὖν ἐροῦμεν Ἀβραὰμ τὸν πατέρα ἡμῶν εὕρηκέναι κατὰ σάρκα;” φανερόν ὡς καθ’ ὑπερβατὸν ἐσχημάτισται· τὸ γὰρ “κατὰ σάρκα” δέον πρὸ τοῦ “πατέρα” κείσθαι, ὑπερβεβηκὸς τὴν οἰκείαν χώραν μετὰ τὸ “εὕρηκέναι” συντέτακται»²⁸⁶.

Στην ίδια επιστολή αναφέρεται επίσης στο «ελλειπτικό» σχήμα, το οποίο ανευρίσκει στο χωρίο «εἰ δὲ τις οὐχ ὑπακούει τῷ λόγῳ ἡμῶν διὰ τῆς ἐπιστολῆς, τοῦτον σημειοῦσθε»²⁸⁷. Ακόμη, αναφέρεται σε μια παραλλαγή του «υπερβατού σχήματος», το οποίο ονομάζεται, όπως ο ίδιος αναφέρει «κατ’ υπέρθεση». Ως παράδειγμα τέτοιου σχήματος αναφέρει, το χωρίο της Φιλ. 1,5 «ἀσπάζομαι ὑμᾶς ἐγὼ Τέρτιος ὁ γράψας τὴν ἐπιστολὴν ἐν κυρίῳ». Ὅπως σχολιάζει, το «ἐν κυρίῳ», επειδή συνάπτεται με το «ἀσπάζομαι ὑμᾶς», τίθεται στο τέλος²⁸⁸.

Επίσης, επισημαίνει τη χρήση του «ζεύγματος». Και στην περίπτωση αυτή παραπέμπει στις επιστολές του Παύλου. Παραθέτει ως παράδειγμα το χωρίο «πειθομένοις δὲ τῇ ἀδικίᾳ, θυμὸς καὶ ὀργὴ καὶ στενοχωρία ἐπὶ πᾶσαν ψυχὴν ἀνθρώπου τοῦ κατεργαζομένου τὸ κακὸν, Ἰουδαίου τε πρῶτον καὶ Ἑλληνος». Ὅπως παρατηρεῖ, το συγκεκριμένο χωρίο δεν μπορεί να σταθεί νοηματικά, χωρίς να εννοηθεῖ και πάλι το ρήμα «ἀποδώσει», το οποίο ἐν προκειμένῳ θα μετασχηματισθεῖ στον τύπο «ἀποδοθήσεται»²⁸⁹.

Ἐνα ἄλλο σημείο με το οποίο αποδεικνύεται ὅτι ο Φώτιος ακολουθεῖ στην ερμηνεία του τη γραμματικοσυντακτικὴ ἀνάλυση, ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστολὴ του πρὸς τον ἀρχιεπίσκοπο και σκευοφύλακα Ευλάμπιο. Ἡ ἐπιστολὴ ἔχει σκοπὸ να ἀποδείξει ὅτι το χωρίο «ὅπου ἐγὼ ὑπάγω οἶδατε,

²⁸⁶ Γεωργίῳ μητροπολίτῃ Νικομηδείας, ἐπιστολὴ 166, L.W.2 36, 14-17 (P.G. 101, 593).

²⁸⁷ Ὁ.π. 37, 42-43 (P.G. 101, 553).

²⁸⁸ Ὁ.π. 37, 57-60 (P.G. 101, 596).

²⁸⁹ Ὁ.π. 39, 108-112 (P.G. 101, 597).

καὶ τὴν ὁδὸν οἶδατε»²⁹⁰ δεν εἶναι ἀνακόλουθο με τὴν ἐρώτηση που διατύπωσε ο Θωμάς «κύριε, οὐκ οἶδαμεν ποῦ ὑπάγεις, καὶ πῶς δυνάμεθα τὴν ὁδὸν γινῶναι;»²⁹¹. Ἡ προσέγγιση που κάνει ο Φώτιος πέρα ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς υπόλοιπης συνάφειας, περιλαμβάνει καὶ τὸ συντακτικὸ σχολιασμὸ τῆς περιόδου. Πρῶτα ἀναφέρει ὅτι τοῦ συγκεκριμένου χωρίου προηγήθηκε ἡ φράση «πάλιν ἔρχομαι καὶ παραλήψομαι ὑμᾶς»²⁹². Ἡ φράση αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος κατὰ τὸ Φώτιο. Στὴ συνέχεια ἐπισυνάπτεται με τὸ σύνδεσμο «ἵνα» καὶ ἡ αἰτία τῆς παραλήψεως, διαιρώντας τὴν σε τρία σκέλη, δηλαδὴ στο να γνωρίσουν οἱ μαθητὲς τὸ διδάσκαλο, στο να γνωρίσουν πού πηγαίνει καὶ στο να γνωρίσουν τὴν οδὸ που ἀκολουθεῖ. Γράφει σχετικὰ: «φησὶ γάρ, “πάλιν ἔρχομαι καὶ παραλήψομαι ὑμᾶς”· διὰ τί; “ἵνα, ὅπου εἰμὶ ἐγὼ, καὶ ὑμεῖς ἦτε, καὶ ἵνα, ὅπου ὑπάγω, οἶδατε, καὶ ἵνα τὴν ὁδὸν οἶδατε”, τοῦ “ἵνα” δηλονότι ταῖς τρισὶν αἰτίαις ὡς πολλάκις εἶωθε κοινοποιουμένου»²⁹³.

Σχετικὲς τέλος με τὸ θέμα εἶναι καὶ οἱ ἐπιστολὲς στὶς ὁποῖες ο ἱερός Φώτιος κάνει κάποιες ἐπισημάνσεις σε γραμματικὰ φαινόμενα που συναντῶνται μέσα στὴν Ἀγία Γραφή καὶ τα ὁποῖα «οὐδεμίαν διὰ τοῦτο σολοϊκοῦ γλώσσης αἰτίαν παρέχεται»²⁹⁴. Μία ἀπὸ αὐτὲς ἀναφέρεται στὴν «παρολκὴ τοῦ εἰμί». Για να ἀποδείξει τὴν ὀρθότητα τῆς φράσης ο Φώτιος καταφεύγει σε ἄλλες παρόμοιες φράσεις, ὅπως εἶναι οἱ «ἔνιοι τινές», «σφᾶς αὐτούς» καὶ «ἀπῆλθεν ἔχων»²⁹⁵. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἐπιστολὴ στὴν ὁποῖα ο Φώτιος ἐρμηνεύει τὸ χωρίο «καὶ οὐκ ἐγίνωσκεν αὐτὴν ἕως οὗ ἔτεκεν τὸν υἱὸν αὐτῆς τὸν πρωτότοκον»²⁹⁶. Ἐπιμένει στο χρονικὸ σύνδεσμο «ἕως», υποστηρίζοντας ὅτι δεν ἀναφέρεται στὴ

²⁹⁰ Ιω. 14, 4.

²⁹¹ Ιω. 14, 5.

²⁹² Ιω. 14, 3.

²⁹³ Εὐλαμπίω ἀρχιεπισκόπῳ καὶ σκευοφύλακι, ἐπιστολὴ 181, L.W.2 70, 10-13 (P.G. 101, 613).

²⁹⁴ Λέοντι φιλοσόφῳ, ἐπιστολὴ 208, L.W.2 108, 4 (P.G. 101, 640).

²⁹⁵ Ο.π. 108, 4-5 (P.G. 101, 640).

²⁹⁶ Λκ. 1, 28.

συγκεκριμένη συνάφεια με την έννοια του περιορισμού του χρόνου σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, αλλά «μέγεθος θείων πραγμάτων ή λέξεις συμπαραδηλοῦσα εἰς ἀπεριόριστον παράτασιν τὸν νοῦν τῶν ἐντυγχανόντων ἀναπέμπει»²⁹⁷. Επικαλείται προς επιβεβαίωση του ισχυρισμού του παραδείγματα μέσα από την Αγία Γραφή, όπως «ἀνατελεῖ ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ δικαιοσύνη καὶ πλῆθος εἰρήνης ἕως οὗ ἀνταναιρεθῆ ἡ σελήνη»²⁹⁸, «κάθου ἐκ δεξιῶν μου ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθροὺς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου»²⁹⁹ και «ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ἡμῶν εἰμὶ ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος»³⁰⁰. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η σημασία του «ἕως» είναι δηλωτική απεριορίστου χρονικού διαστήματος. Τέλος, δίνει ακόμη μία σημασία του «ἕως» σύμφωνα με την οποία δεν υποδηλώνεται τίποτε άλλο παρά μόνον «τὸ ἐναντίον τοῦ προτέρου ἕως διασημαίνεται»³⁰¹. Ως παράδειγμα αναφέρει το χωρίο «οὐκ ἀνέστρεψεν πρὸς τὸν Νῶε ἢ περιστερὰ ἕως τοῦ καταξηρανθῆναι τὴν γῆν»³⁰².

Ἐνα ἄλλο στοιχείο το οποίο παρατηρούμε μέσα στις επιστολές του Φωτίου και το οποίο αφορά κυρίως σε δυσνόητα και δυσερμήνευτα χωρία είναι η διάκριση των χωρίων που αναφέρονται στη θεότητα και την ανθρωπότητα του Χριστού αντίστοιχα. Πρόκειται για τη επωνομαζόμενη «διπλή μεθοδολογία των πατέρων»³⁰³ ή «ερμηνεία του ανθρωπίνου»³⁰⁴. Την αρχή αυτή συναντούμε στην επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο σπαθάριο. Υπήρξε από την πλευρά του παραλήπτη της επιστολής η

²⁹⁷ Γρηγορίω σπανθαροκανδιάτω αίτησαμένω λύσιν ἀπορίας, *επιστολή 30*, L.W.1 81, 30-32 (P.G. 101, 868).

²⁹⁸ Ψαλμ. 71, 7.

²⁹⁹ Ψαλμ. 109, 1.

³⁰⁰ Μτ. 28, 20.

³⁰¹ Γρηγορίω σπανθαροκανδιάτω αίτησαμένω λύσιν ἀπορίας, *επιστολή 30*, L.W.1 81, 34 (P.G. 101, 868).

³⁰² Ο.π. 81, 35-36 (P.G. 101, 868).

³⁰³ Βλ. Ν. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, τ. Β. σ. 385 και 276 κ. εξ.

³⁰⁴ Βλ. Στεργίου Σάκκου, *Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν*, σ. 98-107. Ο καθηγητής Σάκκος αναφέρει ότι η συγκεκριμένη ερμηνεία είναι η αρχαιότερη όλων των ερμηνειών, γνωστή μάλιστα και στην πρώτη γενεά των πατέρων μετά τους Αποστόλους.

απορία σχετικά με την ενδεχόμενη αντίφαση των χωρίων Ιω. 5, 31 και Ιω. 8, 14, δηλαδή αν η φράση «ἐὰν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ, ἢ μαρτυρία μου οὐκ ἔστιν ἀληθής» ἔρχεται σε αντίθεση με τη φράση «κὰν ἐγὼ μαρτυρῶ περὶ ἐμαυτοῦ, ἢ μαρτυρία μου ἀληθής ἐστιν». Ο Φώτιος λαμβάνοντας αφορμή από την ερμηνεία του Γρηγορίου του Θεολόγου, υποστηρίζει ότι τα χωρία αυτά μπορούν να ερμηνευθούν με βάση τη θεανθρώπινη φύση του Χριστού. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «ἐπεὶ διπλοῦς ἦν ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐκ θεότητος καὶ ἀνθρωπότητος», μπορούμε να αποδώσουμε το πρώτο χωρίο στην ανθρώπινη φύση του Χριστού, ενώ το δεύτερο στη θεϊκή³⁰⁵. Τη μεθοδολογία αυτή αναφέρει μεταξύ άλλων και στην ερμηνεία του χωρίου «ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστιν»³⁰⁶. Το «μείζων» κάποιοι το εξέλαβαν ως αναφερόμενο στην ανθρώπινη φύση. Δεν είναι βέβαια η μοναδική περίπτωση μέσα στα κείμενα της Καινῆς Διαθήκης. Στην ανθρώπινη φύση του Χριστού αναφέρονται επίσης τα χωρία «πορεύεσθαι πρὸς τὸν πατέρα»³⁰⁷, «μηκέτι πολλὰ μετὰ τῶν μαθητῶν λαλεῖν»³⁰⁸ και το «ἔρχεσθαι τὸν τοῦ κόσμου ἄρχοντα, καὶ ἐρευνῶντα μηδὲν εὕρισκει ὅλως»³⁰⁹. Γράφει χαρακτηριστικά «ὡσπερ δὴ ταῦτα τοῦ προσλήμματος ἦν, οὐ τοῦ λόγου, οὕτω καὶ “ ὁ πατήρ μου μείζων μου ἐστιν ”»³¹⁰.

Σχετικά με το προαναφερθέν χωρίο Ιω. 14, 28 παραθέτει τέσσερις ακόμη ερμηνευτικές αρχές. Η πρώτη ονομάζεται ερμηνεία του «αιτίου»³¹¹,

³⁰⁵ Κωνσταντίνω σπαθαρίω, *επιστολή 180*, L.W.2 69, 8-18 (P.G. 101, 612).

³⁰⁶ Ιω. 14, 28, βλ. και Σάκκου Στεργίου, *Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστιν*, σ. 74, υποσημείωση 1, «Διὰ τοὺς ἀρειανοὺς ἀπετέλει τὸ ἕτερον σκέλος τῆς βασικῆς δυάδος χωρίων Παροιμ. 8, 22 και Ἰω. 14, 28.».

³⁰⁷ Ιω. 14, 28.

³⁰⁸ Ιω. 14, 30.

³⁰⁹ Ο.π.

³¹⁰ Σάββα πρεσβυτέρω και ἡσυχαστῆ, *επιστολή 176*, L.W.2 63, 15-16 (P.G. 101, 605).

³¹¹ Βλ. Σάκκου Στεργίου, *Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστιν*, σ. 107-116. Μεταξύ άλλων τονίζει «Τὸ εἶδος λοιπὸν τῆς σχέσεως Πατρὸς και Υἱοῦ ἐπιτρέπει νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ Πατήρ εἶνε μείζων τοῦ Υἱοῦ, ἐπειδὴ αὐτὸς οὐδένα ἔχει αἰτίαν ἢ ἀρχὴν ἢ πατέρα, ἐνῶ ὁ Υἱὸς ἔχει

είναι μεταγενέστερη της θεωρίας του ανθρωπίνου και γίνεται αποδεκτή και από το Φώτιο. Γράφει σχετικά «οί μὲν γάρ φασιν τῷ αἰτίῳ μείζονα εἰρησθαι»³¹². Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, ο Πατήρ είναι μείζων του Υιού, μόνο λόγω του γεγονότος ότι αποτελεί το αίτιο ύπαρξης του Υιού. Επειδή όμως είναι πολύ λεπτά τα νοήματα και η ερμηνεία αυτή μπορεί εύκολα να οδηγήσει σε κακοδοξίες, σπεύδει ο ι. Φώτιος να διευκρινήσει και να τονίσει ότι η ανωτερότητα του Πατρός λόγω του ιδιώματός Του ως αιτίου ύπαρξης των άλλων δύο προσώπων της Αγίας Τριάδας, δε συνεπάγεται και μείωση ή υποτίμηση της θεότητας του Υιού, αλλά αντίθετα καταδεικνύει την ταυτότητα ουσίας Πατρός και Υιού και δηλώνει ότι «ἅμα Πατήρ, ἅμα Υἱός». Επί λέξει αναφέρει: «...ὅπερ οὐκ οὐσίας παραλλαγὴν, ταυτότητα δὲ μᾶλλον καὶ συμφυΐαν παρίστησιν.»³¹³.

Η δεύτερη ερμηνευτική αρχή ονομάζεται ερμηνεία της «υπονοίας των ακουόντων». Σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, ο Χριστός όταν απευθύνεται προς τους ακροατές του συμμορφώνεται προς την αντίληψη τους σχετικά με το θέμα που αναπτύσσει κάθε φορά. Για το λόγο αυτό πολλές φορές ο Χριστός εκφράζεται για τον εαυτό του με πολύ ταπεινά και υποτιμητικά λόγια, όπως εν προκειμένω συμβαίνει στην περίπτωση του ως άνω χωρίου, όχι επειδή αναφέρεται στην ανθρώπινη φύση του συγκρίνοντάς την με το πρόσωπο του Πατρός ούτε επειδή ομολογεί την κατωτερότητα Του έναντι του Πατρός, αλλά επειδή με τις εκφράσεις αυτές μιλάει με βάση τη νοοτροπία των ακροατών Του³¹⁴. Σχετικά με την ερμηνεία αυτή αναφέρει χαρακτηριστικά ο Φώτιος: «Ἐκδέξαιτο δ' ἂν τις οὐκ ἀπεικότως καὶ πρὸς τὴν τῶν μαθητῶν διάνοιαν εἰρησθαι τὸν

αὐτόν αἰτίον, ἀρχὴν, Πατέρα. Ἡ διάκρισις αὕτη εἶνε διάκρισις ὑποστάσεως καὶ οὐχὶ οὐσίας.».

³¹² Σάββα πρεσβυτέρω καὶ ἡσυχαστῆ, ἐπιστολὴ 176, L.W.2 63, 4 (P.G. 101, 604).

³¹³ Ο.π. 63, 4-5 (P.G. 101, 604).

³¹⁴ Βλ. Σάκκου Στεργίου, Ὁ Πατήρ μου μείζων μου ἐστίν, σ.134-144.

λόγον»³¹⁵. Εν προκειμένω, οι μαθητές επηρεασμένοι και από το Μωσαϊκό Νόμο θεωρούσαν πιο οικείο το πρόσωπο του Πατρός από το πρόσωπο του Υιού. Επικαλείται μάλιστα προς τούτο ο Φώτιος το αίτημα του Φιλίππου λίγο πριν το πάθος του Χριστού «δειξον ἡμῖν τὸν πατέρα, καὶ ἀρκεῖ ἡμῖν»³¹⁶.

Παρόμοια αλλά όχι ταυτόσημη με την προηγούμενη είναι και η ερμηνεία της «συγκαταβάσεως»³¹⁷. Υπάρχουν διάσπαρτα χωρία μέσα στην Αγία Γραφή που δείχνουν ότι ο Χριστός πολλές φορές μιλούσε θα λέγαμε κατ' οικονομίαν «διὰ τὴν τῶν ἀκροατῶν ἀσθένειαν»³¹⁸. Ως τέτοια αναφέρει το Ιω. 14, 16, το Ιω. 11, 41 και «μύρια ἄλλα».

Ύστερα από όλα τα προαναφερθέντα, είναι φυσικό να προκύπτει το ερώτημα που διατυπώνει αμέσως ο Φώτιος. «Πόθεν οὖν δῆλον ὅτι ταῦτα πρὸς τὴν ἀσθενοῦσαν ἀκοὴν ἐσχημάτισται; Ὅπως είναι φανερό, η ερώτηση δεν αφορά μόνο στο περιεχόμενο των λέγομένων του αλλά και στην ερμηνευτική αρχή καθεαυτή³¹⁹. Για τον εμβριθή γνώστη της Γραφής, Φώτιο, η απάντηση δίνεται απο την ίδια τη Γραφή. Γράφει σχετικά: «αὐτὸς ὁ σωτὴρ, ἡ πηγὴ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἄβυσσος, ἑαυτὸν ἐρμηνεύων ἐδίδαξεν εἰπών· “ἐγὼ δὲ ἤδειν ὅτι πάντοτέ μου ἀκούεις· ἀλλὰ διὰ τὸν

³¹⁵ Σάββα πρεσβυτέρω καὶ ἡσυχαστῇ, *επιστολή 176*, L.W.2 63, 26-27 (P.G. 101, 605).

³¹⁶ Ὁ.π. 64, 32 (P.G. 101, 605) καὶ Ιω. 14, 8.

³¹⁷ Βλ. Σάκκου Στεργίου, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων μου ἐστιν*, σ.144. Αξιοσημείωτη είναι η διάκριση που κάνει ο καθηγητής Σάκκος ανάμεσα στην ερμηνευτική αρχή της υπονοίας των ακουόντων και εκείνης της συγκαταβάσεως. Γράφει επί λέξει: «Ἡ ἐρμηνεία τῆς συγκαταβάσεως εἶνε συγγενεστάτη πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑπονοίας τῶν ακουόντων. Καὶ ἐκεῖ καὶ ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς ἀντιλήψεως τῶν ακουόντων καὶ οὐχὶ περὶ τῆς ἀντικειμενικῆς ἀληθείας. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι κατὰ μὲν τὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑπονοίας τῶν ακουόντων ὁ Χριστὸς ἐπωφελεῖται τῆς ὑπαρχούσης ἀντιλήψεως τῶν ακουόντων, χωρὶς νὰ ἐγκρίνη αὐτήν, κατὰ δὲ τὴν ἐρμηνείαν τῆς συγκαταβάσεως δημιουργεῖ τὴν παρ' αὐτοῖς ἀντίληψιν προσωρινῶς μόνον, διὰ νὰ γίνῃ κατανοητός.» Ἐνα ἄλλο στοιχείο που τονίζεται και είναι πολύ σημαντικό είναι ότι η συγκεκριμένη ερμηνεία αναφέρεται μόνο από το Φώτιο.

³¹⁸ Σάββα πρεσβυτέρω καὶ ἡσυχαστῇ, *επιστολή 176*, L.W.2 64, 43-45 (P.G. 101, 605).

³¹⁹ Η ερώτηση αυτή αποκτά επιπλέον βαρύνουσα σημασία για το λόγο ότι η συγκεκριμένη ερμηνευτική αρχή δεν αποτελεί εφεύρημα της εποχής του Φωτίου, αλλά χρησιμοποιείται από την εποχή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου της οποίας είναι και εισηγητής. Βλ. και Σάκκου Στεργίου, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων μου ἐστιν*, σ.134.

ὄχλον τὸν περιεστῶτα εἶπον, ἵνα πιστεύσωσιν ὅτι σύ με ἀπέστειλας”»³²⁰. Κατὰ συνέπεια, τεκμηριώνεται αἰσιογραφικὰ ἡ ερμηνεία τῆς συγκαταβάσεως καὶ δὲν ἀποτελεῖ τέχνασμα με βάση το ὁποῖο ἡ Ἁγία Γραφή μπορεῖ νὰ ερμηνεύεται κατὰ το δοκούν³²¹.

Τέλος, ὁ ἱερός Φώτιος ἀναφέρει καὶ μιὰ τέταρτη ερμηνεία ἐπὶ τοῦ χωρίου Ιω. 14, 28, ἡ ὁποία ὀνομάζεται ερμηνεία τῆς «κένωσεως» καὶ ἐξηγεῖ το σκεπτικὸ ὅσων τὴν υποστηρίζουν³²². Συνίσταται στο γεγονός ὅτι ὁ Υἱὸς καθίσταται κατώτερος ἀπὸ τὸν Πατέρα λόγῳ τῆς ἐνανθρωπήσεως, ἀφοῦ μ’ αὐτὴν «δούλου μορφήν ὁ δεσπότης ὑπελθών». Ὑπέστη ὁ Υἱὸς τὴν «ἄκραν κένωσιν καὶ ταπείνωσιν» καὶ κατὰ φυσικὴν ἀκολουθία θα ὀνομαζόταν κατώτερος ἀπὸ τὸν Πατέρα ὁ ὁποῖος δὲν υπέστη τὴν «ἄκραν κένωσιν καὶ ταπείνωσιν». Ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ Φώτιος: «ἀλλ’ εἶπερ ἔστιν ἡ ἐνανθρώπησις ἄκρα κένωσις καὶ ταπείνωσις, καθὸ κεκένωκεν ἑαυτὸν ὁ λόγος καὶ τεταπείνωκεν,..., δῆλον ὅτι τοῦ μηδαμῶς ὑποστάντος τὴν κένωσιν καὶ ταπείνωσιν ἀκολουθῶς λέγοιτ’ ἂν τὸ ἔλαττον ἀπενέγκασθαι»³²³.

2) Οἱ καινοτομίες τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐκλογῆς τοῦ στο θρόνο Κωνσταντινουπόλεως ὁ Φώτιος εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν ἀρνήση τοῦ πάπα Νικόλαου νὰ ἀποδεχτεῖ τὴ χειροτονία τοῦ ἡ ὁποία εἶχε γίνῃ «ἄθρόον». Φαίνεται ὁμως ἀπὸ τὴν ὅλη πορεία τῶν πραγμάτων ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ προβάλλῃ ἡ Ρώμη κυρίως τὶς περὶ πρωτείου τοῦ πάπα ἀπόψεις τῆς ἀλλὰ

³²⁰ Σάββα πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, ἐπιστολὴ 176, L.W.2 64, 46-49 (P.G. 101, 605).

³²¹ Θα μπορούσαμε νὰ υποστηρίξουμε στο σημεῖο αὐτὸ ὅτι αἰσιογραφικὴ θεμελίωση μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ ἡ ερμηνευτικὴ ἀρχὴ τῆς υπονοίας τῶν ἀκούοντων με βάση το χωρίο Ιω. 11, 42 λόγῳ τῆς μεγάλης ὁμοιότητος ποῦ ἔχει με τὴν ερμηνευτικὴ ἀρχὴ τῆς συγκαταβάσεως.

³²² Βλ. καὶ Σάκκου Στεργίου, Ὁ Πατὴρ μου μείζων μου ἔστιν, σ.116-128. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δὲ γίνῃται ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία, ἀν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι κάποιοι τὴν ταυτίζουν με τὴν ερμηνεία τοῦ ἀνθρωπίνου.

³²³ Σάββα πρεσβυτέρῳ καὶ ἡσυχαστῇ, ἐπιστολὴ 176, L.W.2 63, 19-22 (P.G. 101, 605).

και μια σειρά άλλων καινοτομιών³²⁴. Οι καινοτομίες αυτές αρχικά αντιμετωπίζονται από το Φώτιο μέσα στα πλαίσια της διαφορετικότητας των εθίμων των κατά τόπους εκκλησιών. Δεν παραλείπει όμως να προβάλλει και να τονίζει μια ουσιώδη διάκριση, η οποία ίσχυε ανέκαθεν στην Εκκλησία και είναι θέμα ζωής και θανάτου. Αναφέρει χαρακτηριστικά «καὶ γὰρ ἔστιν ὄντως κοινὰ πᾶσιν, ἃ πάντας φυλάττειν ἐπάναγκες, καὶ πρό γε τῶν ἄλλων τὰ περὶ πίστεως, ἔνθα καὶ τὸ παρεκκλῖναι μικρὸν ἁμαρτεῖν ἔστιν ἁμαρτίαν τὴν πρὸς θάνατον»³²⁵. Όσα, συνεχίζει, ὄρισαν οἱ Οἰκουμενικὲς Σύνοδοι «πᾶσι προσήκει φυλάττεσθαι»· ἀντίθετα, ὅσα διατύπωσε ατομικὰ κάποιος ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Εκκλησίας ἢ κάποια τοπικὴ σύνοδος «τῶν μὲν φυλαττόντων τὴν γνώμην οὐ παρίστησι δεισιδαίμονα, οὐ μὴν τοῖς γε μὴ παραδεξαμένοις τὸ παρορᾶν ἐπικίνδυνον»³²⁶. Εξάλλου κι ὁ Φώτιος τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα πρόβαλλε ἀπέναντι στο Νικόλαο γιὰ τὴν περίπτωση τῆς δικῆς του χειροτονίας. Ἀρνήθηκε δηλαδὴ τὴν ἰσχὺ τοῦ κανόνα 10 τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς, ἐπειδὴ ποτέ δὲν ἀπέκτησε οἰκουμενικὴ ἰσχὺ και θεωρήθηκε κανόνας

³²⁴ Βλ. Καραγιαννόπουλου Ἰω., *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. Β', σ. 271, ὅπου ἀναφέρει: «Ὅταν ὁ Φώτιος τὸ 859 ἀπέστειλεν εἰς τὰ ἄλλα πατριαρχεῖα τὴν γραπτὴν ἀγγελίαν τῆς ἐνθρονήσεώς του, ὁ πάπας Νικόλαος ἐθεώρησε τὴν ἐνδοβυζαντινὴν ἐκκλησιαστικὴν ἔριν εὐνοϊκὴν εὐκαιρίαν διὰ νὰ ἐπιβάλη εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν τὰς περὶ τοῦ πρωτείου τοῦ ἀξιώσεις».

³²⁵ Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ φράση αὐτὴ τοῦ Φωτίου και υποδηλώνει ἀκριβῶς ὅτι ἡ ἐπιμονὴ τῶν πατέρων και ἡ υπεράσπιση τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως δὲν υπέκρυπτε ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο ἀλλὰ αποτελοῦσε θέμα ζωῆς ἢ θανάτου. Δὲν ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ υπεράσπιση κάποιων υποκειμενικῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ γιὰ ζητήματα, που ἡ παραμικρὴ παρέκκλιση θα οδηγούσε μακριὰ ἀπὸ τὴν «Ὄντως Ζωή». Μὲ αὐτὴ τὴν διατύπωση λοιπὸν ἐπιβεβαιώνει ὁ Φώτιος τὴ σημαντικὴτητα που ἀποκτούσε ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ διαφοροποίηση τῆς Ρώμης σε θέματα πίστεως. Ἐπιπλέον, ἡ διατήρηση τῆς ορθῆς πίστεως ἀποτελεῖ ἀπόδειξη τῆς ποιμαντικῆς και μόνο φροντίδας και ἀνησυχίας τοῦ Φωτίου.

³²⁶ Ἰδιαιτέρη βαρῦτητα εἶχε αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ στις Οἰκουμενικὲς Συνόδους γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Ρώμης, καθὼς οἱ καινοτομίες που παρουσίασε τὴν ὥρα ἡ Ρώμη δὲν ἦταν νέες ἀλλὰ εἶχαν ἀπασχολήσει και τὴν ΣΤ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο. Γιὰ τὰ θέματα τῆς νηστείας τοῦ Σαββάτου και τῆς ἀποστροφῆς πρὸς τοὺς ἐγγάμους κληρικούς, ὁ Φώτιος κάνει ἰδιαιτέρη ἀναφορὰ μέσα στην ἐπιστολὴ του επικαλούμενος ἀντίστοιχους κανόνες τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς. Βλ. Ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολὴ 2, L.W.1 48, 234-242 (P.G. 102, 733) και 48-49, 247-268 (P.G. 102, 733-736).

τοπικής συνόδου που ίσχυε αποκλειστικά και μόνο για την εκκλησία της Ρώμης³²⁷.

Στη συνέχεια, ο Φώτιος αναφέρεται ονομαστικά σε κάποια από τα έθιμα αυτά που επικρατούσαν στην εκκλησία της Ρώμης και ταυτόχρονα τα συγκρίνει με την εκκλησιαστική τάξη στην Ανατολή. Το ξύρισμα (προφανώς των κληρικών) σε άλλους είναι πατροπαράδοτο, ενώ σε άλλους είναι απαγορευμένο και μάλιστα με συνοδική απόφαση. Επίσης, η νηστεία του Σαββάτου είναι επιλήψιμη στην Ανατολή, με μοναδική εξαίρεση τη νηστεία του Μεγάλου Σαββάτου, ενώ στην εκκλησία της Ρώμης είχε επικρατήσει η συνήθεια να νηστεύουν εκτός από το Μ. Σάββατο και κάποια άλλα Σάββατα.

Ακόμη, ο Φώτιος αναφέρει και την περίπτωση της αγαμίας των πρεσβυτέρων που είχε επικρατήσει στη Ρώμη, λέγοντας πως «καὶ νομίμω γάμω γυναικὶ συναφθέντα οὐκ ἔστιν εὐρεῖν ἐν Ῥώμῃ πρεσβύτερον». Αντίθετα, υποστηρίζει, στην Ανατολή διδαχθήκαμε να δίνουμε το βαθμό του πρεσβυτέρου και σε όσους τέλεσαν ένα γάμο. Όσοι μάλιστα διαφοροποιούνται από αυτήν την παράδοση επιτιμώνται με αποκλεισμό από τη μετάληψη του σώματος του Κυρίου χωρίς καμιά διάκριση, επειδή με τον τρόπο αυτό «ἐξ ἴσου τοὺς τε πορνείαν νομοθετοῦντας καὶ τοὺς γάμου νόμον ἀναιροῦντας λογιζόμενοι»³²⁸.

Επιπλέον, μία άλλη διαφορά που εντοπίζει και αναφέρει ο Φώτιος είναι η χειροτονία διακόνου σε επίσκοπο «ὑπεραλλόμενος» το βαθμό του πρεσβυτέρου. Η ενέργεια αυτή κατακρίνεται στην εκκλησία Κωνσταντινουπόλεως και όποιος τυχόν χειροτονήσει διάκονο απευθείας σε επίσκοπο διαπράττει αμαρτία. Κάποιοι όμως και υπονοεί την εκκλησία της Ρώμης, θεωρούν παραπλήσιο το να προβιβάζουν το διάκονο σε

³²⁷ Βλ. και υποσημείωση 80 στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσης σχετικά με την ερμηνεία του κανόνα από δύο επισκόπους.

³²⁸ Νικολάω Πάπα Απολογητική, επιστολή 290, L.W.3 130, 218-219 (P.G. 102, 605).

επίσκοπο, όπως ακριβώς και τον πρεσβύτερο. Αυτό ο Φώτιος το θεωρεί αρπαγή του επισκοπικού αξιώματος. Εξηγεί ότι άλλες είναι οι ευχές που αναγιγνώσκονται στη χειροτονία του κάθε βαθμού, άλλες είναι οι τελετές, άλλες οι διαδικασίες και άλλες τέλος είναι οι δοκιμασίες και οι φροντίδες που αναλαμβάνει ο χειροτονούμενος σε κάθε βαθμό και κατά συνέπεια δεν μπορεί να θεωρείται παραπλήσιο. Παρά ταύτα και στην περίπτωση αυτή ο Φώτιος δείχνει, θα μπορούσαμε να πούμε, επιείκεια και κατανόηση προβάλλοντας το σκεπτικό ότι αν κάποιος δεν αποδέχτηκε τη συγκεκριμένη νομοθεσία δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί και υπεύθυνος για την αθέτησή της. Αν πάλι, καταλήγει, διέπραττε κάποιος τη συγκεκριμένη ενέργεια από την εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, τότε «οὐδείς ἂν αὐτῷ συγγνώμης οὐδὲ ῥανίδα ἐπέσταξεν»³²⁹.

Ένα άλλο θέμα που θίγει ο ιερός Φώτιος είναι η κρεοφαγία των μοναχών. Σε άλλους ισχύει η απαγόρευση της κατάλυσης κρέατος μέχρι τέλους, ενώ σε άλλους απαγορεύεται η βρώση του για μεγάλο χρονικό διάστημα. Επίσης, παραθέτει κάποια συνήθεια της εκκλησίας της Αλεξανδρείας, σύμφωνα με την οποία, όποιος πρόκειται να γίνει προϊστάμενος της εκκλησίας αυτής εξαναγκάζεται να δώσει ακόμη και υπόσχεση ότι δε θα απέχει από την κρεοφαγία³³⁰. Αναφέρει ακόμη σχετικά με τους μοναχούς ότι στην Ανατολή το σχήμα του μοναχού δεν μπορεί να μετασχηματιστεί σε σχήμα κληρικού. Σε μια τέτοια περίπτωση, που κάποιος μοναχός ανυψωθεί σε επίσκοπο, μεταβάλλεται και το σχήμα

³²⁹ Ό.π. 130 – 131, 229 – 230 (P.G. 102, 605).

³³⁰ Ό.π. 131, 231-237 (P.G. 102, 605). Είναι πολύ σημαντική η παρατήρηση αυτή του Φωτίου, διότι δείχνει ότι αντιλαμβάνεται το όλο θέμα όχι σαν μία διαφορά μεταξύ των δύο εκκλησιών Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως, αλλά ως ένα ευρύτερο θέμα που αφορά σε όλη την εκκλησία, μέλη της οποίας είναι και οι δύο προαναφερθείσες τοπικές εκκλησίες. Επιπλέον, με την παρατήρηση αυτή του Φωτίου δε δίνεται και στον Πάπα αφορμή να θεωρήσει ότι η όλη επιχειρηματολογία του Φωτίου αποσκοπεί στην επιβολή των εθίμων της εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως επί της Ρώμης.

του· «τοῦτον περίτροχα κείροντες τὸ πρότερον μεταμείβουσι σχῆμα», αναφέρει χαρακτηριστικά³³¹.

Τέλος, ο Φώτιος αναφέρεται και στις διαφορές που παρατηρούνται στο μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Παρόλο που υπάρχουν διαφορές στις ευχές, τις επικλήσεις, την τάξη, την ακολουθία, το μήκος και τη συντομία του χρόνου, όλα αυτά δεν αποτελούν εμπόδια να μεταβληθεί ο κοινός άρτος σε Σώμα Χριστού και το κοινό κρασί σε Αίμα Χριστού, που αποτελεί λύτρωση για τον άνθρωπο. Χαρακτηριστικά αναφέρει «καὶ ἡ τῶν εἰρημένων ἑτερότης τε καὶ παραλλαγὴ τὴν ἐνοειδῆ καὶ θεοποιὸν χάριν τοῦ πνεύματος ἀπληθύντως τε καὶ ἀπαραλλάκτως ὑποδέξασθαι τὰ ἐφ’ οἷς ταῦτα τελεῖται οὐ διεκώλυσεν»³³².

Η στάση όμως αυτή του Φωτίου, όπως την εξέφρασε στον Πάπα Νικόλαο μέσα από τη δεύτερη (απολογητική) προς αυτόν επιστολή του, αλλάζει ριζικά. Η αποστολή ιεραποστόλων στη Βουλγαρία από τον πάπα Νικόλαο και το θεοστυγές έργο που επετέλεσαν εκεί υπήρξαν η αιτία κατ’ αρχήν της συνοδικής καταδίκης τους, προφανώς από κάποια σύνοδο του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα με την ίδια την αναφορά του Φωτίου, «τούτους τοὺς ἀπατεῶνας καὶ θεομάχους συνοδικῆ καὶ θεία κατεκρίναμεν ψήφῳ». Πέραν αυτού όμως, η επόμενη κίνησή του ήταν να αποστείλει προς τους πατριάρχες της Ανατολής τη γνωστή ως «Εγκύκλια επιστολή» του, με την οποία τους ενημέρωνε και παράλληλα τους καλούσε σε σύνοδο, στην οποία μεταξύ άλλων θεμάτων θα αντιμετωπιζόταν και το σοβαρό ζήτημα που είχε ανακύψει³³³.

³³¹ Ο.π. 131, 239-240 (P.G. 102, 605).

³³² Ο.π. 132, 271-274 (P.G. 102, 608).

³³³ Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Β', σ. 111, όπου αναφέρει «Τά ἔθιμα αὐτά εἶχαν θεωρηθῆ στή δεύτερη (ἀπολογητική) ἐπιστολή τοῦ ἱ. Φωτίου ὡς ἀνεκτά μόνο ἐφ’ ὅσον περιορίζοντο στά ὄρια τῆς δικαιοδοσίας τοῦ παπικοῦ θρόνου, ἀλλά ἦσαν πλέον ἀπαραδέκτα γιά τὴν ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς»· και σε άλλο σημείο επίσης σ. 112, «Ἡ ἀμοιβαία ὑποχρέωση γιά τό σεβασμό τῶν διαφοροετικῶν ἐθίμων στή λατρεία καὶ στή ζωή τῶν ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, καίτοι εἶχε διακηρυχθῆ ὡς ἀναγκαία ἀπό τόν ἱ. Φώτιο στή λεγομένη «ἀπολογητική» του ἐπιστολή, δέν ἴσχυε πλέον, ἀφοῦ ὁ παπικός

Κατά συνέπεια, η αναφορά στις παρεκκλίσεις της Ρώμης αυτή τη φορά γίνεται με βάση τις ενέργειες των Λατίνων στη νεοσύστατη εκκλησία της Βουλγαρίας. Αρχικά, καταγγέλλει τη στάση τους έναντι της νηστείας των Σαββάτων πέραν του Μεγάλου Σαββάτου. Η ενέργειά τους αυτή έρχεται σε αντίθεση με τους κανόνες κι επιπλέον, σύμφωνα πάντα με το Φώτιο, «καὶ ἡ μικρὰ τῶν παραδοθέντων ἀθέτησις καὶ πρὸς ὅλην τοῦ δόγματος ἐπιτροῖψαι καταφρόνησιν»³³⁴. Ακόμη στο θέμα της νηστείας αναφέρει ότι απέκοψαν την πρώτη εβδομάδα των νηστειῶν από την υπόλοιπη περίοδο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής κι επέτρεψαν την κατάλυση γάλακτος, την τυροφαγία, «καὶ τὴν τῶν ὁμοίων ἀδηφαγίαν»³³⁵.

Μια ἄλλη πολύ σημαντική απόκλιση από την εκκλησιαστική τάξη αφορούσε στους πρεσβυτέρους «τοὺς ἐνθέσμῳ γάμῳ διαπρέποντας». Δίδαξαν στους νεοφώτιστους Βούλγαρους την υποτίμηση και την αποστροφή απέναντι στους ἐγγάμους ιερεῖς, αναβιώνοντας με αυτόν τον τρόπο την αιρετική διδασκαλία του Μανιχαϊσμοῦ.

θρόνος προσπάθησε νὰ τὰ ἐπιβάλη ἀντικανονικῶς καὶ στὴν νεοσύστατη Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας, ἢ ὅποια ἀνήκε στὸν χῶρον τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Πατριαρχείου Κπόλεως. Ὑπὸ τὸ πνεῦμα ἄλλωστε αὐτὸ ὁ ἱ. Φώτιος εἶχε ἀπορρίψει τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ κανόνα 10 τῆς συνόδου τῆς Σαρδικῆς (343), ἀφοῦ ὁ κανόνας αὐτὸς δὲν εἶχε ἐφαρμοσθῆ στὴν Ἀνατολή. Εἶναι πολὺ σημαντικὰ τὰ ὅσα λέει ὁ Φώτιος γιὰ τὶς ἐνέργειες τῶν παπικῶν στὴ Βουλγαρία, ἀλλὰ καὶ πολὺ υπεύθυνα ἡ στάσις που κράτησε ἀπέναντι στὶς ἐνέργειες αὐτές. Ξεκινᾷ τὴν ἀναφορὰ του ἀπὸ τὰ λιγότερο «κακὰ» καὶ καταλήγει στὴν «κορωνίδα τῶν κακῶν» που εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς τῶν παπικῶν ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Υἱό. Δὲν τὶς ἀντιμετωπίζει ὡς ἀπλὴ διαφοροποίησις ἡ ὁποία καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ εἰσαχθῆ ἀντικανονικὰ στὰ ὅρια μιᾶς ἄλλης ἐκκλησίας. Κάποιες ἀπὸ τὶς ἐνέργειές τους τὶς ἀντιμετωπίζει ὡς αἵρεσις ἢ καλύτερα ὡς ἀναβίωσις παλαιότερων αἱρέσεων. Ἡ στάσις ὅμως τῶν παπικῶν ἱεραποστόλων στὸν Βουλγάρους καταδεικνύει καὶ τὸν τρόπο που ἀντιλαμβάνονταν οἱ παπικοὶ τὶς καινοτομίες αὐτές στὴν ἴδια τὴν ἐκκλησία τῆς Ρώμης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἀποστροφῆς τῶν ἐγγάμων ἱερέων. Ἐπομένως στὸ συγκεκριμένον τουλάχιστον θέμα ἡ ὑπαρξὴ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀγάμων ἱερέων στὴ Ρώμη δὲν ἀποτελοῦσε ἐκφρασις σεβασμοῦ πρὸς κάποια παλαιὰ παράδοσις που υπῆρχε στὴν ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ἀλλὰ δείγμα ἀσέβειας καὶ ἀποστροφῆς πρὸς τοὺς ἐγγάμους ἱερεῖς καὶ κατ' ἐπέκτασις πρὸς τὸ μυστήριον τοῦ γάμου, ὅπως βέβαια τὸ εἶχε ἤδη ἐπισημάνει διακριτικὰ ὁ Φώτιος στὴ δευτέρῃ πρὸς τὸ Νικόλαο ἐπιστολῇ του.

³³⁴ Ἐγκύκλιος ἐπιστολῇ πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολῇ 2, L.W.1 42, 68-69 (P.G. 102, 724).

³³⁵ Ὁ.π. 42, 69-71 (P.G. 102, 724).

Τέλος, μία καινοφανής αλλά ταυτόχρονα και παράλογη τακτική που ακολούθησαν οι παπικοί ιεραπόστολοι στις επαφές τους με τους Βούλγαρους ήταν ο αναμυρισμός όσων είχαν λάβει το χρίσμα από πρεσβυτέρους. Μας παρέχει μάλιστα ο Φώτιος την πληροφορία ότι αφού αναγόρευαν τους εαυτούς τους επισκόπους, (κι επομένως υπονοεί ότι δεν ήταν επίσκοποι, αλλά αυτοχειροτονούνταν) διακήρυτταν ότι το χρίσμα από τους πρεσβυτέρους είναι άχρηστο κι επιτελείται μάταια. Ισχυρίζονταν ακόμη ότι το μυστήριο του χρίσματος ορίστηκε να τελείται μόνο από αρχιερείς. Όλα αυτά αποτελούν για το Φώτιο παραλογισμό διότι και το χρίσμα είναι ένα μυστήριο όπως και τα υπόλοιπα. Κατά συνέπεια, αν δεν επιτρέπεται στον ιερέα να χρίει όσους προηγουμένως βαπτίστηκαν, τότε δεν πρέπει να επιτελεί ούτε και το μυστήριο του βαπτίσματος ούτε και να ασκεί το ιερατικό του έργο. Επίσης, ο ιερέας τελεί την ιερουργία του δεσποτικού Σώματος και Αίματος του Χριστού και καθαγιάζει με τις ιερές αυτές πράξεις όσους μυσταγωγήθηκαν παλαιότερα. Πως είναι δυνατόν, αναρωτιέται, να μην αγιάσει, χρίοντας με μύρο αυτούς που τώρα οδηγούνται στην τελείωση; Ακόμη, ο ιερέας, όταν βαπτίζει, επιτελεί δώρο καθαρτήριο σ' αυτόν που βαπτίζεται. Άρα δεν είναι δυνατόν να αφαιρεθούν από αυτόν και η σφραγίδα και η φύλαξη του βαπτισθέντος³³⁶.

3) Η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος

Το θέμα της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος απασχόλησε ιδιαίτερα το Μ. Φώτιο λόγω των καινοτομιών της Ρώμης, που αυτή την εποχή άρχισε να προβάλλει, με αφορμή τις διεκδικήσεις της τόσο στο Ανατολικό Ιλλυρικό όσο και στη νεοσύστατη εκκλησία της Βουλγαρίας³³⁷. Οι θέσεις που διατύπωσε ο Μ. Φώτιος αποτέλεσαν σταθμό στην πολεμική

³³⁶ Ο.π. 42-43, 80-100 (P.G. 102, 725).

³³⁷ Βλ. Νικ. Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία*, σ. 133, τ. Β'.

της Ορθόδοξης εκκλησίας κατά των αιρετικών δοξασιών των Ρωμαιοκαθολικών ανά τους αιώνες³³⁸. Βασικό έργο του σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος είναι η πραγματεία του «Φωτίου Πατριάρχου λόγος, περί τῆς τοῦ Αγίου Πνεύματος μυσταγωγίας»³³⁹. Εκτός όμως από το σύγγραμμα αυτό, τις απόψεις του για το θέμα διατύπωσε και στην «Εγκύκλιο ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς Ανατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους»³⁴⁰, καθώς επίσης και στην ἐπιστολή που απέστειλε προς τον αρχιεπίσκοπο Ακυληίας³⁴¹. Στην πρώτη από τις ἐπιστολές, το θέμα αναπτύσσεται μεταξύ άλλων καινοτομιών, που υιοθέτησε και πρόβαλε η εκκλησία της Ρώμης, ενώ στη δεύτερη το ζήτημα της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος αποτελεί το αποκλειστικό της θέμα³⁴².

³³⁸ Βλ. Γ. Θεοδωρούδη, *Η εκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ ΙΓ' αἰῶνος*, σ. 50 κ.εξ. «Ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, ὁ Ἰωάννης Φουρνῆς, ὁ Εὐστράτιος Νικαίας, ὁ Νικόλαος Μεθώνης καὶ ὁ Νικόλαος Δ' Μουζάλων, ἀκμάσαντες τὴν ἐποχὴν αὐτὴν, συνέγραψαν ἔργα περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Οὗτοι εἰς τὰς περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος συγγραφάς των, ἀκολουθοῦντες τὰς πνευματολογικὰς ἀπόψεις τῶν πρὸ αὐτῶν ἀκμασάντων Πατέρων καὶ δὴ τοῦ Μεγάλου Φωτίου, ἐλέγχουν τὰς θεολογικὰς ἀτοπίας, εἰς τὰς ὁποίας ὀδηγεῖ ἡ διδασκαλία τῶν Λατίνων περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Πάνω στη γραμμὴ του Φωτίου κινήθηκαν κι ἄλλοι ἀκόμη συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Γρηγόριος Β' Κύπριος, ὁ Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, ὁ Θεόδωρος Μουζάλων, ἀλλὰ κι ὁ Ἁγ. Γρηγόριος Παλαμᾶς το ΙΔ' αἰ.

³³⁹ P.G. 102, 280-391. Το ἔργο αὐτὸ συνεγράφη κατὰ τα τελευταῖα 8 χρόνια τῆς ζωῆς του στη μονὴ τῆς Σκέπης.

³⁴⁰ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1 52, 365-369 (P.G. 102, 740).

³⁴¹ Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ακυληῖας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ρώμης, καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, *ἐπιστολή 291*, L.W.3. (P.G. 102, 793-822). Εἰρωνεῖα ἀποτελεῖ το γεγονός ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικούς υποστηρικτὲς τοῦ Φωτίου στο θέμα τοῦ Filioque υπῆρξε ὁ ἐπίσκοπος Ακυληῖας, ἀλλὰ κι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτοστάτες στη σύνοδο τοῦ 797 προκειμένου να υιοθετηθεῖ το Filioque ἦταν ὁ Παυλῖνος Ακυληῖας, προκάτοχος τοῦ συγχρόνου τοῦ Φωτίου, ἐπισκόπου Ακυληῖας. Με ἄλλα λόγια στο θρόνο Ακυληῖας ἀνέβηκαν τόσο ἕνας πολέμιος, ὅσο κι ἕνας υποστηρικτὴς τοῦ Filioque. Βλ. καὶ Δεσποίνης Κοντοστεργίου, «Ἡ περὶ ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Μ. Φωτίου», *Π.Θ.Σ.*, σ. 254. Βλ. ἀκόμη Θεοδώρου Ζήση, *Θεολόγοι τῆς Θεσσαλονίκης*, σ. 14-16.

³⁴² Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ το γεγονός ὅτι στα τρία αὐτὰ ἔργα, ἤτοι στο «περὶ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας», στην ἐπιστολή «πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους» καὶ στην ἐπιστολή προς τον ἀρχιεπίσκοπο Ακυληῖας, ὁ Φώτιος ἐπαναλαμβάνει πολλές φορές αὐτολεξεῖ τα ἐπιχειρήματά του.

Η πρώτη συνέπεια που συνεπάγεται η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος «ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», κατά τον ιερό Φώτιο, είναι ότι μέσα στην Αγία Τριάδα εισάγεται διθεΐα. Αν δεχτούμε ότι το Άγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα αλλά και από τον Υιό, τότε η μοναρχία μέσα στην Αγία Τριάδα καταλύεται. Αυτό περαιτέρω συνεπάγεται πως έχουμε δύο αίτια ύπαρξης του Αγίου Πνεύματος, με αποτέλεσμα η μία αρχή να σχίζεται σε δύο³⁴³. Η διθεΐα, που νομοτελειακά εισάγεται, «μηδέν ἦττον τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας τὴν τῶν Χριστιανῶν σπαράττειν θεολογίαν», προσθέτει³⁴⁴.

Ενσχύοντας ακόμη περισσότερο τον ισχυρισμό του αυτόν ο Φώτιος προβληματίζεται σχετικά με το σκοπό της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος από τον Υιό. Αν η εκπόρευση Του από τον Πατέρα είναι τέλεια³⁴⁵, και είναι τέλεια καθώς Θεός τέλειος προέρχεται από Θεό τέλειο, τότε, αποφαίνεται, η εκπόρευση «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» είναι και περιττή και μάταια³⁴⁶. Αλλά και στην περίπτωση που ισχυριστεί κάποιος ότι πρόκειται για ατελή εκπόρευση, τότε αυτό αποτελεί ανοησία για δύο λόγους· ο

³⁴³ Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικός πατριάρχης, ἐπιστολή 291, L.W.3, 143, 119-123 (P.G. 102, 801).

³⁴⁴ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, L.W.1 44, 112-113 (P.G. 102, 725-728).

³⁴⁵ Ὁ.π. καὶ τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικός πατριάρχης, ἐπιστολή 291, L.W.3, 143, 124-125 (P.G. 102, 801).

³⁴⁶ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, L.W.1 44, 115-117 (P.G. 102, 728). Εκεί επεκτείνει περισσότερο το συλλογισμό του. Σχετική με το επιχείρημα αυτό είναι και μια άλλη διαπίστωση που διατυπώνει ο Φώτιος σε άλλο σημείο της ίδια επιστολής. Αναφέρει επί λέξει «εἴπερ ἡ τοῦ πνεύματος ἐκ τοῦ πατρὸς πρόοδος εἰς ὑπαρξιν συντελεῖ, τί συνοίσει τῷ πνεύματι ἢ ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπόρευσις τῆς πατρικῆς ἀκούσης εἰς ὑπαρξιν;» Είναι γνωστό πως ο Πατήρ είναι το αίτιο ύπαρξης των άλλων δύο προσώπων της Αγίας Τριάδας. Επομένως, η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος εκ του Πατρὸς αναφέρεται στην ύπαρξη του Αγίου Πνεύματος. Η εκπόρευση κατά συνέπεια δεν αναφέρεται σε κάτι άλλο, διότι όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «πάσης διπλῆς καὶ συνθέσεως τῆς μακαρίας καὶ θείας ἐκείνης φύσεως ὡς ἀπωτάτω κειμένης». Συνάγεται επομένως ότι η εκπόρευση είναι τέλεια.

πρώτος είναι ότι η παντέλεια Τριάδα μετατρέπεται με αυτόν τον τρόπο σε ατελή και ο δεύτερος ότι εν τέλει το Άγιο Πνεύμα παρουσιάζεται να εκπορεύεται από δύο αίτια ατελή. Με βάση το τελευταίο παρουσιάζεται και σύνθετο, αφού προέρχεται από δύο αίτια κι έτσι θα εκπορεύεται μη τέλειο από το καθένα³⁴⁷.

Όσοι υποστηρίζουν όλα τα προηγούμενα βλάσφημα, θα μπορούσαν να διατυπώσουν μια ακόμη βλασφημία, ότι δηλαδή το Άγιο Πνεύμα είναι εγγονός σε σχέση με τον Πατέρα. «Υίωνὸν εἰπεῖν τὸ πνεῦμα οὐκ ἄν ἀποκνήσαιεν», αναφέρει χαρακτηριστικά. Εφόσον ο Υἱός προέρχεται από τον Πατέρα με γέννηση και το Άγιο Πνεύμα προέρχεται από τον Υἱό με εκπόρευση, τότε το Άγιο Πνεύμα σε σχέση με τον Πατέρα θα είναι εγγονός³⁴⁸. Επιπλέον, αν υποθέσουμε ότι το Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υἱό, όπως ακριβώς εκπορεύεται από τον Πατέρα, τότε γιατί να μη γεννάται κι ο Υἱός από το Πνεύμα, όπως ακριβώς γεννάται κι από τον Πατέρα, αναρωτιέται ο Φώτιος και συμπληρώνει «ἵνα εἴη πάντα τοῖς ἀσεβοῦσιν ἀσεβῆ, καὶ αἱ γνῶμαι καὶ τὰ ῥήματα, καὶ μηδὲν αὐτοῖς ἀτόλμητον ὑπολείποιτο»³⁴⁹.

Κατά τον ι. Φώτιο, η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και εκ του Υιού θα σήμαινε και εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα με γέννηση. Αν ταυτόχρονα γεννάται ο Υἱός, υποστηρίζει ο Φώτιος, κι

³⁴⁷ Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἐπιστολή 291, L.W.3, 143, 128-131 (P.G. 102, 801), Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, L.W.1 45, 166-168 (P.G. 102, 729). Πρόκειται ακριβώς για το ίδιο επιχείρημα. Είναι σύνθετο επειδή έχει δύο αίτια ύπαρξης κατά τους Δυτικούς, δηλαδή τον Πατέρα και τον Υἱό: «ὡς εἰς δύο αἰτίας ἀναφερόμενον οὐδὲ τὸ σύνθετον εἶναι διαδράσειεν».

³⁴⁸ Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληΐας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἐπιστολή 291, L.W.3, 143, 132-136 (P.G. 102, 801-804).

³⁴⁹ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, L.W.1 44, 118-121 (P.G. 102, 728).

εκπορεύεται και το Πνεύμα, και μάλιστα από τον Υιό, όπως υποστηρίζουν οι παπικοί, τότε το Πνεύμα θα έχει την προέδο του από τον Πατέρα με γέννηση, εφόσον ο Πατέρας γεννά τον Υιό και το Πνεύμα εκπορεύεται μαζί του, καθώς ο Υιός προέρχεται με τη γέννηση³⁵⁰. Όλα αυτά βέβαια έχουν ως απαραίτητη προϋπόθεση την ταυτόχρονη γέννηση του Υιού κι εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος³⁵¹. Αν όμως αντίθετα υποστηριχθεί ότι σε διαφορετικό χρόνο γεννάται ο Υιός από τον Πατέρα και σε διαφορετικό χρόνο εκπορεύεται το Πνεύμα από τον Υιό, τότε αυτό οδηγεί στην αποδοχή χρόνου μέσα στην Αγία Τριάδα και κατά συνέπεια στην άποψη ότι το Άγιο Πνεύμα έχει νεότερη ύπαρξη από τον Υιό. Επειδή όμως η πλάνη αυτή είναι οφθαλμοφανής, θα αναγκαστούν, λέει ο Φώτιος, να ομολογήσουν ότι το Πνεύμα είναι «γεννητό»³⁵², πράγμα ψευδές και άτοπο.

Απόρροια των παραπάνω ισχυρισμών αποτελεί και η υποτίμηση του Πνεύματος σε σχέση με τα άλλα δύο πρόσωπα της Αγίας Τριάδος, εξαιτίας της διατάραξης των μεταξύ τους σχέσεων. Η ιδιότητα του κάθε προσώπου δηλώνεται σε σχέση με τον Πατέρα. Κατά συνέπεια, η ιδιότητα του μεν Πνεύματος δηλώνεται από το ότι εκπορεύεται από τον Πατέρα, του δε Υιού από το ότι γεννάται από τον Πατέρα. Σύμφωνα όμως με την ανόητη άποψη εκείνων που αποδέχονται την εκπόρευση του Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», το Πνεύμα διαστέλλεται από τον Πατέρα με

³⁵⁰ Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληῖας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἐπιστολή 291, L.W.3, 143, 142-146 (P.G. 102, 804).

³⁵¹ Γνωρίζουμε ὅτι ἡ ὀρθόδοξη διδασκαλία εἶναι «ἅμα Πατὴρ, ἅμα Υἱός, ἅμα Πνεῦμα».

³⁵² Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληῖας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ἐπιστολή 291, L.W.3, 143-144, 146-152 (P.G. 102, 804). Με τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ τοῦ Φωτίου καταδεικνύεται ὅτι τὸ Filioque διαταράσσει καὶ τὰ υποστατικά ιδιώματα μέσα στὴν Αγία Τριάδα. Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία ὁ Πατὴρ ἔχει τὴν ἀγεννησία, ὁ Υἱός ἔχει τὸ γεννητό καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἐκπορευτόν.

περισσότερες ιδιότητες σε σύγκριση με τον Υιό, επειδή αποτελεί κοινό γνώρισμα του Πατρός και του Υιού η εκπόρευση του Πνεύματος, αλλά ίδιον χαρακτηριστικό του Πνεύματος αποτελεί η εκπόρευσή Του από τον Πατέρα και από τον Υιό. Συνέπεια όλων αυτών είναι η αναβίωση της αίρεσης του Μακεδονίου³⁵³, αφού το Πνεύμα διαστέλλεται με περισσότερες διαφορές από τον Πατέρα κι έτσι ο Υιός είναι πλησιέστερα στην πατρική ουσία³⁵⁴.

Σε όλον αυτό το συλλογισμό ο Φώτιος προσθέτει επιπλέον και μια άλλη παράμετρο. Αν όλα τα γνωρίσματα του Πατέρα και του Υιού είναι κοινά, τότε κοινά είναι και τα γνωρίσματα του Πνεύματος. Ως τέτοια αναφέρονται τα: Θεός, Βασιλεύς, Δημιουργός, Παντοκράτωρ, Υπερούσιο, Ασημάτιστο, Αόρατο, Απλό και γενικά όλα τα άλλα. Αν λοιπόν κοινό γνώρισμα του Πατέρα και του Υιού είναι η εκπόρευση του Πνεύματος, τότε και το Πνεύμα θα εκπορευτεί και από τον Εαυτό του. Με τον τρόπο αυτό θα καταστεί το Ίδιο αρχή του Εαυτού του, αίτιο και ταυτόχρονα αιτιατό³⁵⁵.

Σε άλλη πάλι συνάφεια ο Φώτιος αναφέρει ένα άλλο επιχείρημα σχετικό με τα προαναφερθέντα. Καθετί που δεν είναι κοινό μέσα στην Τριάδα, ανήκει σ' ένα μόνο πρόσωπο. Επομένως και η εκπόρευση του Πνεύματος δεν είναι κοινό και των τριών προσώπων, αλλά είναι μόνο Ενός των τριών. Στην περίπτωση αυτή όμως, οι υποστηρικτές της εκπόρευσης του Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» έχουν να αντιμετωπίσουν ένα δεύτερο πρόβλημα που ανακύπτει και σχετίζεται με την εκπόρευση του Πνεύματος είτε μόνο «ἐκ τοῦ Πατρὸς» είτε μόνο «ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Στην

³⁵³ Βλ. Γεωργίου Μαρτζέλου, *Ιστορία της Ορθόδοξης Θεολογίας και Πνευματικότητας*, σ. 34. Ως γνωστόν, ο Μακεδόνης ήταν Ομοιουσιανός επίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως. Χαρακτήριζε το Άγιο Πνεύμα σαν αγγελοειδές κτίσμα και σαν πρώτο και μείζον δημιούργημα του Υιού.

³⁵⁴ Έγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, L.W.1 45, 122-131 (P.G. 102, 728).

³⁵⁵ Ο.π. 44, 132-138 (P.G. 102, 728).

πρώτη περίπτωση θα πρέπει να απαρνηθούν την προβαλλόμενη κοινή εκπόρευση. Αν επιλέξουν τη δεύτερη περίπτωση, ο Υιός γίνεται το αίτιον της εκπόρευσης του Πνεύματος και παράλληλα αφαιρείται από τον Πατέρα η ιδιότητα αυτή. Συνακόλουθο αυτού θα είναι να τερατολογήσουν ότι ο Πατέρας δε γέννησε τον Υιό, αλλά ο Υιός τον Πατέρα³⁵⁶. Κλείνει το συλλογισμό του, λέγοντας ότι κάτι τέτοιο θα τους κατέτασσε όχι απλά στους ασεβείς αλλά στους παράφρονες³⁵⁷.

Επίσης, το Άγιο Πνεύμα αποκλείεται από την κατ' ουσίαν συγγένεια με τα άλλα δύο πρόσωπα, δηλαδή από τη θεότητα, αν αποκλείουν, με όσα καινοφανή διδάσκουν, από την κοινωνία Πατρός και Υιού, το Πνεύμα, αφού η κοινωνία αυτή αναφέρεται στην ουσία και όχι σε κάποιο από τα ιδιώματα³⁵⁸. Επομένως, αμφισβητείται η θεότητα του Αγίου Πνεύματος.

Με τη διδασκαλία της εκπόρευσης του Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» θίγεται και η ίδια η Αγία Τριάδα ως τριάδα προσώπων. Το Πνεύμα υποστηρίζουν ότι εκπορεύεται «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», λέει ο Φώτιος, ωστόσο δε διευκρινίζεται αν η εκπόρευση αυτή είναι ίδια ή αντίθετη εκείνης «ἐκ τοῦ Πατρὸς». Στον προβληματισμό αυτό ο Φώτιος υποστηρίζει πως αν πρόκειται για την ίδια εκπόρευση, καθίσταται αδύνατη η μη κοινοποίηση των προσωπικών ιδιωμάτων με τα οποία η Τριάδα αποτελεί,

³⁵⁶ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1 46, 181-192 (P.G. 102, 729-732). Βλ. επίσης Μάρκου Ὀρφανοῦ, «Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἱ. Φώτιον» *Θεολογία* 50 (1979) σ. 47-70, ὅπου διατυπώνεται παρόμοια σκέψη ὡς συνέπεια τῆς μεταφορᾶς τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων στη θεία φύση. «Ἡ μεταβίβασις δὲ αὐτῆ τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων ἐπὶ τὴν θεϊαν φύσιν θὰ ὀδηγήσῃ καὶ εἰς τὸν ἔσχατον παραλογισμόν, δηλαδή ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα θὰ μετέχουν εἰς τὸν τρόπον τῆς ὑπάρξεως καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀνάρχου Πατρὸς».

³⁵⁷ Εἶναι ἀπόλυτα λογικὸ νὰ θεωρηθεῖ δείγμα παραφροσύνης ἡ ἀποψη τῆς γέννησης τοῦ Πατρὸς ἀπὸ τὸν Υἱό, καθὼς ἀπὸ τὰ ονόματα καὶ μόνον τῶν προσώπων, «Πατὴρ», «Υἱός», καὶ με βάση τὴν ἀνθρώπινη πείρα μας αὐτὸ θεωρεῖται καὶ εἶναι ἀδύνατον.

³⁵⁸ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1 45, 141-144 (P.G. 102, 728). Βλ. καὶ Δ. Λιάλιου, «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου πρὸς τοὺς Θρόνους τῆς Ἀνατολῆς», *Ε.Θ.* 10 (1991) σ. 293, ὅπου ἀναφέρει «Πάντα δηλ. τὰ κοινὰ μεταξὺ τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος θεμελιώνονται στὸ λόγο τῆς οὐσίας καὶ ὄχι στὰ προσωπικὰ ιδιώματα καὶ γι' αὐτὸ εἶναι κοινὰ καὶ τῶν τριῶν».

χαρακτηρίζεται και προσκυνείται ως Τριάδα³⁵⁹. Είναι απόλυτα λογικός ο προβληματισμός που διατυπώνει στο σημείο αυτό, διότι αν η ίδια εκπόρευση που γίνεται από τον Πατέρα γίνεται και από τον Υιό, δεν μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι δεν κοινοποιούνται τα ιδιώματα των προσώπων της Αγίας Τριάδας και τα οποία κανονικά είναι προσωπικά. Η εκπόρευση δηλαδή δεν είναι έργο αποκλειστικά και μόνον του Πατέρα αλλά και του Υιού. Αν πάλι είναι αντίθετη από την εκπόρευση του Πατέρα, τότε προκύπτει ξανά η αίρεση του Μάνεντος και του Μαρκίωνα: «πῶς ἡμῖν οὐ Μάνεντες καὶ Μαρκίωνες τῷ ῥήματι τούτῳ προκύπτουσιν, τὴν θεομάχον πάλιν κατὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ γλῶσσαν προτείνοντες;» αναφέρει χαρακτηριστικά³⁶⁰.

Εξηγεί στη συνέχεια το λόγο που διασαλεύεται η τριάδα των προσώπων. Αναφέρει με έναν αλυσιδωτό, θα λέγαμε, συλλογισμό, πως αφού ο Υιός γεννάται από τον Πατέρα και το Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα και τον Υιό, τότε θα πρέπει μάλλον και από το Πνεύμα να εκπορεύεται κάτι. Με αυτόν τον τρόπο οι υποστάσεις αυξάνονται σε τέσσερις, ή όπως αναφέρει προσποιούμενος διόρθωση, αυξάνονται σε άπειρες, γιατί από την τέταρτη υπόσταση θα προέλθει άλλη κι από εκείνη πάλι άλλη και θα συνεχίζεται αυτή η πρόοδος υποστάσεων επ' αόριστον. Αποτέλεσμα θα είναι τελικά η Αγία Τριάδα να μεταβληθεί σ' ένα πολυθεϊστικό σύνολο ανάλογο του πολυθεϊσμού των αρχαίων Ελλήνων ή των ειδωλολατρών³⁶¹.

Καταλήγει ο Φώτιος το συλλογισμό του λέγοντας πως τελικά, αφού όπως γνωρίζουμε η εκπόρευση δεν είναι κοινό γνώρισμα, αλλά ούτε και ιδίωμα ενός μόνο προσώπου, όπως ισχυρίζονται όσοι υποστηρίζουν την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ», τότε οδηγούμαστε

³⁵⁹ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, L.W.1 45, 160-165 (P.G. 102, 729).

³⁶⁰ Ο.π.

³⁶¹ Ο.π. 46, 169-174 (P.G. 102, 729).

στην έσχατη βλασφημία ότι η εκπόρευση του Πνεύματος δεν υπάρχει στην Αγία Τριάδα³⁶². Αυτό βέβαια αναλυόμενο περαιτέρω συνεπάγεται άρνηση της θεότητας του Αγίου Πνεύματος, αφού δεν προέρχεται από τον Πατέρα. Εφόσον όμως το «ὄντως Ὄν» είναι η Θεότητα, όλα τα υπόλοιπα ανήκουν στην κατηγορία του «μὴ ὄντος» συμπεριλαμβανομένης και της κτίσεως. Νομοτελειακά επομένως το Άγιο Πνεύμα μη προερχόμενο από τον Πατέρα, δε συμπεριλαμβάνεται στη θεότητα κι άρα κατατάσσεται στην κατηγορία των κτιστών.

Οι Δυτικοί προσπαθούσαν να τεκμηριώσουν και να ενισχύσουν τις δοξασίες τους επικαλούμενοι αγιογραφικά χωρία. Υποστήριζαν ότι ο Απ. Παύλος δίδασκε την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Υίο και χρησιμοποιούσαν προς επίτευξη του σκοπού τους το χωρίο «ἐξαπέστειλε ὁ θεὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, κρᾶζον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, ἀββὰ ὁ πατήρ»³⁶³. Ξεκαθαρίζει ο Φώτιος πρώτα απ' όλα, ότι ο Παύλος σε καμιά περίπτωση δεν υπονοεί ούτε κι εννοεί εκπόρευση του Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» και επισημαίνει ότι «τὸ πνεῦμα τοίνυν τοῦ υἱοῦ ὁ μετάρσιος ἄνθρωπος λέγει ἀπεστάλθαι παρὰ τοῦ πατρὸς»³⁶⁴. Ερμηνεύει τη φράση «τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ», λέγοντας ότι ονομάζεται έτσι επειδή ούτε ξένο είναι από τον Υίο ούτε αντιλέγει ούτε και φάνηκε ποτέ να νομοθετεί αντίθετα από τον Υίο. Αλλά, όπως το Πνεύμα είναι της ίδιας ουσίας και δύναμης με τον Υίο, έτσι ακριβώς είπε, ισχυρίζεται ο Φώτιος, ότι το Πνεύμα είναι της ίδιας θέλησης και γνώμης και συνεύσεως με τον Υίο. Συνεχίζοντας το συλλογισμό του υποστηρίζει ακόμη ότι αν με «τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ» εννοούν ότι το Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υίο, τότε θα πρέπει

³⁶² Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, L.W.1 46, 193-199 (P.G. 102, 732).

³⁶³ Γαλ. 4, 6.

³⁶⁴ Τῷ θεοφιλεστάτῳ, ὀσιοτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀρχιερεῖ, ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, τῷ θαυμασιωτάτῳ καὶ περιωνύμῳ ἀρχιεπισκόπῳ καὶ μητροπολίτῃ Ἀκυληῖας, Φώτιος ἐλέω θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικός πατριάρχης, ἐπιστολή 291, L.W.3, 144, 164-165 (P.G. 102, 804).

να δογματίσουν ότι κι ο Πατέρας εκπορεύεται από τον Υιό, αφού «λέγεται γὰρ ὁ πατήρ πανταχοῦ τοῦ υἱοῦ»³⁶⁵. Θα πρέπει σύμφωνα όμως και με τα παραπάνω το Πνεύμα να έχει και πολλούς «προβολέας» αλλά και πολλά «αἴτια», γιατί εκτός από τις παραπάνω ονομασίες, καλείται ακόμη και «σοφίας πνεῦμα καὶ γνώσεως καὶ συνέσεως καὶ δυνάμεως»³⁶⁶.

Μία άλλη βλασφημία που αναφύεται από τη δοξασία τους είναι ότι αν το Πνεύμα εκπορεύεται συγχρόνως από τον Πατέρα και τον Υιό, τότε θα διαιρεθεί σύμφωνα με τον αριθμό των υποστάσεων εκείνων από τους οποίους εκπορεύεται. Ἐτσι, αντί για ένα Πνεύμα θα έχουμε δύο, ένα δηλαδή που θα εκπορεύεται από τον Πατέρα κι ένα που θα εκπορεύεται από τον Υιό. Τέτοια περίπτωση, σχολιάζει χαρακτηριστικά, δεν υφίσταται ούτε για όσα προήλθαν με γέννηση, όσα δηλαδή είναι κτιστά. Μπορούμε να διακρίνουμε διαφορές ως προς την υπόσταση σε όσα προήλθαν από μία και μοναδική υπόσταση, αλλά δεν έχει υπάρξει περίπτωση μια υπόσταση να έχει προέλθει από διάφορες υποστάσεις και να μη διαιρείται αντίστοιχα με τον αριθμό των υποστάσεων από τις οποίες προήλθε. Προκειμένου αυτό να γίνει εύληπτο, παραθέτει κάποια παραδείγματα από την κτιστή πραγματικότητα. Πολλές φορές γεννιούνται παιδιά «ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς νηδύος, καὶ ἅμα καὶ χωρὶς»³⁶⁷. Επίσης, από το ανθρώπινο σώμα, τα διάφορα μέλη, όπως το χέρι, το μάτι, το πόδι, έχουν το καθένα μία διαφορετική λειτουργία και δεν είναι δυνατό να συγχέεται η λειτουργία τού ενός μέλους με το άλλο. Αντίθετα, όπως διαφέρουν τα διάφορα μέλη κατά την περιγραφή, με τον ίδιο τρόπο διαφέρουν με βάση την ενέργεια και διακρίνονται μεταξύ τους. Τέλος, καταλήγει λέγοντας

³⁶⁵ Ὁ.π. 144, 175 (P.G. 102, 805).

³⁶⁶ Ὁ.π. 144, 177-178 (P.G. 102, 805).

³⁶⁷ Ὁ.π. 145, 194-195 (P.G. 102, 805).

πως και για όσα έχουν τελείως χωριστή υπόσταση, «ὁ αὐτὸς εἰρμὸς τῆς θεωρίας διασώζεται»³⁶⁸.

Οι δυτικοί χρησιμοποιούσαν ακόμη κι ένα δεύτερο αγιογραφικό χωρίο προκειμένου να αποδείξουν την εγκυρότητα του δογματικού νεωτερισμού τους. Ισχυρίζονταν ότι το χωρίο «ἐκεῖνος ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται, καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν», αναφέρεται από τον ίδιο τον Κύριο για να δηλώσει την εκπόρευση του Πνεύματος κι από τον Ἴδιο. Ο Φώτιος αντιμετωπίζει κατ' αρχήν την άποψή τους αυτή με σκωπτικό ύφος, διότι αναφέρει ότι μόνο ανόητοι θα μπορούσαν να προβάλλουν επιχειρήματα που καταδεικνύουν και καταρρίπτουν με τον πλέον σαφή τρόπο την πλάνη τους και ταυτόχρονα οι ίδιοι να τα χρησιμοποιούν προς επιβεβαίωσή της. Αντίθετα, για το Φώτιο το συγκεκριμένο χωρίο αποτελεί μία ακόμη ρήση από τα χείλη του Χριστού που επιβεβαιώνει ότι το Πνεύμα εκπορεύεται αποκλειστικά και μόνο από τον Πατέρα. Για το λόγο αυτό αναρωτιέται «τί δὲ παραστῆσαι φανερώτερον ὡς οὐκ ἐκ τοῦ υἱοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ πατρὸς τὸ πνεῦμα ἐκπορεύεται;»³⁶⁹. Ὅπως ακριβώς, λέει ο Φώτιος σε άλλη συνάφεια, είχε αναφέρει ο Χριστός ότι «τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται», το ίδιο ακριβώς διδάσκει κι εν προκειμένω με τη φράση «ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήψεται». Εξηγεί ότι το «ἐκ τοῦ ἐμοῦ» δε σημαίνει σε καμιά περίπτωση «ἐξ ἐμοῦ». Στη δεύτερη περίπτωση ὄντως θα σήμαινε εκπόρευση του Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Με τη φράση όμως «ἐκ τοῦ ἐμοῦ» δηλώνεται και εννοείται η υπόσταση του Πατρὸς³⁷⁰.

Με τη φιλολογική του οξύνοια ο Φώτιος καταρρίπτει και την περίπτωση ακόμη που το συγκεκριμένο χωρίο είχε ειπωθεί με το πνεύμα που θέλουν να το εννοούν. Ἀκόμη και σ' αυτήν την περίπτωση δε θα ίσχυε η ὕβρη τους. Αιτιολογεί την άποψή του αυτή με την ακόλουθη

³⁶⁸ Ὁ.π. 145, 202-203 (P.G. 102, 805).

³⁶⁹ Ὁ.π. 146, 218-219 (P.G. 102, 808).

³⁷⁰ Ὁ.π. 146, 222 (P.G. 102, 808).

φιλολογική διαπίστωση. Το ρήμα «λαμβάνω» δε χρησιμοποιείται πάντοτε με την έννοια του «εκπορεύομαι». Εμβαθύνοντας περαιτέρω υποστηρίζει ότι άλλη είναι η σημασία του «λαμβάνει κι απορρέει υπόσταση από άλλη υπόσταση» κι άλλη η σημασία του «εκπορεύεται προς ουσίωση και υπόσταση»³⁷¹.

Στη συνέχεια, ο Φώτιος απαντά στον ισχυρισμό των δυτικών ότι κάποιοι πατέρες όπως ο Αυγουστίνος, ο Αμβρόσιος και ο Ιερώνυμος έγραψαν σε πολλά έργα τους ότι το Πνεύμα εκπορεύεται από τον Υιό. Ο Φώτιος χωρίς να αρνείται την αλήθεια του ισχυρισμού τους, απαντά πως ακόμη κι αν διατύπωσαν αυτόν το λόγο δέκα ή και είκοσι από τους πατέρες θα πρέπει να σκεφτεί κανείς ότι είναι άπειροι όσοι δεν τον υποστήριξαν.

Ακόμη, ο Φώτιος υπερασπίζεται τους πατέρες, γιατί, όπως λέει, οι περιστάσεις πολλές φορές λειτούργησαν εκβιαστικά για αυτούς, με αποτέλεσμα άλλες φορές να μιλήσουν με προχειρότητα, άλλες να μιλήσουν με οικονομία κι άλλες πάλι ίσως και λανθασμένα ως άνθρωποι να ολισθήσουν και πέσουν σε σφάλμα. Η μοναδική περίπτωση για να καταδικαστούν μαζί με τις διδασκαλίες τους είναι μόνο αν κάποια σύνοδος πατέρων τους υπέδειξε κάποιο σφάλμα κι εκείνοι το αντιμετώπισαν με απείθεια και ανυπακοή. Διαφορετικά, αν για κάποιο λόγο, άγνωστο σ' εμάς, εξέκλιναν των ορθών δογμάτων, δεν πρέπει να καταδικάζονται οι ίδιοι αλλά μόνο η διδασκαλία τους. Τους ίδιους, συνεχίζει, πρέπει να τους τιμούμε αλλά τη συγκεκριμένη διδασκαλία τους δε θα την ακολουθήσουμε. Συγκεκριμένα σημειώνει «τὸ μὲν παρενεχθὲν οὐ προσιέμεθα, τοὺς ἄνδρας δὲ ἀσπαζόμεθα»³⁷². Παρομοίως, και στη συγκεκριμένη περίπτωση της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος

³⁷¹ Ο.π. 146, 235-244 (P.G. 102, 809).

³⁷² Ο.π. 149, 317-318 (P.G. 102, 813). Το κείμενο της P.G. αναφέρει «τὸ μὲν παρενεχθὲν, οὐ προσιήκην δεχόμεθα, τοὺς ἄνδρας δὲ ἀσπαζόμεθα».

προσθέτει «καὶ τοὺς εἴ τινας ὑπηνέχθησαν εἰπεῖν τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι, τὸ μὲν παρὰ τὴν δεσποτικὴν φωνὴν οὐ δεχόμεθα, ἐκείνους δὲ τῆς τῶν πατέρων ἀγέλης οὐκ ἀποκρίνομεν». Με τον τρόπο αυτό ο Φώτιος όχι μόνο δε λαμβάνει υπόψη του το επιχείρημα των δυτικών ότι είναι ορθή η διδασκαλία τους, επειδή αυτή υποστηρίζουν και κάποιοι από τους πατέρες, αλλά αντίθετα προβάλλει την άποψη ότι δεν μπορεί να αποτελεί επιχείρημα ο λόγος των πατέρων, αν δεν αποτελεί κοινή πίστη της εκκλησίας. Για το λόγο αυτό, αναφέρει «οὐδ' ἂν ἡ κτίσις ἀφῆκε πᾶσα μίαν φωνήν, οὐμενοῦν οὐδεὶς τοῦ κτίστου καὶ δημιουργοῦ τῆ ἀντιφθεγγομένη κτίσει τῷ κτίστη προσέθετο, οὐδ' ὑπέκυψε νόμοις τῆς κτίσεως τοὺς τοῦ δημιουργοῦ καὶ κτίστου νόμους παραγραφόμενος»³⁷³.

Τέλος, ο Φώτιος αναφέρεται και στους πάπες εκείνους που παρέμειναν πιστοί στην εκπόρευση του Πνεύματος «ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς». Αυτοί ήταν ο Λέων, ο οποίος συμμετείχε και στην τέταρτη οικουμενική σύνοδο, ο διάδοχός του, επίσης Λέων, αλλά και ο πάπας Αδριανός. Δεν παραλείπει να αναφερθεί και στους απεσταλμένους του πάπα Ιωάννη, οι οποίοι «ὡς ὁμόφρονες καὶ φωνῆ καὶ γλώσση καὶ ἰδιοχείρῳ γραφῆ καθυπεσημήναντο». Όλοι αυτοί έμειναν πιστοί στο δόγμα της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος «ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς»³⁷⁴.

4) Η εικονομαχία και οι περί εικόνων απόψεις του ιερού Φωτίου

Η πατριαρχία του Φωτίου ξεκίνησε σε μια εποχή κατά την οποία η αυτοκρατορία και πολύ περισσότερο η πρωτεύουσα προσπαθούσε να ανανήψει από τις πληγές που της είχε προκαλέσει η εικονομαχία. Ίχνη του αιρετικού αυτού κινήματος³⁷⁵ εξακολουθούσαν να υπάρχουν, όπως

³⁷³ Ο.π. 150, 349-353 (P.G. 102, 816-817).

³⁷⁴ Ο.π. 150-151, 354-378 (P.G. 102, 817-820).

³⁷⁵ Βλ. Βίος Ἰγνατίου, P.G. 105, 492. Η εικονομαχία αναφέρεται σαφώς ως αίρεση. Βλ. επίσης Μητροπολίτου Πισιδίας Μεθοδίου (Φούγια), Ἑλληνες καὶ Λατίνοι σ. 100, καθώς και Βασιλ. Γιαννόπουλου, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερόν Φώτιον», *Θεολογία* 51/1 (1980) 158-185

αφήνει να εννοηθεί ο Φώτιος στην Εγκύκλια επιστολή του³⁷⁶, με αφορμή το θέμα της αναγνώρισης της συνόδου του 787 ως Ζ' Οικουμενικής, αναγνώριση που σημειωτέον αποτελούσε το πρώτο βήμα για την εξάλειψη των εικονομαχικών απόψεων πλέον οριστικά³⁷⁷. Γράφει σχετικά «χρη δ' οὖν καὶ ταύτην, μεγάλην τε καὶ ἀγίαν καὶ οἰκουμενικὴν καὶ ταῖς πρὸ αὐτῆς ἕξ συνόδοις συνανακηρύττειν. τὸ γὰρ μὴ οὕτω διαπράττεσθαι καὶ ποιεῖν ... καὶ τῶν εἰκονομαχούντων, ὧν οὐδὲν τῶν ἄλλων αἰρετικῶν εὖ οἶδ' ὅτι μυσσάτεσθε τὸ δυσσέβημα, πλατύνειν ἐστὶ τὰ στόματα, οὐχὶ οἰκουμενικῆ συνόδῳ τὴν αὐτῶν καθαιρεθῆναι δυσσέβειαν, ἀλλ' ἑνὸς θρόνου κρίσει τὴν δίκην ὑπέχειν πρόφασιν ἔχόντων εἰς τὸ τερατεύεσθαι»³⁷⁸. Αποδεικνύεται επομένως, ὅτι συνέχιζαν να υπάρχουν

και Θεολογία 51/2 (1980) 379-405. Σαφῶς γίνεται λόγος για προσπάθεια εξάλειψης «καὶ τῶν τελευταίων ἐστιῶν τῆς αἰρέσεως καὶ τῶν ἐρεισμάτων αὐτῆς.». Βλ. ἀκόμη Dvornik Francis, «The Patriarch Photius and Iconoclasm», *DOP*, (1953), σ. 69-97, ὅπου σε πολλά σημεία κατονομάζει τὴν εἰκονομαχία καὶ τὴν κατατάσσει στις αἰρέσεις. Ενδεικτικὰ αναφέρουμε τις σελίδες: 69 heresy, 72 heretical patriarch καὶ heretic John, 73 iconoclastic heretics καὶ moderate heretics, 74 heresy καὶ heretics, 75 the heretics, 77 the iconoclastic heresy(2) the heresy, 79 the iconoclastic heresy, 82 heretical leader, 83 heresy(2) καὶ heretical patriarchs καὶ prominent heretics καὶ iconoclastic heresy, 84 the heresy(2), 85 the iconoclastic heresy, 87 fellow-leaders of the heresy.

³⁷⁶ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1. (P.G. 102, 721-741).

³⁷⁷ Βλ. Χρ. Κρικῶνη, *Πατερικά θεολογικά μελετήματα*, σ. 599. Εκεί αναφέρονται τα ἐξῆς: «Ὁ πατριάρχης Φώτιος ἐξεδήλωσε τὸ ἐνδιαφέρον του ἀρχικὰ μὲ περισκεψὴ καὶ σύνεση, καὶ προπαντὸς μὲ τὴν πειθῶ, γιὰ τὴν ἀναίρεση καὶ ἀνασκευὴ τῶν εἰκονομαχικῶν ἰδεῶν καὶ ἐπιχειρημάτων καὶ τὴν ἐπικύρωση τῶν δογμάτων τῆς Συνόδου τοῦ 787, μὲ τὴν ἀναγνώρισή της ὡς Οἰκουμενικῆς ἀπὸ τῆς Συνόδου τοῦ 879». Βλ. ἀκόμη Βασιλ. Γιαννόπουλου, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερόν Φώτιον», *Θεολογία 51/1* (1980) 158-185 καὶ *Θεολογία 51/2* (1980) 379-405, ὅπου αναφερόμενος στὴν πρωτοδευτέρα γράφει χαρακτηριστικὰ: «Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὡς κύριον λόγον συγκλήσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου τοῦ 861 εἶχε θέσει οὗτος τὴν καταπολέμησιν τῶν ὑπολειμμάτων τῆς εἰκονομαχίας.».

³⁷⁸ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1 52-53, 374-382 (P.G. 102, 740-741). Βλ. ἀκόμη μνημ. ἐργ. Χρ. Κρικῶνη, *Πατερικά...*, σ. 598, ὅπου παρατηρεῖ «ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἀμετακίνητοι Εἰκονομάχοι, ἀφοῦ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μετέλλασαν στρατόπεδο – φανερά ἢ μυστικά – γιὰ νὰ διατηρήσουν τίς θέσεις καὶ τὰ ἀξιώματά τους καὶ ἀσκούσαν τὴν ἐπιρροή τους στὴ διαμόρφωση τῶν κοινῶν γιὰ τὴ στήριξη ἢ ἀνατροπὴ τῶν πολιτικῶν ἢ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὰ ἀτομικά τους συμφέροντα», βλ. ἐπίσης Fr. Dvornik, *The photian schism*, σ. 68, (υποσημείωση 1), ὅπου αναφέρεται ὅτι οἱ εἰκονοκλάστες αυτοκράτορες δὲν ἦταν, ὅπως υποστηρίζεται συνήθως, οἱ ορμισμένοι ἐχθροὶ τοῦ μοναχισμοῦ, καθὼς, ὅπως μας πληροφορεῖ ὁ ἴδιος ὁ Dvornik, ἀνακάλυψε μαρτυρία σύμφωνα με τὴν ὁποία υπῆρχε

ακόμη υποστηρικτές της εικονομαχίας που εξακολουθούσαν να πιστεύουν στην αίρεση αυτή και να επηρεάζουν τα πολιτικά και εκκλησιαστικά πράγματα δημιουργώντας ταραχές, όπως μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε από την πληροφορία που μεταφέρει ο Φώτιος στον πάπα Νικόλαο· «κύκλω πάλιν οί άσεβεῖς, οί μὲν τὴν εἰκόνα Χριστοῦ διαπτύοντες καὶ Χριστὸν αὐτὸν ἐν ταύτῃ διασύροντες, οί δὲ τὰς ἐν αὐτῶ φύσεις συγχέοντες ἢ ἀπαρνούμενοι, ἄλλης φύσεως καινοτέρας ἐπεισαγωγῇ τὰς προτέρας ἐξορίζοντες καὶ τὴν τετάρτην σύνοδον μυρίαις ταῖς βλασφημίαις καθυποβάλλοντες· πρὸς οὓς ἡμῖν ὁ πόλεμος ἀναρριπισθεῖς καὶ χρόνῳ συχνῶ συγκροτηθεῖς εἰς τὴν ὑπακοὴν τοῦ Χριστοῦ πολλοὺς ἠχμαλώτισεν. τίς δέ μοι δοίῃ καὶ τὸ πᾶν ἰδεῖν αἰχμαλωτιζόμενον;»³⁷⁹.

Εκτός όμως από όλα τα παραπάνω κι ο ίδιος ο Φώτιος παλαιότερα είχε ανάμειξη στη διαμάχη που είχε προκαλέσει η εικονομαχία τόσο σε

μοναστήρι στη Μικρά Ασία που υιοθετούσε τους ισχυρισμούς των εικονομάχων. Γράφει χαρακτηριστικά: «It is not true to say that the iconoclastic emperors were the sworn enemies of monastic life, as it has been generally alleged. I, among others, have found evidence of the existence of an iconoclastic monastery in Asia minor, as shown in the Life of St. Gregory Decapolites...». Βλ. και Δέσπω Λιάλιου, «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου πρὸς τοὺς Θρόνους τῆς Ἀνατολῆς», *Ε.Θ.* 10 (1991) σ.297. Στο ἄρθρο αὐτὸ αναφέρονται τα ἐξῆς σχετικά με τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο: «Κατὰ ταῦτα ἐξηγεῖ ὁ ἅγ. Φώτιος τοὺς λόγους, βάσει τῶν ὁποίων δικαιολογεῖται ἡ οἰκουμενικότης τῆς συνόδου τοῦ 787 καὶ ἡ ἀπαρίθμησή της ὡς ἐβδόμη στὴ σειρά τῶν Οἰκ. Συνόδων: α) Τονίζονται μὲ ἔμφαση οἱ ἀποφάσεις τῆς συνόδου τοῦ 787, ἥτοι περὶ ἀναίρεσεως τῆς αἰρέσεως τῶν εἰκονομάχων ἢ εἰκονομαχοῦντων, οἱ ὅποιοι χαρακτηρίζονται χριστομάχοι καὶ ἡ αἴρεση τῶν «μεγίστη δυσσέβεια» β) Ὁ ἅγ. Φώτιος καταβάλλει προσπάθεια νὰ ἐξουδετερώσῃ τὸ ἐπιχείρημα τῶν εἰκονομάχων ὅτι καταδικάσθηκαν ἀπὸ μία τοπικὴ ἐκκλησία καὶ ὄχι ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο· ἡ πολεμικὴ δηλ. κατὰ τῆς Συνόδου τοῦ 787 καὶ ὁ ὑποβιβασμὸς τῆς σὲ τοπικὴ μὲ ὑπαιγμούς κατὰ τοῦ κύρους τῆς προήρχετο ἀπὸ εἰκονομαχικοὺς κύκλους, προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὴ συγκαταρίθμησή των μεταξύ τῶν καταδικασθέντων ἀπὸ Οἰκουμενικὴ Σύνοδο αἰρετικῶν. γ) Ὁ ἅγ. Φώτιος ὑπερασπίζει τὴν οἰκουμενικότητα τῆς συνόδου τοῦ 787 μὲ τὴν οἰκουμενικὴ καὶ ἐλεύθερη συμμετοχὴ τῶν ἀρχιερατικῶν θρόνων – Πατριαρχείων Ἀνατολῆς καὶ Ῥώμης – κατονομάζοντας τοὺς ἀντιπροσώπους καὶ τονίζοντας ἐκ παραλλήλου τὴν ἰσοτιμία των μὲ τοὺς ὄρους «σμπάρεδροι καὶ σύμψηφοι». Με βάση λοιπὸν καὶ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα μπορεῖ νὰ συναχθεῖ με βεβαιότητα ὅτι υπήρχαν ἀκόμη ομάδες που υποστήριζαν ἢ ἀσπάζονταν τὴν αἴρεση τῆς εἰκονομαχίας. Βέβαια θὰ ἦταν καὶ παράλογο νὰ μὴν υπήρχαν υποστηρικτές ἐνὸς κινήματος το ὁποῖο εἶχε διάρκεια μεγαλύτερη των 100 ἐτῶν, εἶχε προκαλέσει σάλο καὶ φοβεροὺς διωγμούς σε ολόκληρη τὴν αυτοκρατορία καὶ εἶχε ἐπέλθει ἡ ἐπίσημη καταδίκη του μόλις 24 ἔτη νωρίτερα.

³⁷⁹Βλ. Νικολάω Πάπα Ἀπολογητικὴ, ἐπιστολὴ 290, L.W.3 134 – 135, 359-365 (P.G. 102, 612).

προσωπικό όσο και σε οικογενειακό επίπεδο. Οι γονείς του, όπως μας παραδίδει ο ίδιος για εκείνους, πέθαναν στην εξορία λόγω των εικονολατρικών τους απόψεων³⁸⁰. Ο αδελφός του πατέρα του, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ταράσιος, προήδρευσε της Ζ' Οικ. Συνόδου³⁸¹, η οποία κατεδίκασε και τερμάτισε την πρώτη φάση της εικονομαχίας. Η εμφανέστερη προσωπική του ανάμειξη αποδεικνύεται σε μία επιστολή του στην οποία αναφέρει ότι αναθεματίστηκε από εικονομαχικές συνόδους μαζί με τον πατέρα και το θείο του. «Ἄνεθεμάτισαν ἡμᾶς χρόνοις μακροῖς πᾶσα σύνοδος αίρετική καὶ πᾶν εἰκονομάχων συνέδριον, οὐχ ἡμᾶς δὲ μόνον, ἀλλὰ καὶ πατέρα καὶ θεῖον, ἄνδρας ὁμολογητὰς Χριστοῦ καὶ ἀρχιερέων σεμνολόγημα»³⁸², αναφέρει χαρακτηριστικά. Επομένως, ο Φώτιος γνώριζε εκ των ἔσω και «ἰδίους ὄμμασι καὶ παθήμασι» τις εικονομαχικές αντιλήψεις, αλλά και το θεολογικό, κοινωνικό και πολιτικό τους υπόβαθρο. Αντιλαμβάνεται κανείς εύκολα τη σημασία των επιχειρημάτων με τα οποία αντιμετώπισε τα τελευταία εναπομείναντα τμήματα της εικονομαχικής έριδας τόσο λόγω των προαναφερθέντων λόγων όσο και επειδή τα επιχειρήματά του εν πολλοίς αποτελούν σύνοψη των θέσεων των παλαιότερων πατέρων που έζησαν κι αντιμετώπισαν την εικονομαχική λαίλαπα³⁸³.

³⁸⁰Βλ. και το κεφάλαιο των προσωπογραφικών της παρούσης εργασίας, όπου αναφέρονται αναλυτικά τα σχετικά με την οικογένεια του Φωτίου. Βλ. επίσης, Τοῖς θεοφιλεστάτοις συλλειτουργοῖς, τῷ θεοσεβεστάτῳ οἰκονόμῳ καὶ συγκέλλῳ τῆς Θεουπολιτῶν ἐκκλησίας, Φώτιος, ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ῥώμης, *επιστολή 289*, L.W.3 122, 52-57, Ταρασίῳ πατρικίῳ ἀδελφῷ παραμυθητική ἐπί θυγατρὶ τεθνηκυῖα, *επιστολή 234*, L.W.2 152, 57-61 (P.G. 102, 972-973), ἀκόμη, Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ, *επιστολή 114*, L.W.1 152, 2 (P.G. 102, 877).

³⁸¹ Βλ. υποσημείωση 38 στο κεφάλαιο των προσωπογραφικών – ιστορικών.

³⁸² Γρηγορίῳ διακόνῳ καὶ χαρτουλαρίῳ, *επιστολή 114*, L.W.1 152, 2-4 (P.G. 102, 877).

³⁸³ Βλ. Ἀθ. Παλιούρα, «Δόγμα καὶ εἰκόνα. Ἐκκλησία καὶ τέχνη. Ὁ Μ. Φώτιος... Π.Ε.Σ., σ. 636, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Μεταλάβαινε μιὰ βαθειὰ παιδεία καὶ πατερική σοφία, καθὼς πολλὲς ιδέες του πηγάζουν ἀπὸ τὸν Παῦλο καὶ τὸν Χρυσόστομο, τὸν ἅγιο Νεῖλο καὶ τὸν Γρηγόριο Νύσσης, τὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, τὸν πατριάρχη Γερμανὸ καὶ τὸν Νικηφόρο τὸν ὁμολογητή.».

Βασική θέση του Φωτίου είναι ότι οι εικόνες έχουν την αρχή τους στην εποχή των Αποστόλων. Τη θέση αυτή εκφράζει ξεκάθαρα στην επιστολή του προς τον ηγεμόνα της Βουλγαρίας Βόρη με αφορμή την αναφορά στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο. Λέγει σχετικά, «τὴν δὲ εἰκόνα Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ ἡμῶν κατὰ τὰς ἀνέκαθεν ἀποστολικὰς τε καὶ πατρικὰς παραδόσεις καὶ τὰς τῶν ἱερῶν λογίων ἐκφαντορίας ἐπὶ τιμῇ καὶ σεβασμιότητι τοῦ εἰκονιζομένου προσκυνεῖσθαι καὶ τιμᾶσθαι ψήφοις ἀπάσαις ἐπεκύρωσέν τε καὶ ἐπεσφραγίσατο (ἡ σύνοδος ενν.)»³⁸⁴. Βέβαια θα πρέπει να σημειωθεί ότι η θέση αυτή του Φωτίου δεν ήταν νέα, αλλά αποτελούσε κληροδότημα των παλαιών και «ἐγκρίτων πατέρων»³⁸⁵.

Προς την κατεύθυνση αυτή συνετέλεσαν εξάλλου, όπως σημειώνει σε άλλο σημείο, και οι ίδιοι οι εικονομάχοι. Χρεώνει σ' αυτούς ο Μ. Φώτιος, εκτός από την ασέβεια που τους διακατείχε, και αναισθησία, διότι χωρίς να συναισθάνονται τις συνέπειες των πράξεών τους, κατάφεραν να επιβεβαιώσουν τη θέση των εικονοφίλων αποδεικνύοντας την τέχνη της

³⁸⁴ Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ ἡγαπημένῳ ἐν κυρίῳ πνευματικῷ υἱῷ Μιχαήλ τῷ ἐκ θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *επιστολή 1*, L.W.1 15, 423-427 (P.G. 102, 653), Στεφάνῳ ὀρθοδοξήσαντι, *επιστολή 214*, L.W.2 118, 22-30 (P.G. 101, 653). Στην επιστολή αυτή ο Φώτιος γράφει σχετικά με την αποστολική προέλευση της εικονουργίας τα εξής: «τῆς γὰρ ἀνέκαθεν ἀποστολικῆς τε καὶ πατρικῆς παραδόσεως τὸ θεῖον καὶ ἀδιάπτωτον κήρυγμα οἷον τις ἔμπνους σοφία τὴν ὕλην ἀπολαμβάνουσα καὶ κατὰ τοὺς ἰδίους καὶ ἱεροὺς θεσμοὺς ἐργαζομένη ταύτην καὶ τεχνιτεύουσα εἰκονίζει τε καὶ μορφοποιεῖ, οὐδὲν τῆς ὕλικῆς ἀκοσμίας ἢ τῆς ἀνθρωπίνης περιεργείας ἐν αὐτοῖς ἔωσα παρρησιάζεσθαι.» Είναι σαφές και σ' αυτήν την περίπτωση ότι αποτελούσε ακράδαντη πίστη του ι. Φωτίου ότι οι εικόνες ανάγονται στην εποχή των Αποστόλων.

³⁸⁵ Βλ. πρωτοπρεσβ. Θεοδ. Ζήση, *Οἱ εἰκόνες στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησία*, σ.42-43, «Ἐξέχοντες πατέρες, ὅπως ὁ Αὐγουστίνος, Γρηγόριος Νύσσης, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Ἀθανάσιος, Ἀμβρόσιος, Ἐπιφάνιος, Ἰερώνυμος κ.ἄ. ἔχουν ἀφήσει λεπτομερεῖς μαρτυρίας περὶ τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων καὶ ἔχουν συστήσει τὴν τιμὴν καὶ προσκύνησιν αὐτῶν». Βλ. και Mansi XII, 1055-1071. 1078-1083, βλ. επίσης μνημ. ἐργ. Χρ. Κρικῶνη, *Πατερικά...*, σ. 573 «Ὁ Μ. Βασίλειος εἶναι ὁ πρῶτος ἀπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει ὡς «ἀποστολικήν» τὴν παράδοση τῆς ἐκκλησίας γιὰ τὴ χρήση, τὴν τιμὴ καὶ τὴν προσκύνησιν τῶν ἱερῶν εἰκόνων». Βλ. και Αντ. Παπαδοπούλου, *Ἁγιολογία*, τ. Α' σ. 62, ὅπου αναφέρει τα εξής πολύ χαρακτηριστικά: «Ἡ Ἐκκλησία ὅμως μὲ τὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων ἀπέδειξε ὅτι ἡ παράδοση τῶν εἰκόνων καὶ ἡ τιμὴ πρὸς τὰ ἱερά λείψανα εἶναι ἀρχαία, ὅσο καὶ οἱ ἐντολές τοῦ Μωϋσῆ, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀνανέωσε τὴν παράδοση μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς θεολογίας τῆς εἰκονας». Βλ. ἀκόμη Βασιλ. Γιαννόπουλου, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερόν Φώτιον», *Θεολογία* 51/1 (1980) 158-185 και *Θεολογία* 51/2 (1980) 379-405.

εικονουργίας «σύγχρονον αὐτὴν τῷ Χριστιανισμῷ καὶ τῷ βαπτίσματι»³⁸⁶ αλλά και καθολικό φαινόμενο ολόκληρης της χριστιανικής εκκλησίας. Οι ίδιοι οι εικονομάχοι στην ερώτησή τους σχετικά με το ποια ήταν η πραγματική εικόνα του Χριστού ανάμεσα στις πολλές που υπήρχαν από διάφορους λαούς, όπως Ρωμαίους, Ινδούς, Έλληνες και Αιγυπτίους, αποδεικνύουν έμμεσα ότι οι εικόνες ήταν διαδεδομένες σε όλους ανεξαιρέτως όσοι είχαν ασπαστεί την πίστη του Χριστού. Την άποψη αυτή συμμαρτίζεται και ο Φώτιος όταν σχολιάζει προς τον ηγούμενο Θεοφάνη «καὶ πρῶτον μὲν εἰπεῖν πρὸς αὐτοὺς ὅτι τέως, ἐξ ὧν ἔγνωτε τῆ εικονουργία μάχεσθαι, καὶ ἄκοντες αὐτῆς πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης, ἔνθα τὸ Χριστιανῶν γένος, τὴν ὑπαρξιν καὶ προσκύνησιν ἐμαρτυρήσατε. ὥστε ὁ καθαιρεῖν ἐπιχειροῦσι μᾶλλον συνιστῶσιν καὶ τοῖς οἰκείοις λόγοις ἀλίσκονται»³⁸⁷.

Ακόμη, ο Φώτιος συσχετίζει την απεικόνιση του Χριστού με την ενανθρώπιση Του. Ακολουθεί με τον τρόπο αυτό πιστά τη διατύπωση της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου που δέχεται ότι «οἱ χριστιανοὶ ἕνα τὸν Ἐμμανουὴλ γινώσκοντες Χριστὸν Κύριον, αὐτὸν ἀναζωγραφοῦσι, καθὸ ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο ... καὶ βλέποντες τὰς ἀναζωγραφήσεις, οὐδὲν ἕτερον ἐννοοῦσιν, ἢ τὸ ἐνσημαινόμενον ἐν αὐταῖς»³⁸⁸. Αντίστοιχα και όσοι δεν

³⁸⁶ Ἰωάννη σπαθαρίῳ τῷ Χρυσοχέρη, *επιστολή 39*, L.W.1 88 (P.G. 101, 936). Οι επιστολές 38 και 39 της έκδοσης L.W. αποτελούν μαζί την ερώτηση 197 «περὶ εἰκόνων» των Αμφιλοχίων της P.G.

³⁸⁷ Θεοδώρῳ ἡγουμένῳ, *επιστολή 65*, L.W.1 109, 10-14 (P.G. 101, 948). Βλ. και Βασιλ. Γιαννόπουλου, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερόν Φώτιον», *Θεολογία 51/1* (1980) 158-185 και *Θεολογία 51/2* (1980) 379-405.

³⁸⁸ Βλ. μνημ. ἐργ. Χρ. Κρικῶνη, *Πατερικά...*, σ. 604, όπου επεξηγεί τη σημασία του ὄρου «ἐνσημαινόμενον». «Τὸ “ἐνσημαινόμενον” στὶς ἀναζωγραφήσεις, δηλαδή στὶς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, εἶναι ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, γεννηθεὶς ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Παρθένου Μαρίας, ἔγινε πραγματικὸς ἄνθρωπος, ἔπαθε διὰ τὴν σωτηρία μας καὶ ἀνέστη μετὰ τριήμερον», βλ. και μνημ. ἐργ. Ἀθ. Παλιούρα, «Δόγμα ...» Π.Ε.Σ, σ. 638, όπου γίνεται λόγος και πάλι για το «ἐνσημαινόμενον». «Ἐτσι ἐκεῖνο ποὺ προέχει δὲν εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἢ σχετικὴ ὁμοιότητα τοῦ ἱστορικοῦ προσώπου μὲ τὸ εἰκονιζόμενο, ἀλλὰ ἡ ἀδιάκοπη ἀναγωγή στὸν ἐνσημαινόμενο, δηλαδή στὸ ἀρχέτυπο, στὸ πρωτότυπο, σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο ὑπαρκτὸ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἅγιο καὶ ἱερὸ πρόσωπο». Βλ. ἀκόμη Βασιλ. Γιαννόπουλου, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερόν Φώτιον», *Θεολογία 51/1* (1980) 158-185 και *Θεολογία 51/2* (1980) 379-

αποδέχονται την ενσάρκωση του Χριστού, είναι λογικό να μην αποδέχονται και την εξεικόνισή Του. Σε επιστολή του προς τον Ιωάννη σπαθαρίο³⁸⁹ κάνει λόγο ακριβώς για τη σχέση της εικονομαχίας με την απόρριψη της ενανθρώπισης του Θεού Λόγου. Στην κατηγορία των εικονομάχων κατατάσσει τους έλληνες (ειδωλολάτρες), οι οποίοι «τὸν Χριστὸν καὶ θεὸν ἡμῶν εἰκονίζουσιν οὐκ ἀνέχονται ὅτι μηδὲ θειάζουσιν», αλλά και τους Ιουδαίους,³⁹⁰ που έχουν κυριευτεί από τόση μανία εναντίον του Χριστού που δε θέλουν ούτε καν να ακούσουν για εξεικόνισή Του. Σ' αυτούς προσθέτει κι άλλες ομάδες που ισχυρίζονται ότι το σώμα του Χριστού έχει εναποτεθεί στον ήλιο κι άλλες πάλι που διδάσκουν ότι διαλύεται στα στοιχεία από τα οποία αποτελείται. Δεν παραλείπει να

405. «Τὸ “ἐνσημαινόμενον” δὲ εἰς τὰς ἀναζωγραφήσεις, δηλ. τὰς εἰκόνας, τοῦ Χριστοῦ εἶναι ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἐγένετο ἐκ Πνεύματος ἁγίου καὶ Παρθένου Μαρίας πραγματικὸς ἄνθρωπος, ἔπαθε κατὰ ἀλήθειαν διὰ τὴν ἡμῶν σωτηρίαν, ἀνέστη ἐκ τοῦ τάφου τριήμερος καὶ ἐκάθισεν ἐν δεξιοῖς τοῦ Πατρὸς μετὰ τοῦ προσλήμματος αὐτοῦ. Τὸ “ἐνσημαινόμενον” εἰς τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων, μαρτύρων κ.λ.π. εἶναι ὅτι οἱ εἰκονιζόμενοι, περὶ τῶν ὁποίων αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν εἰκόνων ὁμιλοῦν, ὑπῆρξαν πρόσωπα πραγματικά, ἔζησαν θεαρέστως, εὐαρεστήσαντες ἐν πᾶσι εἰς τὸν Θεόν, καὶ ἐθεώθησαν ἠθικῶς, διὸ καὶ κατέστησαν μέτοχοι τῆς θείας ἁγιότητος, τῶν θείων χαρισμάτων καὶ εὐλογιῶν καὶ κοινωνοὶ τῶν θείων ἐνεργειῶν, τὰς ὁποίας καὶ διαπορθεύουν εἰς τοὺς τιμῶντας αὐτοὺς καὶ τὰς σεπτὰς αὐτῶν εἰκόνας.».

³⁸⁹ Ιωάννη σπαθαρίω τῷ Χρυσοσέρη, *επιστολή 37*, L.W.1 87-88 (P.G. 101, 933).

³⁹⁰ Βλ. μνημ. ἐργ. Χρ. Κρικῶνη, *Πατερικά...*, σ. 590. Ο καθηγητὴς Κρικῶνης παρατηρεῖ σχετικά με τὴν στάση των Ιουδαίων ἐναντι των ιερῶν εἰκόνων: «Αὐτὴν τὴν τιμητικὴν παράσταση τῆς μορφῆς τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου, καὶ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου ἱεροῦ προσώπου τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας ἦταν εὐκόλο νὰ παρεξηγήσουν κάποιοι ἀπὸ τοὺς Ιουδαίους, ἀκόμη καὶ Χριστιανοὶ ἐξ Ιουδαίων, γιὰ τὸ λόγο, ὅτι οἱ παραστάσεις γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίστηκαν ἀπὸ τοὺς ἐξ ἔθνῶν χριστιανούς ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης καὶ μάλιστα νὰ τὴν κρατήσουν μακριά, ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν γ' αἰῶνα». Προσθέτει ἀκόμη ὅτι «ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τοῦ θέματος τῆς “εἰκονομαχίας”, διαπιστώνει καθαρὴ τὴν ἐπίδραση τῆς ἐχθρικῆς αὐτῆς στάσεως τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ στοὺς κυριότερους ἐκπροσώπους τῆς». Βλ. ἀκόμη μνημ. ἐργ. πρωτοπρεσβ. Θεοδ. Ζήση, *Οἱ εἰκόνες...*, σ. 60-63, βλ. ἐπίσης καὶ Ἰωάννου Παναγιωτόπουλου, «Τὸ ἡφαίστειο τῆς Θήρας καὶ ἡ εἰκονομαχία», *Θεολογία* 80 (2009) 235-253. Στο συγκεκριμένο ἀρθρο ἀναφέρεται ὅτι τὸ ἡφαίστειο τῆς Θήρας ἐρμηνεύτηκε ὡς θεοσημία ἀπὸ τὸ Λέοντα Γ' προκειμένου νὰ ἐπιβάλλει τὴν εἰκονομαχικὴν πολιτικὴν του. Γίνεται ὡστόσο καὶ ἀναφορὰ στις ὑπόλοιπες ἀπόψεις σχετικά με τὴν ἐπιβολὴ τῆς εἰκονομαχίας, μεταξύ των ὁποίων καὶ στὴν πληροφορία που προκύπτει ἀπὸ διάφορες πηγές, ὅτι δηλαδή ἡ ἀπομάκρυνση των εἰκόνων ἀποτελοῦσε πραγματοποίησιν τῆς ὑπόσχεσης τοῦ Λέοντα Γ' σε κάποιους Εβραίους, οἱ ὁποῖοι του εἶχαν προαναγγεῖλει ὅτι θα γινόταν βασιλιάς καὶ ἐκεῖνος ὡς ἀντάλλαγμα τοὺς υποσχέθηκε ὅτι θα ἐκπλήρωνε ὁποιαδήποτε ἐπιθυμία τους, ἀν ἡ προφητεία τους ἐπιβεβαιωνόταν.

αναφερθεί και στους οπαδούς του Μανιχαϊσμού με τη γνωστή τους θέση ότι ο Υιός του Θεού δεν έλαβε ανθρώπινο σώμα παρά μόνον «κατά δόκησιν».³⁹¹ Εξάλλου, ο Φώτιος ξεκάθαρα αναφέρει ότι και η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος κατά την εικονομαχική έριδα κατεδίκασε μία μανιχαϊκή αίρεση. Σημειώνει σχετικά προς τον πάπα Νικόλαο στην ενθρονιστήρια επιστολή του «τούς εικονομάχους καὶ διὰ τοῦτο Χριστομάχους καὶ ἀγιοκατηγόρους ἀποσκυβαλίσασάν τε καὶ καταβαλοῦσαν, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ τὴν βδελυκτὴν καὶ Μανιχαϊκὴν αὐτῶν αἵρεσιν», καθώς θεωρούσαν βδελυρό να παριστάνουν το σώμα του Χριστού ως ομοούσιο με των υπολοίπων ανθρώπων και ενέμεναν πιστοί στο «ἄγραπτον καὶ ἀπερίγραπτον αὐτοῦ»³⁹². Επακόλουθο των ισχυρισμών τους αυτών είναι τελικά «μηδὲ Χριστὸν εἰκονίζεσθαι». Καταλήγει χαρακτηρίζοντας τους εικονομάχους απογόνους όλων αυτών των αιρετικών και ζητώντας τους με έναν ειρωνικό τρόπο να αποκαλύψουν ποιους απ' όλους αυτούς τους αιρετικούς αναγνωρίζουν ως πατέρες τους.

Ένα από τα επιχειρήματα των εικονομάχων ήταν ότι η εικόνα του Χριστού καταργείται με το να λέγεται ο Υιός αληθινή εικόνα του Πατρός³⁹³ ή ότι ο άνθρωπος έχει γίνει κατ' εικόνα Θεού³⁹⁴, ή ότι οι ενάρτεροι άνθρωποι έχουν μορφώσει την εικόνα του Χριστού³⁹⁵. Ουσιαστικά δηλαδή υποστήριζαν ότι η εικόνα ή η απεικόνιση του Χριστού καταργείται από τα αγιογραφικά χωρία που παρέθεταν. Η απάντηση του ιερού Φωτίου σε

³⁹¹ Βλ. μνημ. έργ. πρωτοπρεσβ. Θεοδ. Ζήση, *Οί εἰκόνες...*, σ. 16. «Οί Μανιχαῖοι λόγῳ τῶν διαρχικῶν τούς ἀπόψεων, πού κατεδίκασαν κάθε τί ὑλικό, κατέληξαν στήν διδασκαλία ὅτι ὁ Χριστός δέν προσέλαβε ἀληθινή ἀνθρώπινη φύση πού θά μπορούσε νά περιγραφεῖ μέ εἰκόνες. Οί μαθητές καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς του, συναναστρεφόμενοι μέ τό Χριστό, δέν εἶχαν ἀπέναντί τους μία ἀληθινή ἱστορική ὑπαρξη, ἀλλά ἓνα φάντασμα, νόμιζαν, «ἐδόκουν», ὅτι ἔβλεπαν τό Χριστό· ὁ Μανιχαῖσμός ἀπό ἐχθρότητα πρὸς τήν ὕλη κατέληξε χριστολογικά στόν Δοκητισμό».

³⁹² Τῷ τὰ πάντα ἀγιωτάτῳ, ἱερωτάτῳ ἀδελφῷ καὶ συλλειτουργῷ, Νικολάῳ πάπῃ τῆς πρεσβυτέρας Ἰώμης, Φώτιος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ἰώμης, *επιστολή* 288, L.W.3 119-120, 158-162 (P.G. 102, 593).

³⁹³ Β' Κορ. 4,4, Κολ. 1, 15.

³⁹⁴ Γεν. 1, 26-27.

³⁹⁵ Ρωμ. 8, 29.

όλους αυτούς τους ισχυρισμούς είναι απολύτως σαφής και ξεκάθαρη· «οὐ γὰρ ἐπὶ διαβολῇ τῆς τεχνητῆς εἰκόνος ταῦτα λέγεται, οὐδ' ἵνα ψεῦδος αὐτῇ ἐπιγράφοιτο»³⁹⁶. Σκοπός είναι απλά και μόνο η κατανόηση και η αναγνώριση της διαφοράς των δύο. Προκειμένου να διαλευκάνει πλήρως την παρανόηση του αγιογραφικού χωρίου, αλλά παράλληλα και να καταρρίψει το προβαλλόμενο επιχείρημα των εικονομάχων, κατά την προσφιλή του τακτική, καταφεύγει στην Αγία Γραφή από την οποία παραθέτει τρία παραδείγματα με παραπλήσια σημασία. Δεν αναιρείται η τεχνητή εικόνα του Χριστού, όταν ονομάζεται ο Υἱός αληθινή εικόνα του Πατρός, όπως ακριβώς δεν εξορίζουμε τη σοφία από τη Γραφή όταν ονομάζουμε τον Υἱό αληθινή Σοφία, όπως ακριβώς επίσης δεν παρουσιάζουμε το ηλιακό φως ή τη δική μας επίγεια ζωή ψευδοὑπόστατη, όταν Τον αποκαλούμε «Φῶς ἀληθινόν» ή «Ζωὴν ἀληθινήν» και όπως τέλος, δεν εξωθούμε στο ψεῦδος τις εικόνες που γεννήθηκαν με τη μίμηση, όταν ονομάζουμε τον Υἱό «ἀληθινήν Εἰκόνα»³⁹⁷.

Όλα τα παραπάνω ο Φώτιος τα ανέφερε ως παραδείγματα μιας κοινής διατύπωσης, την οποία, όπως αναφέρει, χρησιμοποιούμε όταν θέλουμε να εκφράσουμε υπεροχή ανάμεσα σε δύο ή περισσότερα πράγματα που έχουν την ίδια ονομασία. Αυτό, συμπληρώνει, δε σημαίνει ότι αποστερούμε από τα υπόλοιπα πράγματα κάθε ιδιαίτερο χαρακτηριστικό και κάθε ιδιότητα. Αυτή τη χρήση του λόγου την οποία μετέρχονταν εκκλησιαστικοί αλλά και θύραθεν συγγραφείς χρησιμοποίησαν οι εικονομάχοι, προφανώς προσποιούμενοι άγνοια,³⁹⁸ ώστε να υποστηρίξουν τις ανεικονικές και εικονοκλαστικές τους

³⁹⁶ Ἰωάννη πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τὸ ἐπίκλην Χρυσοχέρη, ἐπιστολὴ 65, L.W.1 176, 8-15 (P.G. 101, 948).

³⁹⁷ Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἀμφιλόχεια, ΕΠΕ 192-222 τ. 3 σ. 287.

³⁹⁸ Ἰωάννη πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τὸ ἐπίκλην Χρυσοχέρη, ἐπιστολὴ 134, L.W.1 177, 56-57 (P.G. 101, 985) «πλὴν τῶν εἰκονομαχούντων, ὡς ἔοικεν» ἀναφέρει χαρακτηριστικά με κάποια δόση ειρωνείας, πράγμα βέβαια που δείχνει και την υποκρισία με την οποία προσπαθούσαν να προβάλλουν και να υποστηρίξουν τις εικονομαχικές τους απόψεις.

αντιλήψεις, στηριζόμενοι μάλιστα σε αγιογραφικά ερείσματα. Χρησιμοποίησε για την επίτευξη του σκοπού του την Αγία Γραφή, την ερμηνεία των ιερών συγγραφέων για όσα αναφέρουν και τέλος την ερμηνεία που δίδει και ο ι. Χρυσόστομος ως φορέας της Παράδοσης της εκκλησίας.

Οι εικονομάχοι προσπάθησαν να στηρίξουν την πολεμική τους εκτός των άλλων και στη διαφοροποίηση από εικονογραφικής άποψης που παρουσίαζαν οι διάφορες εικόνες του Χριστού μεταξύ τους, αν και όπως ήδη αναφέρθηκε η άποψή τους αυτή αποδείχτηκε τελικά επιχείρημα των εικονοφίλων. Διατύπωναν την απορία σχετικά με την πραγματική εικόνα του Χριστού λέγοντας «πότερον ποία τῶν εικόνων Χριστοῦ ἀληθής, ἢ παρὰ Ῥωμαίοις ἢ ἥνπερ Ἴνδοι γράφουσιν ἢ ἢ παρ' Ἑλλησιν ἢ ἢ παρὰ Αἰγυπτίοις;». Με αφορμή αυτό το ερώτημά τους υποστήριζαν ότι στην περίπτωση που μεταξύ όλων αυτών των εικόνων επιλέξει κάποιος μία ως αληθινή, τότε ταυτόχρονα διαγράφει τις υπόλοιπες³⁹⁹. Ευθύς εξαρχής ο Φώτιος εναντιώνεται στην άποψη αυτή, τη χαρακτηρίζει «κακομηχανίαν», κι επιπλέον εκφράζει τη δυνατότητα αναίρεσής της.

Εν πρώτοις, θέτει τους εικονομάχους ενώπιον του ίδιου διλήμματος, αλλά αυτή τη φορά αναφορικά με τη Αγία Γραφή. Όπως ακριβώς

³⁹⁹ Θεοδώρω ἡγουμένω, *επιστολή 65*, L.W.1 109, 3-6 (P.G. 101, 948). Βλ. μνημ. έργ. Χρ. Κρικώνη, *Πατερικά...*, σ. 602. Αναφερόμενος στους λαούς αυτούς και τον ισχυρισμό των εικονομάχων αναφέρει τα εξής: «Καί τοῦτο γιατί οἱ χρησιμοποιούμενες εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ ἀπό τούς παραπάνω λαούς, παρουσίαζαν σημαντικές διαφορές, ἀφοῦ ὅλοι ἤθελαν τόν Χριστό νά ἔχει τὰ χαρακτηριστικά τῆς ἰδικῆς τους ἐθνικότητος ἢ φυλῆς». Επίσης Β. Λαούρδα, «Ὁ Ἀρέθας περί εἰκονομαχίας», *Θεολογία* 25 (1954) 614-622, Β. Γιαννοπούλου, *Οἱ χριστολογικαί ἀντιλήψεις τῶν εἰκονομάχων*, σ. 42 κ.εξ. κι ἀκόμη βλ. μνημ. έργ. Αθ. Παλιούρα, «Δόγμα ...» *Π.Ε.Σ*, σ 637. Γράφει σχετικά: «... δέν εἶναι ἀπαραίτητο ἢ μορφή τοῦ εἰκονιζομένου νά ἐκφράζει ἀπόλυτα καί τὰ φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου, πράγμα πού ὑποχωρεῖ μπροστά στοῦ βασικό αἶτημα ὅτι ἡ εἰκόνα πρέπει νά ἀποτελεῖ ἕνα συνεχῆ ὑπομνηματισμό πρὸς τὰ χαρακτηριστικά τοῦ πρωτοτύπου. Γιατί ὁ εἰκονογράφος δέν ἀναπαριστᾷ μὲ χρώματα μόνο τὸ σχῆμα καί τὴ μορφή τοῦ εἰκονιζομένου, ἀλλὰ ἐρμηνεύει καί τὴν ἐσωτερικὴ διάθεση καί τὴν ψυχικὴ κατάσταση καί τὸ πνευματικὸ βάθος καί τὰ ἐσωτερικὰ χαρίσματα καί τὴν ἔνταση τῆς ἀγρυπνίας καί τὴν σταθερότητα τῆς πίστεως καί τὰ σκιρτήματα τῆς ψυχῆς. Ὅλα αὐτὰ ἀποτυπώνονται στὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖο ὑφίσταται τὴν *καλὴν ἀλλοίωσιν*».

υπάρχουν διαφορετικές εικόνες στην απεικόνιση, κατά τον ίδιο τρόπο και το ευαγγέλιο αποτελείται από διάφορες γλώσσες, των Ρωμαίων, των Ινδών, των Εβραίων, ακόμη και των Αιθίοπων, με τελείως διαφορετικά σχήματα και τύπους γραμμάτων αλλά και με εντελώς διαφορετική προφορά. Επομένως, με βάση αυτό το σκεπτικό θα έπρεπε, καταλήγει, κανείς να μην προσέρχεται και να μην πιστεύει στο ευαγγέλιο ένεκα όλων των παραπάνω διαφορών. Οπωσδήποτε όλα τα παραπάνω σχετίζονται και με το Σταυρό, για τον οποίο αναρωτιέται απευθυνόμενος στους εικονομάχους «ποῖον σταυρόν, προσερήσεσθε πάντως, τοῦ πρωτοτύπου νομιοῡμεν ὅμοιον; ὅς μετὰ τοῦ τίτλου σχηματίζεται ἢ ὅς ἄνευ ἐκείνου διατυποῦται καὶ διαγράφεται;»⁴⁰⁰ Δεν είναι δυνατόν κατά το Φώτιο να απορρίπτουν τις εικόνες και να αποδέχονται το Ευαγγέλιο ή το Σταυρό, καθώς όλα αποτελούν σύμβολα και αποδείξεις της επί γης παρουσίας του Ιησού Χριστού⁴⁰¹.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα όσα αναφέρει στη συνέχεια στην ίδια επιστολή ο ι. Φώτιος. Καταγγέλλει την πονηριά με την οποία κινούνται οι εικονομάχοι και τους πραγματικούς λόγους για τους οποίους στρέφονται κατά των εικόνων. Βλέπει ότι πίσω από τις κινήσεις τους κρύβεται η

⁴⁰⁰ Ό.π. 110, 36-38 (P.G. 101, 949). Βλ. και Παναγοπούλου Ιωάννου, «Η βιβλική έρμηνεία του ιεροῦ Φωτίου», *Ε.Θ. 10* (1991) σ. 461.

⁴⁰¹ Βλ. μνημ. έργ. Χρ. Κρικώνη, *Πατερικά...*, σ. 602-603, βλ. μνημ. έργ. Αθ. Παλιούρα, «Δόγμα ...» *Π.Ε.Σ.*, σ. 640. Παραθέτοντας μια άποψη του Λαούρδα γράφει: «Εκείνος που πιστεύει στη διδασκαλία τῶν Γραφῶν καὶ στήν ὀρθότητα τοῦ δόγματος σέβεται, προσκυνᾷ καὶ τιμᾷ τις ἱερές εἰκόνες. Ἐκείνος που δὲν πιστεύει στη διδασκαλία τῶν Γραφῶν καὶ στήν ὀρθότητα τοῦ δόγματος οὔτε σέβεται, οὔτε προσκυνᾷ, οὔτε τιμᾷ τις ἅγιες εἰκόνες.», βλ. ακόμη Βασιλ. Γιαννόπουλου, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φώτιον», *Θεολογία 51/1* (1980) 158-185 καὶ *Θεολογία 51/2* (1980) 379-405. Αναφερόμενος στο συσχετισμό που κάνει ο Φώτιος στην τιμή των εικόνων και την τιμή προς το ιερό Ευαγγέλιο και το Σταυρό, επισημαίνει τα εξής: «Ἐκείνο τὸ ὅποιον ἐπιθυμῆι ὁ Πατήρ ἐνταῦθα νὰ ἐξάρη εἶναι τοῦτο: Εἰς τὰς εἰκόνας, τὴν ἁγίαν Γραφήν καὶ τὸ σύμβολον τοῦ σταυροῦ σημασίαν ἔχει τὸ περιεχόμενον, τὸ ἐσωτερικὸν καὶ βαθύτερον αὐτῶν νόημα καὶ ὄχι ἡ μορφή, ὁ ἐξωτερικὸς τύπος. Πάντα ταῦτα, παρὰ τὰς ἐξωτερικὰς διαφορὰς καὶ παραλλαγὰς, καταγγέλλουν τὸ αὐτὸ γεγονός, τὴν αὐτὴν ἀλήθειαν, τὸ μέγα μήνυμα, τὸ ὅποιον ἔφερον ὁ Χριστὸς γενόμενος ἄνθρωπος καὶ ἐπεσφράγισε διὰ τοῦ σταυρικοῦ του θανάτου».

πρόθεσή τους να ανατρέψουν τη θεία λατρεία σε όλες τις εκφάνσεις της και να κλονίσουν εκ βάθρων τα θεία μυστήρια.

Η ανατροπή ωστόσο των μυστηρίων σχετίζεται άμεσα με τον πόλεμο κατά του εικονιζόμενου, που δεν είναι άλλος παρά ο Χριστός. Για το Φώτιο ο πόλεμος κατά των εικόνων είναι ο κεκαλυμμένος πόλεμος κατά του ίδιου του Χριστού που δεν τολμούν να κηρύξουν κατά πρόσωπο. Η σημαντικότερη αναφορά του Φωτίου είναι η αποκάλυψή του ότι οι εικονομάχοι εκκινώντας από τους ισχυρισμούς των διάφορων λαών που εμφάνιζε ο καθένας το Χριστό σύμφωνα με τα δικά του εξωτερικά χαρακτηριστικά, προχώρησαν στην απόρριψη του εικονιζόμενου πριν την απόρριψη των εικόνων. Καταλήγει αποφαινόμενος ότι αυτός ήταν κι ο τελικός και πραγματικός τους στόχος⁴⁰².

Είναι γνωστό ότι μία από τις κατηγορίες που απήγγειλαν οι εικονομάχοι εναντίον των εικονοφίλων ήταν ότι προσφέροντας τιμή στα εικονίσματα αποδεικνύονται στην πράξη ειδωλολάτρες⁴⁰³. Την κατηγορία αυτή βρίσκει την ευκαιρία ο Φώτιος να ανασκευάσει και να αναιρέσει σε επιστολή που αποστέλλει προς κάποιον Στέφανο που επέστρεψε στην Ορθοδοξία από την αίρεση των εικονομάχων και ο οποίος του απηύθυνε προς διευκρίνιση το ερώτημα αναφορικά με τη σημασία του ψαλμικού χωρίου «τὰ εἰδῶλα τῶν ἔθνῶν ἀργύριον καὶ χρυσίον ἔργα χειρῶν ἀνθρώπων»⁴⁰⁴. Μία πρώτη παρατήρηση που κάνει είναι ότι τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται μέσα στη χριστιανική λατρεία δεν κατατάσσονται σ' αυτήν την κατηγορία, δεν αποτελούν δηλαδή χρυσό ή

⁴⁰² Θεοδώρω ἡγουμένω, *επιστολή 65*, L.W.1 110-111, 48-63 (P.G. 101, 949-952).

⁴⁰³ Βλ. και Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *επιστολή 1*, L.W.1 14, 391-396 (P.G. 102, 652), Ο Φώτιος μας δίνει την πληροφορία ότι οι εικονομάχοι θεωρούσαν την εικόνα του Χριστού είδωλο και ως τέτοιο το αντιμετώπιζαν. Γράφει σχετικά με αυτό τα εξής: «εἰδῶλον γὰρ τὴν προσκυνητὴν εἰκόνα Χριστοῦ, δι' ἧς εἰδώλων πλάνη διώκεται, καθυβρίζοντες καὶ πάσαις αὐτὴν ἀτιμίαις περιβάλλοντες, ἀνὰ τὰς ἀγορὰς καὶ τὰς λεωφόρους ποσὶ κατεπάτου, περιέσυρον, πυρὶ παρεδίδοσαν, θέαμα Χριστιανοῖς ἔλεινόν καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Χριστομαχίας μόνης ἄξιον».

⁴⁰⁴ Ψαλμ. 134, 15.

άργυρο ή έργα ανθρώπινου κόπου, αλλά αποτελούνται από χρυσό, από ασήμι, από ξύλο. Τα λατρευτικά αντικείμενα δεν αποτελούν αποκυήματα της ανθρώπινης φαντασίας, αλλά κατασκευάζονται από την ύλη και αποτελούν έργο των ανθρώπινων χεριών που υπηρετούνται «ταῖς ἄνωθεν ἐπιπνοίαις καὶ λογισμοῖς ἔμφροσι καὶ πρὸς τὴν εὐσεβῆ κρίσιν»⁴⁰⁵. Κατά τον ίδιο τρόπο και οι εικόνες δεν αποτελούν απλά υλικά στοιχεία, αλλά είναι η ύλη η οποία εντάχθηκε στην υπηρεσία του ευαγγελίου σύμφωνα με την ανέκαθεν αποστολική και πατερική παράδοση. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι στις εικόνες παρουσιάζονται οι μορφές των πρωτοτύπων «ἱεροπρεπῶς τε καὶ ἱεροτύπως» και ταυτόχρονα χωρίς να εμφανίζεται κάποιο στοιχείο «τῆς ὑλικῆς ἀκοσμίας ἢ τῆς ἀνθρωπίνης περιεργείας»⁴⁰⁶.

Με βάση επομένως τα ανωτέρω, τα υλικά στοιχεία που χρησιμοποιούν οι ειδωλολάτρες είναι «βέβηλά τε καὶ ἑναγῆ καὶ ἀκάθαρτα»⁴⁰⁷ εξαιτίας της ύλης κατά πρώτο λόγο, δεύτερον εξαιτίας του δημιουργού τους και τέλος επειδή έχουν λάβει την ονομασία τους από εκείνους στους οποίους αφιερώθηκαν. Δεν μπορούν, συνεχίζει, να λάβουν χάρη από πουθενά, αφού τα αρχέτυπά τους είναι ανύπαρκτα κι επίσης ο δημιουργός τους βρίσκεται μέσα στην αθλιότητα και γενικά όλη η λατρεία είναι θεομίσητη⁴⁰⁸. Αντίθετα, όλα όσα χρησιμοποιούν οι χριστιανοί στη λατρεία τους, «ἱερουργικά τε σκεύη καὶ τεμένη καὶ εἰκονίσματα καὶ τὰ ἄλλα τῆς θείας ἡμῶν θρησκείας σύμβολα»⁴⁰⁹ μέσα από τη χρήση, την ονομασία, τη μυσταγωγία και τη θεότητα των πρωτοτύπων, παρόλο που

⁴⁰⁵ Στεφάνω ὀρθοδοξήσαντι, *ἐπιστολὴ 214*, L.W.2 117-118, 3-15 (P.G. 101, 653).

⁴⁰⁶ Ο.π. 118, 25-30 (P.G. 101, 653). Βλ. και Γιαννοπούλου Βασιλείου, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερὸν Φῶτιον», *Θεολογία* 51/2 (1980) σ. 390, όπου παρατηρεῖ σχετικά «Παρατηρητέον ὅμως ὅτι ἡ εἰδικὴ μορφή, ὑφ' ἣν ἐξεικονίζεται ὁ Χριστός, ὡς καὶ ἕκαστος τῶν ἁγίων δὲν εἶναι ἐπινόησις τῶν ζωγράφων.... Ὁ ζωγράφος εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἐξεικονίσῃ «καθαρὰς καὶ ἀκιβδήλους» καὶ δὴ «ἱεροπρεπῶς» καὶ «ἱεροτύπως» τὰς «ἐμφάσεις» τοῦ πρωτοτύπου ἔχει συνεργὸν τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος».

⁴⁰⁷ Ο.π. 119, 48-49 (P.G. 101, 656).

⁴⁰⁸ Προφανῶς ὅλα αὐτὰ τα λέει ἔχοντας στο νου του ὅσα πράγματι ἀνόσια, αἰσχρὰ καὶ τραγικὰ λάμβαναν χώρα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λατρείας τῶν ειδωλολατρῶν.

⁴⁰⁹ Στεφάνω ὀρθοδοξήσαντι, *ἐπιστολὴ 214*, L.W.2 119, 57-58 (P.G. 101, 656).

έχουν παραχθεί από την ίδια ύλη με τα ειδωλολατρικά, καθαγιάστηκαν και τελειοποιήθηκαν. Κατά συνέπεια, δεν είναι πλέον απλά μορφοποιημένα υλικά στοιχεία «γυμνά τῆς εἰδοποιούσης και παρεδρευούσης δυνάμεώς τε και χάριτος». Αντίθετα μπορούν να ονομαστούν άγια, τίμια, δεδοξασμένα και σεπτά⁴¹⁰.

Ὡς «ἐπόμενος τοῖς θείοις πατράσιν» ο Φώτιος αναγνωρίζει ότι η προσφερόμενη τιμή προς τις εικόνες αποτελεί τιμή προς τα εικονιζόμενα πρόσωπα, όπως ακριβώς και η ατιμία μεταβαίνει στον εικονιζόμενο⁴¹¹. Οφείλουμε ωστόσο να τονίσουμε ότι αυτό ισχύει επειδή, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, οι εικόνες αποτελούν όχι κάποια φανταστική απεικόνιση, αλλά αποτυπώνουν τις μορφές των πρωτοτύπων που υπήρξαν ιστορικά πρόσωπα. Η θέση αυτή αποτελεί τη βασική θεολογική τεκμηρίωση υπέρ των ιερών εικόνων ανά τους αιώνες. Είναι γνωστή η φράση του Μ. Βασιλείου ότι «ἡ τιμή ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει»⁴¹². Η τιμή αυτή θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποδίδεται «ἐπὶ τὸ πρωτότυπον» και για τον πρόσθετο λόγο ότι δεν επιθυμούμε να απεικονίσουμε τόσο τα εξωτερικά χαρακτηριστικά αλλά πρωτίστως και κυρίως την εσωτερική διάθεση και πνευματικότητα του εικονιζόμενου προσώπου χωρίς καμιά διάθεση «ἀνθρωπίνης περιεργείας», αλλά «ἱεροπρεπῶς τε και ἱεροτύπως»⁴¹³. Εξάλλου, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο ιερός Φώτιος, και η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος αυτό ακριβώς απεφάνθη: «ἡ ἅγια και οἰκουμενική σύνοδος ... ἐπὶ τιμῇ και σεβασμιότητι τοῦ εἰκονιζομένου

⁴¹⁰ Ὁ.π. 119, 58-65 (P.G. 101, 656). Βλ. επίσης Γιαννοπούλου Βασιλείου, «Εἰκὼν κατὰ τὸν ἱερόν Φώτιον», *Θεολογία* 51/2 (1980) σ. 396-401. Εκεί γίνεται ανάλυση ὅσων αναφέρει ο ι. Φώτιος σχετικά με τον τρόπο καθαγιασμοῦ των εικόνων.

⁴¹¹ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *επιστολή 1*, L.W.1 14, 403-404 (P.G. 102, 652).

⁴¹² Μ. Βασιλείου, «Περὶ Ἁγίου Πνεύματος. ΙΗ' 45» P.G. 32 και «Ἐπιστολή 360, ἐκ τῆς ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς Ἰουλιανὸν τὸν Παραβάτην» P.G. 32, 1100B. Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, «Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου, κεφ Ε'» P. G. 44, 137.

⁴¹³ Στεφάνω ὀρθοδοξήσαντι, *επιστολή 214*, L.W.2 118, 25-30 (P.G. 101, 653).

προσκυνεῖσθαι καὶ τιμᾶσθαι ψήφοις ἀπάσαις ἐπεκύρωσέν τε καὶ ἐπεσφραγίσατο». ⁴¹⁴

Οι εικόνες αποτελούν τα μέσα με τα οποία οι άνθρωποι ανυψώνονται προς τη θεότητα⁴¹⁵, αλλά και μεταβιβάζουν στους ανθρώπους τη θεία ευμένεια.⁴¹⁶ Για το λόγο αυτό και δεν περιορίζεται στα εικονίσματα η λατρεία, όπως βέβαια δεν περιορίζεται και σε οποιοδήποτε άλλο σύμβολο που χρησιμοποιείται από την εκκλησία. Μοναδική προϋπόθεση είναι η μετοχή των εικόνων στη χάρη και τις θείες ενέργειες των αρχετύπων, πράγμα που βεβαιώνει η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος λέγοντας πως «πολλὰ τῶν ἐν ἡμῖν καθιερωμένων εὐχὴν οὐ δέχονται, αὐτόθεν ἐξ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος (τοῦ ἀρχετύπου δι' οὗ προσαγορεύεται ἡ εἰκὼν) πλήρη ὄντα ἀγασμοῦ τε καὶ χάριτος»⁴¹⁷. Πέραν όμως όλων των παραπάνω, γνωστή και σημαντική ήταν και η άποψη ότι οι εικόνες αποτελούν για τους αγραμμάτους, ό,τι αποτελούν και τα βιβλία για τους εγγράμματους. Κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο αναφέρει ο Φώτιος ότι απονέμουμε τιμή και προσκύνηση στο Σταυρό, πάνω στον οποίο έχυσε ο Χριστός το αίμα Του, επειδή ακριβώς, αφού ανέβλυσε από το πρωτότυπο η χάρη και η δύναμη, εξαπλώνεται με την ίδια ενέργεια και στα σύμβολά του. Τα ίδια ακριβώς ισχύουν για τα λείψανα των Αγίων όπως και για τους ναούς τους. Προσφέρουμε δοξολογία έμμεσα στο Χριστό που τους δόξασε. Με το παραπάνω σκεπτικό γίνεται αποδεκτή η τιμή και προσκύνηση των εικόνων τόσο της Θεοτόκου όσο και των Αγίων. «Κατὰ ἀναλογίαν τῆς τῶν πρωτοτύπων ὑπεροχῆς τε καὶ σεβασμιότητος τιμᾶσθαι καὶ προσκυνεῖσθαι

⁴¹⁴ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *επιστολή 1*, L.W.1 15, 425-427 (P.G. 102, 653).

⁴¹⁵ Ο.π. 15, 433-434 (P.G. 102, 653) «εἰς τὴν ἀμέριστον ἐκείνην ἐνοειδῆ τε καὶ ἐνοποιὸν θεϊότητα ἀναγόμεθα» και Στεφάνω ὀρθοδοξήσαντι, *επιστολή 214*, L.W.2 119, 67 (P.G. 101, 656) «καὶ τὸν ἡμέτερον νοῦν πρὸς ἐκεῖνα διαβιβάζοντα».

⁴¹⁶ Ο.π. 119, 67-68 (P.G. 101, 656), «διαπορθμευόντά τε ἡμῖν τὴν ἐκεῖθεν ἀγαθοειδῆ καὶ θείαν εὐμένειαν».

⁴¹⁷ Mansi XIII, 269D. Βλ. και μνημ. ἔργ. Χρ. Κρικῶνη, *Πατερικά...*, σ. 607.

κοινῶν θεσπισμάτων ὅροις ἐπεσφράγισέ τε καὶ ἐπεκύρωσεν»⁴¹⁸, επισημαίνει οἱ ιεροὺς Φώτιος. Ἐπομένως ἡ τιμὴ πρὸς τοὺς Ἁγίους ἔμμεσα ἀπονέμεται ὡς λατρεία στὸ Θεό, διότι ἡ αγιότητα δὲν εἶναι κάτι κοινό, τοῦ ποῖο μποροῦν οἱ ἄνθρωποι μόνο με τὶς δικές τους δυνάμεις νὰ ἀποκτήσουν, ἀλλὰ εἶναι ιδιότητα τοῦ Θεοῦ στὴν ποῖα μετέχουν μόνον οἱ ἄξιοι⁴¹⁹.

5) Ἡ ιεραποστολικὴ δράση τοῦ Φωτίου

Ἐνας ἀπὸ τοὺς τομεῖς ποὺ ὁ Μ. Φώτιος ἐπέδειξε μεγάλο ενδιαφέρον ἦταν ἡ ιεραποστολή⁴²⁰. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῶν δύο πατριαρχιῶν τοῦ ἀπεστάλησαν ομάδες ιεραποστόλων σὲ ὅλα τὰ βορειοανατολικά σύνορα τοῦ κράτους με κυριότερη ἐκεῖνη πρὸς τοὺς Σλάβους τοῦ βορρά, προκειμένου νὰ εὐαγγελίσουν τὰ ἔθνη ποὺ κατοικοῦσαν στὶς περιοχές αὐτές. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός πὼς παρόλο ποὺ ὁ Φώτιος βρισκόταν πίσω ἀπὸ κάθε ιεραποστολικὴ δραστηριότητα, πούθενά δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομά του⁴²¹. Ἀντίθετα, τὴν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων φαίνεται ὅτι εἶχε ὁ αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ'.

⁴¹⁸ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, ἐπιστολὴ 1, L.W.1 16, 457-459 (P.G. 102, 653).

⁴¹⁹ Ἠσ. 6, 2-3. Ἡ αγιότητα τοῦ Θεοῦ τονίζεται ιδιαίτερα στὸν προφήτη Ἠσαΐα.

⁴²⁰ Για τὴν ἀξία τῆς ιεραποστολῆς βλ. Ἰωάννου Μέγεντορφ, *Βυζάντιο καὶ Ρωσία*, σ. 28. Θεωρεῖ ὁ συγγραφέας ὅτι «ὑστερὰ ἀπὸ τὴ μωαμεθανικὴ κατάληψη ὀλόκληρης τῆς Μέσης Ἀνατολῆς με τὶς ἀρχαῖες, μὴ ἑλληνικὲς, ἀνατολικὲς κοινότητες, θὰ νόμιζε κανένας ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία, θαυμαστὰ ἀπομονωμένη στὰ ἑλληνοφῶνα ἐδάφη ποὺ εἶχε στὸν ἔλεγχό τῆς ἡ Αὐτοκρατορία, θὰ μπορούσε ἀπλῶς νὰ εἶχε γίνει ἡ ἔθνικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἑλλήνων, ὅπως ἔγινε, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀρμενικὴ Ἐκκλησία, ποὺ παρέμεινε γιὰ πάντα περιορισμένη στὰ σύνορα τοῦ ἀρμενικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλὰ ἡ ιεραποστολικὴ κίνηση τοῦ 9^{ου} καὶ τοῦ 10^{ου} αἰῶνα ποὺ διεύρυνε τὸ χῶρο τοῦ Βυζαντινοῦ Χριστιανισμοῦ ὄχι μόνο σ' ὀλόκληρη τὴ Βαλκανικὴ, ἀλλὰ ἐπίσης σ' ὀλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη μέχρι τὸν Ἀρκτικό Ὠκεανό, διατήρησε τὴν παγκόσμια ἢ «καθολικὴ» ἀποστολὴ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τὴν οἰκουμενικὴ σημασία τοῦ βυζαντινοῦ, χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ».

⁴²¹ Βλ. π.χ. Βίος Κωνσταντίνου - Κυρίλλου, Πρακτικὰ Συνεδρίου – Ἐορταστικαὶ ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν Ἁγίων ἀγαδῆδων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου τῶν Θεσσαλονικέων, φωτιστῶν τῶν Σλαύων, Θεσσαλονίκη 1986. Μεταφ. Ἰωαν. Αναστασίου καὶ Ostrogorsky Georg, «Byzantine background of moravian mission», *DOP* 19 (1965) σ. 16, ὅπου ρητὰ ἀναφέρει τὸν πατριάρχη Φώτιο καὶ τὸν αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' ὡς «inspirers» «and leaders» τῆς ὅλης προσπάθειας.

Βέβαια σε καμιά περίπτωση δε θα πρέπει να θεωρηθεί, φτάνοντας στο άλλο άκρο, ότι ο Φώτιος απείχε από την ιεραποστολική δραστηριότητα. Αντίθετα μάλιστα, η συμμετοχή του και ο πρωταγωνιστικός ρόλος που διαδραμάτισε στο όλο εγχείρημα αποδεικνύεται έμμεσα μέσα από τα κείμενα των επιστολών του, καθώς εκφράζεται αυθόρμητα με πατρική στοργή προς αυτό το έθνος «τὸ νεοπαγὲς εἰς εὐσέβειαν»⁴²². Στην επιστολή του προς το Βούλγαρο ηγεμόνα Βόριδα, τον προσφωνεί με τη φράση «φιλόχριστε καὶ πνευματικὲ ἡμῶν υἱέ»⁴²³ και σε άλλο σημείο «ὧ τῶν ἐμῶν πνευματικῶν ὠδίνων εὐγενὲς καὶ γνήσιον γέννημα»⁴²⁴. Επίσης, τον προτρέπει να προσέξει ὡστε «μηδὲ τοὺς πόνους καὶ τοὺς ἀγῶνας, οὓς ὑπὲρ τῆς ὑμετέρας σωτηρίας ἀνεδεξάμεθα χαίροντες, ματαίους ἐλέγξης». Αλλά και μετὰ ἀπὸ δύο περίπου ἔτη συνεχίζει να αισθάνεται και να εκφράζει τα πατρικά του αισθήματα ακριβῶς με την ἴδια ἔνταση. Στην επιστολή του προς τοὺς πατριάρχες της

⁴²² Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1. 42 59-60 (P.G. 102, 724), βλ. ἀκόμη Κωνσταντίνου Νιχωρίτη, «Ὁ Φώτιος στὴ βουλγαρική παράδοση καὶ γραμματεία», Π.Ε.Σ, σ. 616, ὅπου κἀνοντας λόγο για την αρνητική εξέλιξη που σημειώθηκε στην ιεραποστολή προς τοὺς Σλάβους μετὰ την ἀπομάκρυνση του Φωτίου ἀπὸ τον πατριαρχικό θρόνο τονίζει ὅτι «(ὁ Φώτιος) ἦταν ὁ ἔμπνευστής καὶ ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος τῆς ἐξωτερικῆς ιεραποστολῆς τοῦ Βυζαντίου...» κι ἀκόμη σε ἄλλο σημείο σημειώνει ὅτι «μετὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Φωτίου τὸ 867 ἀπουσιάζει ὁ κινητήριος μοχλὸς τῆς ἐξωτερικῆς ιεραποστολῆς τοῦ Βυζαντίου». Ακόμη και η ἐπίδραση τῆς διδασκαλίας του Φωτίου στη διδασκαλία και τὴ συγγραφή των Κυρίλλου και Μεθοδίου και των μαθητῶν τους, ἀλλὰ και η μετάφραση ἔργων του Φωτίου στη σλαβική γλώσσα, ὡπως ἐπὶ παραδείγματι η προς το Βόρη ἐπιστολή του, ἀποδεικνύουν ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν ενεργὸ και πρωταγωνιστικὴ παρουσία του Φωτίου στον εὐαγγελισμό των Σλάβων. Αξιωματικὸν εἶναι ἐπίσης και η παραπομπή 97 στο ἀρθρο αὐτοῦ του Νιχωρίτη, ὅπου γίνεται λόγος για νεώτερα βουλγαρικά συναξάρια, στα ὁποία ὁ Φώτιος κατατάσσεται ὡς ἅγιος τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς φροντίδας του για τον ἐκχριστιανισμό του ἔθνους τους.

⁴²³ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολή 1*, L.W.1 17, 497 (P.G. 102, 657), βλ. και Χριστίνας Μπουλάκη-Ζήση, Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Ῥώσων, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 129, ὅπου γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ ἀποψη ὅτι τὸ ιεραποστολικὸ ἔργο προς τοὺς Σλάβους τὸ σχεδίασε ὁ πατριάρχης Φώτιος και τὸ πραγματοποιήσαν ὁ δὺο ἀδελφοὶ Κύριλλος και Μεθόδιος κι ἐπίσης Σάκκου Στεργίου, «Τὸ φῶς ἑνὸς Σοφοῦ», *Ε.Θ.* 10 (1991) σ. 509, ὁ ὁποῖος σημειώνει : «Ὅταν τὸ 861 ὁ ἡγεμὼν τῆς Βουλγαρίας δέχτηκε τὸ Χριστιανισμό, ἔστειλε ἀρχιεπίσκοπο καὶ ἱερεῖς καὶ διοργάνωσε τὴν ἐκκλησία τῆς, καὶ ὅταν τὸ ἐπόμενο ἔτος οἱ ἡγεμόνες τῆς Μοραβίας ζήτησαν ἱεραποστόλους, ἀπέστειλε τὸν Κύριλλο καὶ Μεθόδιο καὶ ἐξεχριστιάνισε τοὺς Σλάβους.».

⁴²⁴ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολή 1*, L.W.1 38, 1170-1171 (P.G. 102, 693).

Ανατολής χρησιμοποιεί μία πολύ ωραία εικόνα που δείχνει ακριβώς τα αισθήματά του, την ποιμαντική του ευθύνη κι επαγρύπνηση αλλά αποδεικνύει και την ενεργό συμμετοχή του στην ιεραποστολή. Όταν πληροφορήθηκε την καταστροφική διάθεση και δραστηριότητα των Λατίνων έγραφε χαρακτηριστικά «ἐπλήγημεν διὰ μέσων τῶν σπλάγχχνων καιρίαν πληγὴν» και σε άλλο σημείο «ὡς εἶ τις τὰ ἔκγονα τῆς κοιλίας αὐτοῦ καθ' ὄφθαλμοὺς ἴδοι καὶ ὑπὸ ἔρπετῶν καὶ θηρίων σπαρασσόμενά τε καὶ διασπώμενα». Προχωρώντας αναφέρει ακόμη «ἀλλ' ἐκείνους μὲν ἐθρηνήσαμεν τε καὶ θρηνοῦμεν, καὶ ἀνορθωθῆναι τοῦ πτώματος οὐ δώσομεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν ὕπνον οὐδὲ τοῖς βλεφάροις νυσταγμόν, ἕως ἂν αὐτοὺς εἰς τὸ τοῦ κυρίου κατὰ τὸ δυνατόν ἡμῖν εἰσελάσωμεν σκῆνωμα»⁴²⁵.

Εξάλλου, οι ιστορικές συγκυρίες της εποχής αλλά και αυτό το συμφέρον της ίδιας της ιεραποστολής υπαγόρευαν την ανάγκη ανάμειξης και ανάδειξης του αυτοκράτορα ως πρωτεργάτου της ιεραποστολής⁴²⁶. Το γεγονός αυτό αποδείχτηκε εκ των υστέρων, ιδιαίτερα στην περίπτωση της ιεραποστολής στη Βουλγαρία, ωφέλιμο για την εκκλησία εν γένει⁴²⁷, καθώς εμφάνισε το έργο της ιεραποστολής στα μάτια του πάπα ως έργο του αυτοκράτορα κι όχι ως έργο του Φωτίου, πράγμα που θα μπορούσε να ερμηνευθεί από την πλευρά της Ρώμης και ως επεκτατική πολιτική της εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως με αποτέλεσμα να εντείνει περαιτέρω τις ήδη τεταμένες σχέσεις μεταξύ των δύο εκκλησιών.

Μέσα στις επιστολές του Φωτίου είναι έκδηλο αυτό το έντονο ενδιαφέρον του, ώστε να γίνει χειροπιαστή πραγματικότητα ο λόγος του

⁴²⁵ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1 47, 208-219 (P.G. 102, 732).

⁴²⁶ Βλ. Ναυκρατίου Τσουλκανάκη αρχιμ., «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου στὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Σλάβων», *Ε.Θ. 10* (1991) 255-275.

⁴²⁷ Ο.π. σ. 268-269.

Χριστού «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη»⁴²⁸. Στην επιστολή του προς τους πατριάρχες της Ανατολῆς⁴²⁹ παρουσιάζει το ευαγγελισμό των Βουλγάρων και των Ρώσων ως ἤδη συντελεσμένο γεγονός.

Ειδικότερα, για τον εκχριστιανισμό των Ρώσων, εξετάζοντας ἀπὸ το συγγραφικό του ἔργο μόνο τις επιστολές, ἡ πληροφορία του Φωτίου που προέρχεται ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη επιστολή εἶναι καὶ ἡ μοναδική. Οἱ Ρως δὲν ἦταν ἕνας λαὸς φιλήσυχος, ἀλλὰ ἰδιαίτερα σκληρὸς καὶ πολεμοχαρής. Αὐτὴ τὴν τραχύτητα των Ρώσων ὁ Φώτιος ἐπισημαίνει ἐν συντομία λέγοντας πως εἶναι τὸ ἔθνος «τὸ παρὰ πολλοῖς πολλακίς θρυλούμενον καὶ εἰς ὠμότητα καὶ μαιφονίαν πάντας δευτέρους ταπτόμενον»⁴³⁰. Αὐτὸ το γινώριζαν πολὺ καλά σὴν Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ πολῖτες καὶ ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Φώτιος⁴³¹. Παρὰ τὴ σκληρότητά του ὠστόσο, ὁ λαὸς αὐτὸς κατάφερε νὰ ἀφουγκραστῆ τὴν ἀλήθεια τοῦ Ευαγγελίου, ὥστε καὶ «οὔτοι τὴν τῶν χριστιανῶν καθαρὰν καὶ ἀκίβδηλον θρησκείαν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἀθέου δόξης ἐν ἧ κατείχοντο πρότερον ἀντηλλάξαντο»⁴³². Το

⁴²⁸ Ματθ. 28, 19.

⁴²⁹ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1. (P.G. 102, 721-741).

⁴³⁰ Ὁ.π. 50, 294-295 (P.G. 102, 736).

⁴³¹ Οἱ Ρῶσοι μόλις τὸ 860 εἶχαν ἐπιτεθεῖ καὶ πολιορκήσει τὴν Κωνσταντινούπολη. Για τὸ γεγονός αὐτὸ μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ Φώτιος ἐκφώνησε δύο ομιλίες. Οἱ ομιλίες αὐτές ἐπιγράφονται «Ὁμιλία πρώτη εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρῶς» καὶ «Ὁμιλία δευτέρα εἰς τὴν ἔφοδον τῶν Ρῶς». Βλ. Βασιλείου Λαούρδα, «Φωτίου Ὁμιλίας», *Ἑλληνικά 12* (1959).

⁴³² Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *ἐπιστολή 2*, L.W.1. 50, 298-300 (P.G. 102, 736-737). Βλ. καὶ Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Β, σ. 237, «Ὀὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι δὲν παρετηρήθη ἀρχικῶς ὁμαδικὴ καὶ ἐνθουσιώδης προσέλευσις (των Ρως στὸ Χριστιανισμό), ὡς διακηρύσσει ὑπερηφάνως ὁ Φώτιος πρὸς τοὺς πατριάρχας τῶν θρόνων τῆς Ανατολῆς», βλ. ἐπίσης μνημ. ἔργ. Χριστίνας Μπουλάκη-Ζήση, *Ὁ ἐκχριστιανισμὸς*, Θεσσαλονίκη 1989, σ.134, ὅπου γίνεται ἀναφορὰ στὸ βάπτισμα των Ρώσων ἡγεμόνων Ἀσκολντ καὶ Ντιρ μετὰ τὴν ἀνεπιτυχή ἐκστρατεία των Ρώσων κατὰ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ στόλου τους. Ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ: «Τὸ βάπτισμα αὐτὸ θεωρεῖται δικαίως ὡς τὸ πρῶτο ὁμαδικὸ καὶ ἐπίσημο βάπτισμα τῶν Ρώσων, μὲ τὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ἀρχισε ἐπίσημα ἡ συστηματικὴ ἱεραποστολικὴ προσπάθεια τοῦ Βυζαντίου ἀνάμεσα στὸν ἄγνωστο ὡς τότε ρωσικὸ λαὸ, ἡ ὁποία δημιούργησε ἰσχυρὰ χριστιανικὰ ἐρείσματα πού ἄντεξαν στοὺς διωγμοὺς τῶν μετὰ τοὺς Ἀσκολντ καὶ Ντιρ εἰδωλολατρῶν ἡγεμόνων τοῦ Κιέβου, μέχρις ὅτου ὁ Βλαδίμηρος ὁδήγησε τὸ 988 συνολικὰ καὶ ὀριστικὰ τοὺς Ρώσους στὸ Χριστιανισμό».

εγχείρημα βέβαια αυτό επέφερε και ένα άλλο θετικό αποτέλεσμα για τους Βυζαντινούς. Ήταν ένα εθνικό κέρδος καθώς, κατά τη μαρτυρία του Φωτίου, οι Ρώσοι «ἐν ὑπηκόων ἑαυτοῦς καὶ προξένων τάξει ... ἀγαπητῶς ἐγκαταστήσαντες» ἀντί της προηγούμενης στάσης που επεφύλαξαν κατά της Κωνσταντινούπολης⁴³³. Τέλος, ο Φώτιος αναφέρει ότι δέχτηκαν και ἐπίσκοπο. Η εξέλιξη αυτή σχετίζεται με τον ιδιαίτερο ζήλο και την επιμέλεια που επέδειξαν οι ίδιοι για τη χριστιανική πίστη⁴³⁴.

Πέρα όμως από τους Ρώσους, το Χριστιανισμό δέχτηκαν ἐπί της πατριαρχίας του Φωτίου, ὅπως προαναφέρθηκε, και οι Βούλγαροι. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που επέδειξε για το λαό αυτό, μπορούμε να το αντιληφθούμε μέσα από την ἐπιστολή που ἀπέστειλε προς τον ηγεμόνα των Βουλγάρων Μιχαήλ-Βόριδα⁴³⁵. Ο Φώτιος στην ἐπιστολή του αυτή, αρχικά κάνει μια αναφορά σχετικά με τα δώρα που προσφέρονται προς την ψυχή. Από αυτά το πιο πολύτιμο είναι «ἢ πρὸς τὸ θεῖον ἀπλανῆς καὶ σωτήριος χειραγωγία»⁴³⁶, διότι με αυτή ο ἄνθρωπος, ὅσο είναι δυνατό σ' αυτόν, αποκτά τη θέα της θεότητας⁴³⁷.

⁴³³ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, L.W.1 50, 300-302 (P.G. 102, 737), βλ. και μνημ. ἐργ. Χριστίνας Μπουλάκη-Ζήση, *Ὁ ἐκχριστιανισμὸς...*, Θεσσαλονίκη 1989, σ.136.

⁴³⁴ Ἐχει ιδιαίτερη βαρῦτητα ἡ διαβεβαίωση αὐτῆ του ι. Φωτίου διότι ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ιεραποστολή δεν ἐγίνε διὰ τῆς βίας κι ἐπίσης ἡ ιεραποστολικὴ δραστηριότητα που ἐκδηλώθηκε ἀπὸ τὴ μεριά τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, ἢ τουλάχιστον για τὸ Μ. Φώτιο, δεν ἀποτελοῦσε μέσο ἐξυπηρέτησης ἐθνικῶν ἢ κρατικῶν ἐπιδιώξεων. Τα ἐθνικὰ οφέλη ἀποτελοῦσαν συνέπεια τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ιεραποστολῆς, ἤτοι τῆς ἐπίτευξης τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ. Η εὐκρινὴς και γνήσια χριστιανικὴ πρόθεση τοῦ ποιμένα Φωτίου φαίνεται και ἀπὸ τὴν ἀναφορά που κάνει ἐπαναλαμβάνοντας τὴ φράση τοῦ Ἀπ. Παύλου «Εὐλογητὸς ὁ Θεός», ὅταν με ιδιαίτερη χαρὰ ἀνακοινῶναι τὴν ἀνταπόκριση τῶν Ρώσων γενικὰ ἀλλὰ και τὴν ἀποδοχὴ ἐπισκόπου.

⁴³⁵ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, ἐπιστολή 1, L.W.1. (P.G. 102, 628-696).

⁴³⁶ Ὁ.π. 2, 10-11 (P.G. 102, 628).

⁴³⁷ Βλ. Βλασίου Φειδά, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Β', σ.18-22, ὅπου γίνεται ἀναφορά στο περιεχόμενο τοῦ ιεραποστολικοῦ κηρύγματος. «Τὸ περιεχόμενο τῆς κατηχήσεως εἶχε κατασταλάξει σὲ ἕνα συγκεκριμένο σχῆμα». Ὑπῆρχαν δηλαδὴ τόσο σταθερὰ ὅσο και μεταβλητὰ στοιχεῖα. Σύμφωνα με τὸ Φειδά «στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐκτενέστατης αὐτῆς ἐπιστολῆς προβάλλονται κατὰ τρόπο ἐξαιρετο τὰ σταθερὰ στοιχεῖα τοῦ ιεραποστολικοῦ κηρύγματος ἐνῶ στὸ δεύτερο μέρος ἀξιοποιεῖται ἡ σχετικὴ βυζαντινὴ παράδοση γιὰ νὰ ἐξαρθοῦν τὰ καθήκοντα τοῦ χριστιανοῦ ἡγεμόνα».

Στη συνέχεια προβαίνει στην έκθεση αυτής της διδασκαλίας, με την παράθεση του Σμβόλου της Πίστεως, «τοῦ ἱεροῦ καὶ θεοσόφου μαθήματος»⁴³⁸, ὅπως το χαρακτηρίζει. Παραθέτει ἐπίσης τα σχετικά στοιχεία με τις Οικουμενικές Συνόδους, ὄχι σαν κάτι διαφορετικό ἀπὸ το Σῦμβολο της Πίστεως, ἀλλὰ «οἰονεὶ χάρακάς τινας καὶ περιβόλους οὔσας τοῦ θεοῦ τούτου καὶ ὀρθοδόξου μαθήματος»⁴³⁹. Αναφέρεται στις Οικουμενικές Συνόδους, μεταξύ των οποίων κατατάσσει καὶ τὴν σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 787, δηλαδή τὴν Ζ' Οικουμενική, παρόλο που ἐπίσημα ἀναγνωρίστηκε λίγο ἀργότερα με δική του πρωτοβουλία. Ἀπὸ τις Οικουμενικές Συνόδους ἀναφέρει τὸ χρόνο σύγκλησής τους, τὸν τόπο, τὸν ἀριθμὸ των πατέρων που ἔλαβαν μέρος καὶ τους ἀρχηγούς ἐκάστης. Περιγράφει συνάμα καὶ τις πράξεις τους, δηλαδή τὴ διδασκαλία καὶ τις ἀποφάσεις που ἔλαβαν κάθε φορὰ. Χωρὶς νὰ το προαναγγέλλει, ἀναφέρει καὶ τὴν αἰτία σύγκλησης των συνόδων, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴ διδασκαλία των αἰρετικῶν που κατεδίκασε ἡ ἐκκλησία.

⁴³⁸ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολή 1*, L.W.1. 2, 22 (P.G. 102, 629). Παραθέτει τὸ Σῦμβολο Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως.

⁴³⁹ Ο.π. 3, 23-24 (P.G. 102, 629). Ἡ φράση αὐτὴ εἶναι καίριας σημασίας γιὰ τὴν ορθόδοξη αὐτοσυνειδησία. Οἱ Οικουμενικές Σύνοδοι δε θέσπισαν τίποτε καινούργιο, ἀλλὰ συνεκλήθησαν γιὰ τὴν διεξοδικότερη ἀνάπτυξη καὶ περιφρούρηση τοῦ ορθοδόξου δόγματος. Βλ. καὶ Γεωργίου Μαρτζέλου, *Ἱστορία της Ορθόδοξης Θεολογίας καὶ Πνευματικότητας*, σ. 1 σχετικά με τὰ δόγματα ὡς ἀλήθειες τῆς πίστεως. Τὸ δόγμα «παρουσίασε κάποια μορφολογικὴ ἀνάπτυξη με βάση κυρίως τὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφικὴ ὁρολογία, κατὰ τὸ περιεχόμενό του ὅμως παρέμεινε πάντοτε τὸ ἴδιο ἀπὸ τὴ σπερματικὴ του βιβλικὴ διατύπωση μέχρι τὴν πιο ἀνεπτυγμένη ἐκκλησιαστικὴ του μορφή».

Δεν περιορίζεται ωστόσο μόνο στο θεωρητικό⁴⁴⁰ μέρος της έκθεσης της πίστεως, αλλά επεκτείνεται και στο πρακτικό⁴⁴¹, στην πρακτική εφαρμογή δηλαδή της όλης θεολογικής διδασκαλίας που εξέθεσε. Το θεωρεί μάλιστα άκρως απαραίτητο, διότι, όπως αναφέρει, «πράξεων καθαρότης πίστεως ἀπαγγέλλει θειότητα»⁴⁴². Οι συμβουλές που απευθύνει επομένως στον ηγεμόνα δεν αποτελούν έμπνευση της στιγμής, αλλά αποτελούν οργανική συνέχεια της πίστεως, την οποίαν λίγο νωρίτερα του είχε εκθέσει. Η πίστη και η αρετή συμπορεύονται και συνήθως όταν υφίσταται μεμονωμένα η καθεμιά παρασύρεται και ξεπέφτει και δεν μπορεί να ριζώσει μέσα στις ψυχές των ανθρώπων. Σημειώνει χαρακτηριστικά «ὦν ἑκάτερον χωρὶς τοῦ ἑτέρου ῥᾶον εἴωθεν

⁴⁴⁰ Τη διάκριση αυτή αποδέχεται και ο καθ. Παναγιώτης Χρήστου. Βλ. Παναγ. Χρήστου, «Φώτιος ὁ Μέγας Ἐπιστολή πρὸς Βούλγαρον Ἡγεμόνα» Ἐποπτεία (1992). Αναφέρει σχετικά με τη διαίρεση της επιστολής: «Ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλα τὰ παραινεντικά δοκίμια, καὶ ἰδιαίτερα τὰ κατηχητικά, ἔτσι κι αὐτὸ τὸ δοκίμιο, ἐκτὸς τοῦ προλόγου καὶ τοῦ ἐπιλόγου (παραγρ. 1-3 καὶ 132-134 κατὰ τὴν ἀριθμησί μας) ἀπλώνεται σὲ δυὸ τμήματα, τὸ θεωρητικὸ καὶ τὸ πρακτικὸ, ἢ ἀλλοιῶς τὸ θεολογικὸ (4-36) καὶ τὸ ἠθικὸ (37-131)». Καὶ σήμερα ἀκούγεται ἡ φράση ὀρθοδοξία καὶ ὀρθοπραξία. Δεν ἀρκεῖ τὸ ἓνα μόνο ἀποκομμένο ἀπὸ τὸ ἄλλο. Βλ. ἐπίσης καὶ George Kustas, «The Literary Criticism of Photius», *Ελληνικά* 17 (1962)132-169, ὅπου ἀναφέρει με ἄλλη ἀφορμὴ τὰ ἐξῆς σχετικά με τὸ θέμα αὐτό: «The letter falls into two parts. In the first, Photius inculcates Michael with the basic tenets of the Christian Faith by giving him the text of the Creed and reviewing for him the work of the Oecumenical Councils. The second section contains advice regarding the performance of his princely role. The incorporation into the same letter of the definition of the Faith and of strictures for princely behavior underlines the religious origin of the letter and shows how centrally interconnected in Photius' mind are orthodoxy in religion and orthodoxy of conduct».

⁴⁴¹ Βλ. Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *ἐπιστολή 1*, L.W.1 20, 579-586 (P.G. 102, 661). Ὅπως σαφῶς μαρτυρεῖ ὁ ι. Φώτιος σκοπὸς τοῦ δὲν ἦταν νὰ ἀπευθύνει στο ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων γραπτῶς τὶς παραινέσεις που τελικὰ διατύπωσε κι ἐνσωμάτωσε στο κείμενο τῆς διδασκαλίας τῆς πίστεως. Γράφει σχετικά «Ἐβουλόμην αὐτὸς ἐγὼ σοὶ παρεῖναι καὶ ταῖς πράξεσιν ἐφεστάναι, ἵνα τῶν μὲν καλῶν ἔργων αὐτεπάγγελτον διὰ τῆς ὄψεως λαμβάνων τὴν γνῶσιν, ἔτι μᾶλλον ἐν εὐθυμίᾳ καὶ χαρᾷ διακειμένος εἶην, εἰ δέ τι καὶ παράλογον συνέβη, μεθέλκειν ἔχοιμι ῥαδίως καὶ μεθαρμόζειν ἐκ τοῦ παραχρηῖα πρὸς διόρθωσιν. ἐπεὶ δὲ ἡ βούλησις τῆς δυνάμεως χηρεῦει καὶ πολλὰ τὴν ὀρμὴν ἀνακόπτοντα κωλύει, ὃ μοι λοιπὸν ἔστι δυνατόν, γραφῆ τυπῶσαι τὰς παραινέσεις, ὡς καὶ κατ' ἀρχὰς ὑπεσχόμην, ἥδη πειράσομαι». Ἐπομένως, ἡ ἀνάγκη οδήγησε τὸ Φώτιο νὰ διατυπῶσει γραπτὰ ὅσα ἐπιθυμοῦσε διὰ ζώσης νὰ ἀναφέρει πρὸς τὸ Βόριδα. Ἀποτελεῖ καὶ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δείγμα εὐσυνειδησίας, συναίσθησης υψηλῆς ποιμαντικῆς εὐθύνῃς ἀλλὰ καὶ ζωντανῆς ἐνδιαφέροντος.

⁴⁴² Ὁ.π. 3, 31-32 (P.G. 102, 629).

ὑπορρεῖν καὶ παρασύρεσθαι, μὴ ἀνεχόμενον κατὰ μόνας ψυχαῖς ἀνθρώπων ἐγκατοικίζεσθαι»⁴⁴³. Ὅλα τα παραπάνω ὅμως δεν αποτελοῦν θεωρητικὴ σύλληψη τοῦ ἐπιστολογράφου Φωτίου, ἀλλὰ ἀπορρέουν ἀπὸ το κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ, τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν διαδόχων τους. Για το λόγο αὐτὸ θεμελιώνει ἀγιογραφικὰ τὴ σχέση τῆς πίστεως καὶ τῆς ζωῆς⁴⁴⁴. Κάνει ἀναφορὰ στὸν ἴδιο το Χριστὸ, τὸν Ἀπ. Παῦλο, τὸν Ἀπ. Πέτρο, γενικότερα σε ὅλους τοὺς μαθητὲς τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ καὶ τοὺς πατέρες. Τέλος, ἀπευθύνει στὸ Μιχαήλ ἕνα πλήθος παραινέσεων ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ οικοδομήσουν ἐν Χριστῷ τόσο τὸν ἴδιο ὅσο καὶ τὸ σύνολο τῶν υπηκόων του, ἀφοῦ κατὰ το Φῶτιο «ὅταν γὰρ ἴδωσι τὸν ἐφεστηκότα ἄρχοντα παθῶν καὶ κρατοῦντα ἡδονῶν, τότε πόθῳ καὶ ἐκόντες καὶ αὐτοὶ ὑποταγήσονται»⁴⁴⁵.

Παρά τὴν προσωπικὴ φροντίδα καὶ τὸ ζήλο ποὺ ἐπέδειξε ὅμως για τὴν ιεραποστολικὴ δραστηριότητα πρὸς τὸ Βουλγαρικὸ λαό, οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες δεν ἦταν ευνοϊκὲς καὶ τὰ πράγματα ἐξελίχθησαν ἀρνητικὰ. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἰδίου τοῦ Βόριδος σημειώθηκαν παλινδρομήσεις καὶ ἀμφιταλαντεύσεις μεταξὺ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ πάπα τῆς Ρώμης⁴⁴⁶. Ἴσως αὐτὴν τὴν ἀστάθεια διέβλεπε ὁ Φῶτιος καὶ

⁴⁴³ Ὁ.π. 3, 32-34 (P.G. 102, 629).

⁴⁴⁴ Ἀναφέρει ἀπὸ τὴ Γραφή τα χωρία: Μτ 12, 33, Λκ 6, 43, Ιω 15, 4· 5· 16.

⁴⁴⁵ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, ἐπιστολή 1, L.W.1 28, 841-842 (P.G. 102, 676), βλ. καὶ Βασιλείου Γιούλτση, *Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φῶτιον*, σ. 150 κ.εξ. Στὴ σ. 151 γράφει σχετικὰ «Ὅθεν οὗτος δὲν δύναται νὰ εἶναι ξένος πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ ἀδιάφορος, διότι ἀδιαφορία πρὸς αὐτὴν σημαίνει μετὰπτωσιν εἰς τὴν κακίαν, πράγμα διὰ τὸ ὁποῖον ἐκτίθεται ὁ ἴδιος καὶ οὕτω ὑποσκάπτει τὰ θεμέλια τῆς ἐξουσίας του. Παραλλήλως διὰ τοῦ ἐπιδεικνυομένου κακοῦ παραδείγματος ἐξωθεῖ εἰς κακίαν τοὺς ὑπηκόους καὶ καθίσταται αἷτιος βλασφημίας τοῦ Θεοῦ ὑπ'αὐτῶν, ἐπεὶδὴ ἀνάξιος ὢν καὶ ἀχρεῖος αὐτὸς ἔλαβεν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τοιαύτην ἐξουσίαν».

⁴⁴⁶ Βλ. Ιω. Καραγιαννόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, τομ. Β, σ. 280. Ὁ καθηγητὴς ἀποφαίνεται ὅτι «Ἡ στροφὴ τοῦ Βόριδος-Μιχαήλ πρὸς τὸ Βυζάντιον ἦτο, ὡς εἶπομεν, ἀποτέλεσμα οὐχὶ εὐλοκίνοῦς διαθέσεως, ἀλλὰ τῆς στρατιωτικῆς πιέσεως τῆς ἀσκηθείσης ὑπὸ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς πολιτικῆς τοιαύτης, τῆς προερχομένης ἐκ τοῦ φόβου ὅτι, ἢ πρὸ ὀλίγου μόλις ἐπιτευχθεῖσα θρησκευτικὴ ἐξάρτησις τῆς Μοραβίας ἐκ τοῦ Βυζαντίου θὰ εἶχεν ὡς συνέπειαν τὴν δημιουργίαν θανασίμου περὶ τὴν Βουλγαρίαν ἀπὸ Β. καὶ Ν. κλοιοῦ. Ὅταν ὅμως ὁ Βόρις -Μιχαήλ ἀντελήφθη ὅτι τοιοῦτος κίνδυνος δὲν ὑπῆρχε, διότι ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων τῆς Μοραβίας ἦτο, ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς

θέλησε να επισημάνει πολύ διακριτικά στο Βόριδα – Μιχαήλ, ύστερα από την έκθεση της ορθόδοξης διδασκαλίας, «αὕτη τῆς πίστεως ἡμῶν τῶν Χριστιανῶν ἢ καθαρὰ καὶ ἀμώμητος ὁμολογία...καὶ μήτε δεξιᾶ μήτε ἀριστερᾶ μηδὲ ἐπὶ βραχὺ ταύτης ἀποκλίνειν»⁴⁴⁷. Αλλά και σε άλλο σημείο τον προτρέπει «μὴ τοίνυν τῶν ἐλπίδων ἡμᾶς διαψευσθῆναι ποιήσης, ἄς ἡ σὴ περὶ τὰ καλὰ ῥοπή τε καὶ εὐηκοῖα παρέσχε προβάλλεσθαι· μηδὲ τοὺς πόνους καὶ τοὺς ἀγῶνας, οὓς ὑπὲρ τῆς ὑμετέρας σωτηρίας ἀνεδεξάμεθα χαίροντες, ματαίους ἐλέγξης»⁴⁴⁸. Από την Εγκύκλιο επιστολή του Φωτίου προς τους Πατριάρχες της Ανατολής πληροφορούμαστε την ανάμειξη παπικῶν απεσταλμένων στην περιοχή της Βουλγαρίας, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που «τὸν ἀμπελῶνα κυρίου τὸν ἡγαπημένον καὶ νεόφυτον...τριβοῖς αἰσχροῦς πολιτείας καὶ διαφθορᾶ δογμάτων...κατανεμησάμενοι ἐλυμήναντο»⁴⁴⁹. Παρ' ὅλα αυτά δεν υπάρχει καμία μομφή του Φωτίου εναντίον του Βόριδος ἢ γενικότερα των Βουλγάρων, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι καταλογίζει ἀκέραια την ευθύνη σε ὅσους «εἰσπήδησαν» στη νεοσύστατη ἐκκλησία, τους οποίους χαρακτηρίζει με τη φράση «ἄνδρες δυσσεβεῖς καὶ ἀποτρόπαιοι»⁴⁵⁰.

πλευρᾶς, ἔργον πράγματι ἀνιδιοτελεῖς καὶ ἀπηλλαγμένον κάθε πολιτικοῦ ὑπολογισμοῦ καὶ σκοπιμότητος, ἐθεώρησε βαρεῖαν τὴν ἄρνησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ τοῦ παραχωρήσῃ αἰτηθεῖσαν ἐκκλησιαστικὴν αὐτονομίαν καὶ ἀπεφάσισε νὰ στραφῆ πρὸς τὴν Δύσιν, ἐλπίζων τοιοῦτοτρόπως ἀφ' ἑνὸς μὲν ν' ἀπομακρύνῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐπιρροὴν τοῦ τόσο ἐπικινδύνου γείτονός του, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ποθουμένην ἐκκλησιαστικὴν αὐτοτέλειαν». Βλ. ἀκόμη Ostrogorsky Georg, «Byzantine background of moravian mission», *DOP* 19 (1965) σ. 5, «At a decisive moment, one year after Petronas' victory in eastern Asia Minor (864), Byzantium intervened in the Balkans with the utmost determination and effectiveness, and by means of her armed forces compelled Bulgaria to sever her alliance with the Franks and to accept Christianity from Constantinople.». Βλ. Μεθοδίου, «Εἰσαγωγή εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον», *Ε.Θ.* 10 (1991) 60, «Παρ' ὅλον ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας ἐν Βουλγαρίᾳ ἦτο φαινομενικῶς θεολογικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν εἰς τὸ βάθος ἦτο θέμα ἔθνικόν διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν».

⁴⁴⁷ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, *επιστολή 1*, L.W.1 16-17, 470-479 (P.G. 102, 656).

⁴⁴⁸ Ο.π. 17, 487 – 490 (P.G. 102, 656).

⁴⁴⁹ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, *επιστολή 2*, L.W.1 42, 62-64 (P.G. 102, 724).

⁴⁵⁰ Ο.π. 42, 56 (P.G. 102, 724).

Όλες αυτές οι αντιξοότητες δεν κατέστρεψαν τα πάντα. Ο Φώτιος διατηρούσε σχέσεις με τον ηγεμόνα των Βουλγάρων, όπως συνάγεται από επιστολή την οποία απέστειλε κατά την περίοδο της δεύτερης πατριαρχίας του⁴⁵¹. Στην επιστολή αυτή εκφράζει τη χαρά του «όσάκις ἂν τῆς ὑμῶν θεοφρουρήτου ἐξουσίας ἐντύχωμεν γράμμασι»⁴⁵², όχι μόνο επειδή λαμβάνει γράμματα από αγαπημένο υιό ούτε επειδή διαπιστώνει την καλή του υγεία, «ἀλλ' ὅτι καὶ καθ' ἕκαστον γράμμα προκοπὴν ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας ἐπίδοσιν δι' αὐτῶν σημαυνομένην καταμανθάνομεν»⁴⁵³. Επομένως συνάγεται ότι οι δύο ἄνδρες διατηρούσαν αλληλογραφία διά της οποίας ο Φώτιος παρακολουθούσε την πνευματική εξέλιξη του «πνευματικοῦ του υἱοῦ» και φυσικά, μπορούμε με αρκετά μεγάλη βεβαιότητα να υποστηρίξουμε, ότι γνώριζε από την πιο άμεση κι έγκυρη πηγή την πνευματική κατάσταση και τα εν γένει γεγονότα που διαδραματίζονταν σ' αυτή τη χώρα. Μεγάλη σημασία έχει κι ο επίλογος της επιστολής, επειδή στο σημείο αυτό ο Φώτιος κάνει λόγο για τα θετικά αποτελέσματα που θα έχει η σταθερή κι αμετακίνητη στάση του Μιχαήλ στη χριστιανική πίστη. Θα είναι για το έθνος του «ἀείμνηστον διδασκαλίας ὑπόδειγμα καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἔθνεσιν ἀφορμὴ σωτηρίας καὶ ἐπιστροφῆς καὶ διορθώσεως»⁴⁵⁴. Οπωσδήποτε για το Φώτιο το έθνος των Βουλγάρων αποτελούσε πρότυπο για όλα τα άλλα έθνη, χωρίς ωστόσο να μπορεί να προσδιοριστεί ο λόγος μίας τέτοιας θεώρησης από την πλευρά του.

Η διατήρηση των σπερμάτων της αληθείας που είχαν σπείρει οι απεσταλμένοι ιεραπόστολοι του Βυζαντίου αλλά παράλληλα και το πολύ σπουδαίο ποιοτικά έργο που είχε επιτελεσθεί εκεί, αποδεικνύεται από ένα ακόμη γεγονός. Μετά από λίγα χρόνια, και κατά την περίοδο που ο

⁴⁵¹ Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας, επιστολή 271, L.W.2.

⁴⁵² Ο.π. 220, 2-3.

⁴⁵³ Ο.π. 220-221, 8-10.

⁴⁵⁴ Ο.π. 221, 17-19.

Φώτιος δε βρισκόταν στον πατριαρχικό θρόνο, μία ομάδα Βουλγάρων θέλησε να ακολουθήσει το μοναχικό βίο και για το λόγο αυτό μετέβη στην Κωνσταντινούπολη⁴⁵⁵. Ο Φώτιος τους παρέπεμψε στο μοναχό και ησυχαστή Αρσένιο⁴⁵⁶ προκειμένου προφανώς να τους μύσει και να τους διδάξει το «φιλόσοφο βίο», όπως χαρακτηρίζει τη μοναχική ζωή.

Κατά συνέπεια, μπορούμε να πούμε πως τα σπέρματα της αλήθειας που είχαν σπείρει μεταξύ των Βουλγάρων οι βυζαντινοί ιεραπόστολοι καρποφόρησαν και αποζημίωσαν όσους συμμετείχαν στην όλη προσπάθεια ύστερα από πολλά χρόνια. Αλλά και οι εύστοχες ενέργειες του εμπνευστή της ιεραποστολικής αυτής προσπάθειας Φωτίου, βοήθησαν στη διαφύλαξη και τελικά εδραίωση της ορθόδοξης διδασκαλίας και λατρείας στην περιοχή. Ο Φώτιος δε στράφηκε ποτέ κατά των Βουλγάρων ούτε με την παραμικρή μομφή παρά μόνο κατά εκείνων που ιδιοτελώς έσπευσαν δολίως να εκμεταλλευτούν τα αποτελέσματα της ιεραποστολικής προσπάθειας του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως για την επίτευξη παλαιότερων διεκδικήσεών τους. Επίσης, μια άλλη συνειδητή επιλογή του Φωτίου υπήρξε η σύγκληση συνόδου και η συνοδική, κυρίως βάσει προγενέστερων κανόνων, καταδίκη όλων των αυθαιρεσιών. Επιβεβαίωσε με τον τρόπο αυτό τέλος και ο ίδιος ο Φώτιος στην πράξη όσα με πατρική διάθεση γνωστοποιούσε στους πατριάρχες της Ανατολής, όταν πολύ χαρακτηριστικά ανέφερε τη βιβλική φράση «οὐ δώσομεν τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν ὕπνον οὐδὲ τοῖς βλεφάροις νυσταγμόν,

⁴⁵⁵ Εντύπωση βέβαια προκαλεί το γεγονός ότι παρόλο που εκείνη την περίοδο πατριάρχευε ο Ιγνάτιος, οι Βούλγαροι παρουσιάστηκαν στο Φώτιο.

⁴⁵⁶ Αρσενίω μονάζοντι καὶ ἡσυχαστῇ μετὰ τὸ ἀποσταλεῖναι πρὸς αὐτὸν τοὺς ἐκ Βουλγαρίας ζητοῦντας μονάσαι, *επιστολή* 236, L.W.2 158-159, (P.G. 102, 904-905), βλ. επίσης και Κωνσταντίνου Νιχωρίτη, «Ο Φώτιος στή βουλγαρική παράδοση καὶ γραμματεία», Π.Ε.Σ, σ. 622, όπου παραθέτει την εκτίμηση του σλαβολόγου Ίβάν Ντόμπρεφ ως εξής: «Ὁ Βόρης στὰ πρόσωπα τῶν Βούλγαρων μοναχῶν ἀπέβλεπε σὲ μιὰ μελλοντική ἀυτόνομη τῶν βουλγαρικῶν μοναστηριῶν. Αλλά ὁ Φώτιος ἀπὸ τὴν πλευρὰ του ἐφρόντιζε ἐπιμελῶς νὰ διαπαιδαγωγῆσει τοὺς μέλλοντες Βουλγάρους ἡγουμένους στό βυζαντινὸ πνεῦμα. Γί' αὐτὸ τοὺς παραπέμπει στόν ἐξέχοντα ἡσυχαστῇ μέ τὴ σύσταση, ὅπως ὁ ἴδιος προσωπικά τοὺς μύσει στὰ ἄδυτα τοῦ μοναστικοῦ ιδεώδους».

ἕως ἂν αὐτοὺς εἰς τὸ τοῦ κυρίου κατὰ τὸ δυνατόν ἡμῖν εἰσελάσωμεν σκηνῶμα»⁴⁵⁷.

Ἡ ιεραποστολική δραστηριότητα του Φωτίου δεν εξαντλείται μόνο στο χώρο των Σλάβων, ἀλλὰ επεκτείνεται και σε ἄλλους λαούς ἢ εθνικές ομάδες. Σχετική πληροφορία μάς παρέχει μία ἐπιστολή πρὸς τον ἐπίσκοπο Βοσπόρου Αντώνιο. Στὴν ἐπαρχία του υπήρχαν Ἰουδαῖοι τοὺς οὗς ο Φώτιος ἐπιθυμεί νὰ δει ἐνταγμένους μέσα στο πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας. Για τὸ λόγο αὐτὸ γράφει πρὸς τον Αντώνιο και τον προτρέπει νὰ ἀσχοληθεῖ με τὸ ζήτημα τῆς μεταστροφῆς αὐτῶν τῶν Ἰουδαίων. Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρονται στὴν ἐπιστολή προκύπτει πὼς οἱ Ἰουδαῖοι αὐτοὶ δὲν εἶχαν ἀκολουθήσει κάποια αἰρετική διδασκαλία, ἀλλὰ παρέμεναν πιστοὶ στο γνήσιο Ἰουδαϊσμό. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μπορούμε νὰ καταλήξουμε με ἀσφάλεια καθὼς ο Φώτιος ζητάει ἀπὸ τον Αντώνιο νὰ τοὺς μεταστήσει «ἀπὸ τῆς σκιάς καὶ τοῦ γράμματος ἐπὶ τὴν χάριν»⁴⁵⁸, ἐννοώντας με τὶς λέξεις «σκιά» και «γράμμα» τον Ἰουδαϊσμό και με τὴ λέξη «χάρις» τὴ μετὰ Χριστὸν ἐποχή.

⁴⁵⁷ Ἐγκύκλιος ἐπιστολή πρὸς τοὺς τῆς ἀνατολῆς ἀρχιερατικούς θρόνους, ἐπιστολή 2, L.W.1 47, 217-219 (P.G. 102, 732).

⁴⁵⁸ Ἀντωνίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Βοσφόρου, ἐπιστολή 97, L.W.1 132, 10 (P.G. 102, 829) και Ἰωάννη πρωτοσπαθαρίῳ καὶ πρωτονοταρίῳ τοῦ δρόμου τὸ ἐπίκλην Χρυσοχέρη, ἐπιστολή 134, L.W.1 176, 8-15 (P.G. 101, 984).

Επίλογος

Ο ένατος αιώνας αποτέλεσε για την βυζαντινή αυτοκρατορία σταθμό για την περαιτέρω πορεία της, καθώς την εποχή αυτή συντελέστηκαν κοσμοϊστορικά γεγονότα, τα οποία, εκτός από τα άμεσα οφέλη που προσέδωσαν, λειτούργησαν και μακροπρόθεσμα υπέρ της αυτοκρατορίας, αφού συνετέλεσαν στη διατήρησή της στο προσκήνιο της ιστορίας για πέντε περίπου ακόμη αιώνες. Κορυφαία προσωπικότητα που συνέβαλε τα μέγιστα σε όλη αυτήν την προσπάθεια αναδείχθηκε ο πατριάρχης Φώτιος λόγω τόσο της προσωπικής του μόρφωσης όσο και της θέσης του, επιβεβαιώνοντας στην πράξη το αρχαιοελληνικό ρητό «ἀρχὴ ἄνδρα δείκνυσιν».

Στόχος της παρούσας μελέτης ήταν να παρουσιάσει την προσωπικότητα και τη θεολογία του Μεγάλου Φωτίου ακριβώς λόγω της προαναφερθείσας τεράστιας συμβολής του τόσο στην εκκλησία όσο και στο κράτος. Πηγή για τη μελέτη αυτή αποτέλεσε όχι ολόκληρο το συγγραφικό έργο του ιερού Πατρός, αλλά μόνο οι επιστολές του. Εξάλλου, όπως τεκμαίρεται από τη μορφολογική εξέταση της αλληλογραφίας του αυτής, ο Φώτιος υπήρξε άριστος γνώστης των κανόνων της επιστολογραφίας, τους οποίους πάντοτε εφάρμοζε στην πράξη, και αναδείχθηκε ισάξιος και εφάμιλλος επιστολογράφος τόσο των κλασικών συγγραφέων όσο και των μεγάλων Πατέρων της Εκκλησίας. Επίσης θα πρέπει να σημειωθεί ότι όσον αφορά τις επιστολές με βάση το σκοπό της συγγραφής τους και το περιεχόμενό τους χωρίζονται σε διάφορες κατηγορίες.

Ο Φώτιος γόνος εικονόφιλης αριστοκρατικής οικογένειας ανέλαβε υψηλά αξιώματα στην αυτοκρατορική αυλή, ώσπου τελικά αναδείχτηκε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως παρά τη θέλησή του και έπειτα από πολλές πιέσεις. Η εξέλιξη αυτή, παρόλο που στην αρχή έδειχνε ότι θα

συντελούσε στην αποδυνάμωση των παθών και στην ενίσχυση της ειρήνης, εντούτοις απεδείχθη εκ των υστέρων ότι όλοι βρήκαν την εκλογή του Φωτίου κατάλληλη αφορμή για συνέχιση του πολεμικού κλίματος που μέχρι τότε επικρατούσε στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Θύμα όλης αυτής της κατάστασης απέβη ο ίδιος ο Φώτιος, που ποτέ δεν επιδίωξε ούτε καν την ιερωσύνη. Αντιμετώπισε παρόλα αυτά την όλη κατάσταση με σταθερότητα, τόλμη, υπομονή και βαθιά πίστη προς το Θεό. Οι σχέσεις του με τη Ρώμη διαμορφώθηκαν με βάση την άρνηση του παπικού θρόνου να αναγνωρίσει το Φώτιο ως πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, άρνηση που αποτελούσε απλά την προβαλλόμενη αφορμή και η οποία με τη σειρά της υπέκρυπτε τις παπικές διεκδικήσεις σχετικά με το ανατολικό Ιλλυρικό και τη Νότια Ιταλία, αλλά και την απομάκρυνση της Ρώμης από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορική εξουσία της Κωνσταντινουπόλεως και την προσκόλλησή της στην αναδυόμενη δύναμη των Φράγκων της Δύσης, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν. Εξάλλου, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν υπήρχαν κανονικά ερείσματα που επέβαλαν την αρνητική στάση της Ρώμης. Η αντιπαράθεση με τη Ρώμη αποτέλεσε το κύριο ζήτημα δύο συνόδων, της συνόδου του έτους 867 την οποία συγκάλεσε ο Φώτιος, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις καινοτομίες που είχε εισαγάγει η Ρώμη στη Βουλγαρία, ενώ η σύνοδος του έτους 869 συγκλήθηκε προκειμένου να καταδικάσει το Φώτιο. Όλη αυτή η αντιπαράθεση κατέληξε τελικά στην εξορία του Φωτίου.

Οι ικανότητες όμως και η μόρφωση του Φωτίου είναι στοιχεία τα οποία έγιναν εμφανή κατά τη διαπραγμάτευση και δύο άλλων θεμάτων σχετικά με την προσωπικότητά του. Το πρώτο αφορά στις σχέσεις που δημιούργησε ο ιερός πατήρ με διάφορους άρχοντες εντός και εκτός της βασιλεύουσας. Μέσα από την επικοινωνία του με τα πρόσωπα αυτά καταδεικνύεται ακριβώς ότι η αντιμετώπιση των διαφόρων αντιπαραθέσεων και αντεγκλήσεων γινόταν πάντοτε με πατρική στοργή

και ευαισθησία. Αλλά και η μέριμνα που επέδειξε προς αλλοεθνείς άρχοντες πήγαζε από ένα γνήσιο ιεραποστολικό πνεύμα, ενώ δευτερευόντως οικοδομούσε αρμονικά και τις διακρατικές σχέσεις σε πολιτικό επίπεδο. Το δεύτερο σχετίζεται με την ενασχόληση του Φωτίου στον ιατρικό τομέα. Αδιαμφισβήτητα, υπήρξε για την εποχή του μέγιστος ιατρός. Εξάσκησε την ιατρική έχοντας ως απώτερο στόχο την προσφορά στο συνάνθρωπο.

Στο θεολογικό τομέα μεγάλη αποδείχτηκε η συμβολή του στην ερμηνεία της Αγίας Γραφής. Συνοψίζοντας τα σχετικά με την ερμηνευτική του μπορούμε να πούμε ότι ο αγιογραφικός λόγος αποτελούσε για τον ίδιο το Φώτιο βίωμα και ως εκ τούτου οι παραθέσεις γίνονται αυθόρμητα και κατακλύζουν τα κείμενά του. Ασχολήθηκε με τη σχέση Παλαιάς και Καινής Διαθήκης για την οποία παρατηρεί ότι υπάρχει μια οργανική συνέχεια μεταξύ των δύο, αφού υπηρετούν τον ίδιο σκοπό, αλλά και περιγράφουν τις ενέργειες του ενός και αυτού Θεού υπό διαφορετικές ιστορικές συνθήκες κάθε φορά. Στο θέμα της θεοπνευστίας ακολουθεί τους προ αυτού πατέρες αποδεχόμενος ότι οι Απόστολοι είναι τα όργανα του Παναγίου Πνεύματος, πράγμα που το φανερώνει με τους χαρακτηρισμούς που αποδίδει στα πρόσωπα και τα ιερά κείμενα, αλλά και από γεγονότα στα οποία οι Απόστολοι έλαβαν πρωταγωνιστικό ρόλο. Ακόμη, χρησιμοποιεί τους πατέρες εκ των οποίων άλλους αναφέρει ονομαστικά και από κάποιους άλλους αναφέρει απλά τις ερμηνευτικές τους θέσεις πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα. Τέλος αναφορικά με τις ερμηνευτικές αρχές χρησιμοποιεί την αρχή της συναγωγής της διάνοιας της Γραφής, την αλληγορική ερμηνεία, την αναγωγική ερμηνεία, την τυπολογική ερμηνεία για χωρία κυρίως παλαιδιαθηκικά, τη διπλή μεθοδολογία των πατέρων, ενώ δεν παραλείπει να ασχοληθεί και με τη γραμματικοσυντακτική ανάλυση των αγιογραφικών κειμένων.

Ιδιαίτερη αναφορά κάνει ο Φώτιος στο θέμα των καινοτομιών που εισήγαγε η Ρώμη στην πνευματική και λατρευτική ζωή, τις οποίες αρχικά αντιμετώπισε μέσα στα πλαίσια της διαφορετικότητας των εθίμων ανάμεσα στις δύο τοπικές εκκλησίες. Αργότερα όμως κι έπειτα από την αντικανονική παρέμβαση της Ρώμης στο νεοφώτιστο έθνος των Βουλγάρων, ο Φώτιος υιοθέτησε αυστηρή στάση και κατέκρινε ως απαράδεκτα όλα όσα η Ρώμη προσπάθησε να εισαγάγει στη Βουλγαρία. Πρόκειται για το θέμα της νηστείας των Σαββάτων, την κατάλυση της νηστείας της πρώτης εβδομάδας της Μ. Τεσσαρακοστής, την υποτίμηση των εγγάμων κληρικών, τον αναμυρισμό όσων δεν έλαβαν το Χρίσμα από επίσκοπο, το ξύρισμα των κληρικών και την υπερπήδηση του βαθμού του πρεσβυτέρου στην περίπτωση της χειροτονίας διακόνου απευθείας σε επίσκοπο.

Το βασικό θεολογικό θέμα το οποίο ανέδειξε ο Φώτιος είναι η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος. Το ζήτημα αυτό αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκαν όσοι ασχολήθηκαν αργότερα με το θέμα της εκπόρευσης του Αγίου Πνεύματος και «ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Τα επιχειρήματα τα οποία προβάλλει σχετίζονται με τις σχέσεις μεταξύ των προσώπων της Αγίας Τριάδας. Αρχικά, με τη διπλή εκπόρευση εισάγεται μέσα στην Αγία Τριάδα διθεΐα, η εκπόρευση και «ἐκ τοῦ Υἱοῦ» είναι περιττή, αφού η εκπόρευση από τον Πατέρα είναι τέλεια, ενώ το Άγιο Πνεύμα καθίσταται με τη διπλή εκπόρευση εγγονός σε σχέση με τον Πατέρα. Ακόμη, άλλη συνέπεια θα είναι η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος από τον Πατέρα με γέννηση, αφού είναι προϋπόθεση η ταυτόχρονη γέννηση του Υιού και η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, ενώ η ετερόχρονη γέννηση του Υιού και η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος θα σήμαινε την εισαγωγή του χρόνου μέσα στην Αγία Τριάδα, πράγμα ψευδές και άτοπο. Επίσης με τη διπλή εκπόρευση το Άγιο Πνεύμα διαστέλλεται με περισσότερες διαφορές από τον Πατέρα κι έτσι ο Υιός είναι πλησιέστερα στην πατρική ουσία με

αποτέλεσμα να υποτιμάται το πρόσωπο του Αγίου Πνεύματος. Το Άγιο Πνεύμα θα εκπορευτεί από τον Εαυτό του, αν τα γνωρίσματα Πατρός και Υιού είναι κοινά. Υπάρχει επιπλέον κίνδυνος να καταλήξουμε στην ομολογία ότι ο Πατήρ εκπορεύεται από τον Υιό στην περίπτωση που η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος γίνεται μόνο από τον Υιό. Με τη διδασκαλία του Filioque αμφισβητείται η θεότητα του Αγίου Πνεύματος, κοινοποιούνται τα ιδιώματα των προσώπων της Αγίας Τριάδας και αυξάνονται οι υποστάσεις της σε άπειρες, αφού όπως από τον Υιό εκπορεύεται το Πνεύμα, κατά τον ίδιο τρόπο και από το Πνεύμα θα εκπορεύεται κάτι άλλο. Ακόμη, αν η εκπόρευση δεν ανήκει στα κοινά γνωρίσματα ούτε και στα προσωπικά ιδιώματα, τότε δεν υπάρχει εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος στους κόλπους της Αγίας Τριάδας και συνεπώς υποβιβάζεται σε κτίσμα, αφού δεν προέρχεται από την ουσία της Θεότητας. Τέλος, αντί για ένα Πνεύμα θα έχουμε δύο, ένα δηλαδή που θα εκπορεύεται από τον Πατέρα κι ένα που θα εκπορεύεται από τον Υιό, καθώς θα διαιρεθεί, σύμφωνα με τον αριθμό των υποστάσεων εκείνων από τους οποίους εκπορεύεται. Ανασκευάζει λανθασμένες ερμηνείες που δόθηκαν σε αγιογραφικά χωρία προκειμένου να στηριχθεί η διπλή εκπόρευση, απορρίπτει το επιχείρημα ότι κάποιοι πατέρες μίλησαν για εκπόρευση και «ἐκ τοῦ Υἱοῦ», ενώ παρουσιάζει τους πάπες που δέχτηκαν την εκπόρευση «ἐκ μόνου τοῦ Πατρός».

Στο ζήτημα της εικονομαχίας ο Μ. Φώτιος ασχολήθηκε με ένα θέμα που είχε κλείσει με συνόδους, επειδή συνέχιζαν να υπάρχουν ακόμη δραστήριοι εικονομάχοι που δημιουργούσαν προβλήματα. Συμπεραίνουμε ότι βασική πίστη του Φωτίου ήταν ότι οι εικόνες είχαν την αρχή τους στην εποχή των Αποστόλων, ενώ οι εικονομάχοι με τη στάση τους επιβεβαίωσαν αυτό που πολεμούσαν. Συσχετίζει την απεικόνιση του Χριστού με την ενανθρώπιση του, ακολουθώντας στο σημείο αυτό την Ζ' Οικουμενική Σύνοδο, αναιρεί και ανασκευάζει όλες τις προσπάθειες των

εικονοκλαστών να βρουν αγιογραφικά ερείσματα και βλέπει την εικονομαχία ως απόγονο όλων των αιρέσεων. Όσον αφορά στην τιμή των εικόνων ξεκαθαρίζει ότι δεν τιμάται το υλικό, αλλά το εικονιζόμενο πρόσωπο, μένοντας έτσι πιστός στην μακραίωνη πατερική διδασκαλία. Δεν παραλείπει να αναφερθεί τέλος και στην παιδαγωγική σημασία των εικόνων.

Εξίσου σημαντική και δυναμική ήταν η δραστηριότητα του Φωτίου στο χώρο της ιεραποστολής. Παρόλο που σε κανένα σημείο των επιστολών δε φαίνεται η συμμετοχή του Φωτίου στην οργάνωση της ιεραποστολής, εντούτοις αποτελεί κοινό τόπο ότι πίσω από το τιτάνιο αυτό έργο δρούσε με μεγάλη μαεστρία ο ίδιος. Στα χρόνια των πατριαρχειών του οι πρώην εχθροί του βυζαντινού κράτους γνώρισαν το Χριστιανισμό από οργανωμένη ιεραποστολική ομάδα και την εποχή αυτή επίσης πραγματοποίησαν το πρώτο ομαδικό και επίσημο βάπτισμα. Την ίδια εποχή προσχώρησαν στη χριστιανική εκκλησία και οι Βούλγαροι. Σπουδαία πηγή πληροφοριών για τον εκχριστιανισμό τους αποτελεί η επιστολή του Φωτίου προς το Βόριδα-Μιχαήλ. Σ' αυτήν εκτός από τη δογματική διδασκαλία παραθέτει και μια σειρά συμβουλών και παραινέσεων προκειμένου να μυθήσει το έθνος αυτό και στην έννοια της αρετής. Εμπόδιο στην όλη αυτή ιεραποστολική προσπάθεια στάθηκε η παρέμβαση της Ρώμης που ανέστειλε και ουσιαστικά κατέστρεψε, αλλά όχι ολοκληρωτικά, την όλη ιεραποστολική προσπάθεια της εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Πέρα από τα δυο αυτά έθνη η ματιά του Φωτίου έπεσε και σε άλλους λαούς που γειτνιάζαν με την αυτοκρατορία, όπως για παράδειγμα οι Ιουδαίοι της περιοχής του Βοσπόρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, «Περὶ Ἁγίου Πνεύματος. ΙΗ' 45» P.G. 32, 67-218.

Βασιλείου τοῦ Μεγάλου «Ἐπιστολή 360, ἐκ τῆς ἐπιστολῆς αὐτοῦ πρὸς Ἰουλιανὸν τὸν Παραβάτην» P.G. 32, 1100B.

Βίος Ἰγνατίου, P.G. 105, 492.

Γρηγορίου Νύσσης , «Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου, κεφ Ε'» P. G. 44, 123-256 .

Θεοδώρου Στουδίτου, ἐπιστολή Β' Θεοφίλω τῆς Ἐφέσου, P.G. 99, 1481-1485.

Mansi J. D. vol. 4, 12, 16

Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia, L.W. Vol. 1-3, Leipzig 1984.

Φωτίου τοῦ Σοφωτάτου καὶ Ἀγιοτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολαί, Βαλέττα Ἰωάννου, Λονδίνο 1864.

Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἀμφιλοχία τ. 1-2, ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 1997.

Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐπιστολαί, τ. 13, ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 2007.

Φωτίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Λόγοι καὶ Ὁμιλίες, Σταύρου Ἀριστάρχου, Κωνσταντινούπολη 1900.

Βοηθήματα

Αναστασίου Ἰωάννου, Βίος Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, Βίος Μεθοδίου, ΕΕΘΣΘ 12 (1967).

Γιάγκου Θεοδώρου, «Ἀναφορές τοῦ Νίκωνος Μαυρορείτη στόν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο», Π.Ε.Σ, σσ.649-669.

Γιαννοπούλου Βασιλείου, *Οἱ χριστολογικαὶ ἀντιλήψεις τῶν εἰκονομάχων*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1975.

Γιαννοπούλου Βασιλείου, «Εἰκῶν κατὰ τὸν ἱερόν Φώτιον», *Θεολογία* 51/1 (1980) 158-185 καὶ *Θεολογία* 51/2 (1980) 379-405.

Γιούλτση Βασιλείου, *Θεολογία καὶ διαπροσωπικαὶ σχέσεις κατὰ τὸν Μέγαν Φώτιον*, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1974.

Dvornik Francis, *The photian schism, history and legend*, Cambridge 1948.

Dvornik Francis, *Histoires des conciles, de Nicée à Vatican II*, Paris, 1966.

Dvornik Francis, «The Patriarch Photius and Iconoclasm», *DOP*, (1953), σ. 69-97 [Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies], Variorum Reprints, London 1974.

Δεδούση Ασημίνας, «Ο Μέγας Φώτιος ως επιστολογράφος», *Ε.Θ.* 10 (1991) 329-454.

Ζήση Θεοδώρου, πρωτοπρ., «Ήταν ό Μέγας Φώτιος άνθρωπιστής;» *Θεοδορομία (Ιανουάριος – Μάρτιος 2007)*, 10-27.

Ζήση Θεοδώρου, πρωτοπρ., *Οί εικόνες στην όρθόδοξη έκκλησία*, [Φίλη Ορθοδοξία], Θεσσαλονίκη, εκδ. Βρυέννιος 1995.

Ζήση Θεοδώρου, πρωτοπρ., *Θεολόγοι τής Θεσσαλονίκης*, [Πατερικά], Θεσσαλονίκη, εκδ. Βρυέννιος 1997.

Θεοδωρούδη Γεωργίου, *Η έκπόρευσις του άγιου Πνεύματος κατά τούς συγγραφείς του ΙΓ' αιώνος*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυρομάνος, 1990.

Καλλινίκου, Μητρ. Κυζίκου «Ο έν Άγίοις Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Φώτιος», *Όρθοδοξία* 4 (1926) 394-404.

Καραγιαννόπουλου Ίωάννου, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Β, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας, 1993.

Κοντοστεργίου Δέσποινας, «Η περί Άγιου Πνεύματος διδασκαλία του Μ. Φωτίου», *Μέγας Φώτιος, Πρακτικά ΙΕ' Θεολογικού Συνεδρίου (14-17 Νοεμβρίου 1995)* Ι.Μ.Θ., Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 251-267.

Κρικώνη Χρίστου, *Πατερικά Θεολογικά Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη, εκδ. University Studio Press, 1998.

Κρουμβάχερ Καρλ, *Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας*, τ. Δ' , μετάφραση Γ. Σωτηριάδου, Αθήνα, εκδ. Πάπυρος, 1964.

Kustas George, «The Literary Criticism of Photius», *Ἑλληνικά* 17 (1962) 132-169.

Κωνσταντέλου Δημητρίου, «Τό ιδεολογικόν υπόβαθρο στήν διένεξι μεταξύ τῶν πατριαρχῶν Ἰγνατίου καί Φωτίου», *Ε.Θ.* 10 (1991) 189-206.

Λαούρδα Βασιλείου, «Φωτίου Ὁμιλία», *Ἑλληνικά* 12 (1959) ζ'-ιε' και 1-103.

Λαούρδα Βασιλείου, «Ὁ Ἀρέθας περί εἰκονομαχίας», *Θεολογία* 25 (1954) 614-622.

Λαούρδα Βασιλείου, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου», *ΕΕΒΣ* 21 (1951) 74-109.

Λιάλιου Δέσπως, «Σχόλια ἐπὶ τῆς Ἐγκυκλίου ἐπιστολῆς τοῦ Ἀγ. Φωτίου πρὸς τοὺς τῆς Ἀνατολῆς Ἀρχιερατικούς Θρόνους», *Ε.Θ.* 10 (1991) 277-298.

Ματσούκα Νίκου, *Δογματική καὶ Συμβολική Θεολογία*, τ. Β. Θεσσαλονίκη, εκδ. Π.Πουρναρά, 2001.

Μαρτζέλου Γεωργίου, *Ιστορία της Ορθόδοξης Θεολογίας και Πνευματικότητας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 2002.

Μέγεντορφ Ίωάννου, *Βυζάντιο και Ρωσία*, μετάφραση Νίκος Φωκάς, Αθήνα, εκδ. Δόμος, 1988.

Μητρ. Ηλιουπόλεως Γεναδίου, « Αί περὶ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου κρίσεις», *Ὁρθοδοξία* 31,(1956) 37-68.

Μπουλάκη-Ζήση Χριστίνας, *Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Ρώσων*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Βρυέννιος, 1989.

Νιχωρίτη Κωνσταντίνου, «Ὁ Φώτιος στή βουλγαρική παράδοση καί γραμματεία», *Π.Ε.Σ*, σσ.613-629.

Οἰκονόμου Χρήστου, «Ὁ Μέγας Φώτιος ὡς ἐρμηνευτὴς τῆς Ἁγίας Γραφῆς», *Θεολογία* 80/1 (2009) 27-66.

Ὁρφανοῦ Μάρκου, «Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἱ. Φώτιον», *Θεολογία* 50 (1979) 47-70.

Ostrogorsky Georg, *Ιστορία του Βυζαντινοῦ κράτους*, τ. Β. Αθήνα, 1993-1995.

Ostrogorsky Georg, «Byzantine background of moravian mission», *DOP* 19 (1965) 1-18.

Παλιούρα Αθανασίου, «Δόγμα και εικόνα. Ἐκκλησία καὶ τέχνη. Ὁ Μ. Φώτιος ὀριοθετεῖ τὴ ζωγραφικὴ παράδοση τῆς ὀρθοδοξίας ἀπὸ τὴν μεταεικονομαχικὴ περίοδο ὡς τὸν 2^ο αἰῶνα», Π.Ε.Σ, σσ. 631- 647.

Παναγιωτόπουλου Ἰωάννου, «Τὸ ἠφαίστειο τῆς Θήρας καὶ ἡ εἰκονομαχία», *Θεολογία* 80/1 (2009) 235-253.

Παναγοπούλου Ἰωάννου, «Ἡ βιβλικὴ ἐρμηνεία τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», *Ε.Θ.* 10 (1991) 455-488.

Παναγόπουλου Ἰωάννου, *Ἡ ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴν ἐκκλησία τῶν πατέρων*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Ακρίτας, 1991.

Παπαδοπούλου Ἀντωνίου, *Αγιολογία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη, εκδ. Π. Πουρναρά, 1996.

Παπαρνάκη Αθανασίου, «Οἱ ἐρμηνευτικὲς ἀρχὲς τῆς Ἁγίας Γραφῆς κατὰ τὸν Μέγα Ἀθανάσιο», *Μέγας Ἀθανάσιος, Πρακτικά ΙΖ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου (14-17 Νοεμβρίου 1997)* Ι.Μ.Θ., Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 301-354.

Πασχαλίδη Συμεών, «Ἡ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἀγιότητα τοῦ Μ. Φωτίου καὶ ἡ ἔνταξή του στό Ἑορτολόγιο», Π.Ε.Σ., σσ. 367-397.

Σάκκου Στεργίου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ὑπηρεσία Δημοσιευμάτων Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1998.

Σάκκου Στεργίου, *Ὁ Πατὴρ μου μείζων μου ἐστίν*, διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ, Θεσσαλονίκη, 1968.

Σάκκου Στεργίου, «Τὸ φῶς ἑνὸς Σοφοῦ», *Ε.Θ.* 10 (1991) 505-516.

Σιαμάκη Κωνσταντίνου, «Παραινέσεις τοῦ Φωτίου στὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Μιχαήλ», *Ὁ κόσμος τῆς Ὀρθοδοξίας στὸ παρελθόν καὶ στὸ παρόν*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Π.Πουρναρά, 2006.

Treadgold Warren, «Photius before his Patriarchate», *Jnl of Ecclesiastical History* 53 No1, (Jenuary 2002), 1-17.

Τσουλκανάκη Ναυκρατίου, «Ἡ συμβολὴ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου στὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Σλάβων», *Ε.Θ.* 10 (1991)255-275.

Τωμαδάκη Νικολάου, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Π. Πουρναρά, 1993.

Τωμαδάκη Νικολάου, «Σέργιος Πατρικίος Ὁμολογητὴς Πατὴρ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος* 59 (1977) 152-161.

Τωμαδάκη Νικολάου, «Φώτιος», *ΘΗΕ* τ.12, σ.21-31.

Φούγια Μεθοδίου, *Ἀρχιεπισκόπου πρ. Θυατείρων, Ἑλληγες καὶ Λατίνοι*, Αθήνα 1990.

Φούγια Μεθοδίου, «Εἰσαγωγὴ εἰς τὸν Μέγαν Φώτιον», *Ε.Θ.* 10 (1991) 1-95.

Φειδά Βλασίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Β', Αθήνα 2002.

Χρήστου Παναγιώτου, «Το διδακτικό έργο του Φωτίου», Π.Θ.Σ.,
σσ. 537-556.

Χρήστου Παναγιώτου, «Η ιστορική έρευνα περί του ιεροῦ Φωτίου»,
Π.Ε.Σ., σσ. 353-366.

Χρήστου Παναγιώτη, «Φώτιος ὁ Μέγας Ἐπιστολή πρὸς Βούλγαρον
Ἡγεμόνα» Ἐποπτεία (1992) 127-177.

Χριστοφιλοπούλου Αικατερίνης, *Βυζαντινή Ἱστορία*, τ.Β,
Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας, 1998.

White D., *Patriarch Photios of Constantinople*, Holy Cross orthodox press,
Massachusetts, 1981.